

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ
САДРИДДИН АЙНӢ**

ТДУ:9 (575.3)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ҶОНМУРОДОВ ШАМШОД МИРЗОЕВИЧ

**«РӢЗНОМАИ САФАР БА САМАРҚАНД БА ДАРБОРИ ТЕМУР ДАР
СОЛҶОИ 1403–1406»–И РУИ ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО ҶАМЧУН
САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз
рӯйи ихтисоси 07.00.09–Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ
ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

**Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои таърих,
профессор А. Саидов**

Душанбе – 2022

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3
БОБИ 1. СОХТОР ВА МАЗМУНИ БОБҲОИ РИСОЛАИ РУИ ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО «РЎЗНОМАИ САФАР БА САМАРҚАНД БА ДАРБОРИ ТЕМУР ДАР СОЛҲОИ 1403–1406)».....	24
1.1. Маълумотҳо дар бораи муаллиф ва рисолаи ӯ «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406)».....	24
1.2. Сохтор ва тавсифи мазмуни бобҳои «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406)».....	32
1.3. Маълумотҳои таърихӣ–ҷуғрофии Руи Гонсалес де Клавихо дар бораи шаҳрҳои Хуросон ва Мовароуннаҳр	46
БОБИ 2. БОЗТОБИ БАЪЗЕ ҲАВОДИСИ ТАЪРИХИИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲРИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV – ИБТИДОИ АСРИ XV ДАР «РЎЗНОМАИ САФАР БА САМАРҚАНД БА ДАРБОРИ ТЕМУР ДАР СОЛҲОИ 1403–1406)»–и РУИ ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО	91
2.1. Ахбори шарҳиҳои рочеъ ба Темур ва баъзе аз намояндагони хонаводаи ӯ дар рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406)».....	91
2.2. Муқаррароти маросими пазироии сафирон ва базморӣ дар дарбори Темур бино ба ахбори «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406)»	116
2.3. Муносиботи Темур бо ду рақиби сиёсиаш – Туктамишхон ва Йилдирим Боязид тибқи ахбори Клавихо	138
ХУЛОСА.....	159
НОМГҶҲИ АДАБИЁТ	165

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Дар шинохти таърихи ин ва ё он давр, равшан кардани баъзе масоили норавшани таърих сафарномаҳо нақши муҳим мебозанд. Арзиши ин осор пеш аз ҳама дар он хулоса мешавад, ки муаллифони онҳо шоҳиди бевоситаи воқеаҳои сабтнамудашон мебошанд ва ё аз қавли шахсоне ҳодисаҳоро баён намудаанд, ки ба ҳарфҳои онҳо эътимод доранд.

Дар ҳоли ҳозир таърихнигорон ба таври фазоянда тавачҷуҳ ба сафарномаҳое мекунанд, ки дар асрҳои мухталиф аз ҷониби ашхоси гуногунпеша навишта шудаанд. Зеро муаллифи сафарномаҳо шоҳиди робитаҳои пойдор бо асри хеш буда, сафаргуфтаҳои онҳо ба саволоте ҷавоб меёбем, ки дар мавриди он рисолаҳои таърихӣ чизе намегӯянд ва ё ба таври гузаро иттилоъ медиҳанд. Бо тавачҷуҳ ба ин имкони бештари инъикоси масоили таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиву фарҳангии давлатҳо ва мардумони дар он қаламрав дар давраҳои мухталифи таърихӣ сукунатдошта фароҳам меояд. Аммо одилона бояд зикр кард, ки ханӯз бисёре аз сафарномаҳои таърихӣ вучуд доранд, ки бо омилҳои гуногун ба таври бояду шояд мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд ва ба доираи васеи муҳаққиқон номаълум мондаанд. Бидуни тардид ворид сохтани маводҳои арзишманди таърихӣ ин сафарномаҳо саҳифаҳои наvero дар таҳқиқи таърихи Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон дар давраҳои мухталифи таърихӣ боз хоҳад кард.

Аз замоне ки пойи сафирон ва сайёҳони аврупоӣ ба сарзамини таърихӣ аҷдоди мо расидааст, бисёре аз ҳақиқатҳо аз ҳома ва суҳанони онон дар таърих ба ҷой мондааст. Зеро ҳар кас чун ба сарзамини бегонае биравад, ҳама чизро ба дидаи муқоиса бо кишвари худ менигарад ва кӯшиш мекунад дидаю шунидаашро бидуни тавсифҳои ноҷо сабт намояд.

Ёддоштҳои Руи Гонсалес де Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» аз зумраи сафарномаҳои арзишманди таърихӣ мебошад, ки муаллифи он бо назари дақиқу тезбин бисёре аз дидаю шунидаҳояшро чи аз лиҳози иҷтимоӣ ва чи аз назари идориву сиёсӣ роҷеъ ба

сарзамини густурдаи Эрону Хуросон ва Мовароуннахри ибтидои асри XV дарёфта ва навиштааст.

Дар охири асри XIV тамоми Аврупоро хатари ишғол ва тобеъ гаштан аз чониби туркҳои Усмонӣ таҳдид мекард. Соли 1354 лашкари туркони Усмонӣ ба соҳилҳои аврупоии Дарданел расида, Галиполиро ишғол кард. Соли 1365 Фракия ва соли 1389 Сербия баъди мубориза дар Косово ба Усмонӣ таслим шуд. Соли 1393 султон Боязид I (1389–1402) Булғористон, Валахия, Македония ва Фессалияро тобеъ намуда, воридаи Юнон гашт. Шоҳи Венгрия Сигизмунд чабҳаи муштаракero аз баварҳо, фаронсавӣҳо, бургундҳо ва ритсарҳои лахистонӣ бар зидди Боязид созмон дода, алайҳи ӯ ҷанги салибӣ эълон намуд. Аммо ин муқовимат соли 1396 дар наздикии Никопол аз чониби туркҳои Усмонӣ сарқӯб шуд. Баъди ба даст овардани чунин пирӯзиҳо туркҳои Усмонӣ соли 1400 Константинополро ба муҳосира гирифтанд ва роҳбарони давлатҳои Аврупо аз суқути Константинопол ва нобудии императории Руми Шарқӣ дар ҳарос афтоданд. Давлатҳои аврупоӣ ҳама василаро мечустанд, то аз ин амали Усмонӣ чилавгирӣ намоянд. Иддае бар ин ақида буданд, ки бо туркҳои Усмонӣ сулҳ барқарор намоянд ва теъдоди дигаре мехостанд иттиҳоди зиддитуркиро бо сарвари Папаи Рим созмон диҳанд, то ба ин васила густариши таҷовузи туркҳо боз дошта шавад. Ин замон баробар буд ба лашкаркашиҳо ва ғоратгарӣҳои Темур дар Шарқи Миёна ва Шимоли Ҳиндустон.

Иоанни VII – бародарзодаи императори Византия Мануил II Палеолог (1391–1425), ки дар Константинопол ноиби ӯ буд, бо миёнҷигарии императори Трапезун Темурро бар он во дошт, ки бар зидди Йилдирим Боязид бичангад ва дар ивази он ба ӯ ваъдаи кумак дар ҷанг ва пардохти андозҳоero, ки қаблан ба туркҳо дода мешуд, намуд. Таҳрик шудани Темур ба пешниҳодҳои аврупоӣён эҳтимолан дар он дида мешавад, ки ӯ ҳайати сафорате бо нома ва тухфаҳо ба Генуя ва Венетсия мефиристад.

Он чи давлатҳои аврупоӣ аз Темур мехостанд, ба хангоми лашкаркашиаш ба ғарб, ки дар таърих бо номи «юриши ҳафтсола» маъруф аст (1399–1404), дар амал пиёда шуд. Темур баъди ишғоли Сурия, Ҳалаб ва

Бағдод бо султони Усмонӣ Боязиди I ба ҷанг пардохт ва ӯро дар наздикии Анқара шикаст дода, ба асорат гирифт. Дар мавқеае, ки ҷанг миёни ин ду рақиб мерафт, сафирони шоҳи Кастилия ва Леон Генрихи III де Трастамар (1390–1407) Пайо де Сото Майор ва Эрнан Санчес де Паласуэлос ин ҷо ҳузур доштанд, то дар бораи неруҳои размандаи Темур ва султон Боязид маълумот ба даст биёваранд ва бифаҳманд, ки кадомин яке аз ин ду рақиб имкони ғалабаро дорад. Пас аз пирӯзӣ Темур ин ду сафирро муҳтарамона қабул карда, сафорати ҷавобии худро бо сарвари Ҳочӣ Муҳаммад (Клавихо онро Магомат Алькаги зикр мекунад) бо ҳадяҳои фаровон ба дарбори шоҳи Кастилия ва Леон мефиристад. Аз ин фурсати муносиб истифода намуда, Генрихи III де Трастамар баъди қабули сафорати Темур, барои ба даст овардани манфиатҳои бештаре дар минтақа сафорати ҷавобии худро дар ҳайати Руи Гонсалес де Клавихо, Фра Алфонсо Паэс де Санта Мариа ва Гомес де Саласар ба Самарқанд фиристонд. Генрихи III, ки сафорати худро ба шаҳри дуре чун Самарқанд – пойтахти Мовароуннаҳр ба баҳонаи барқарории муносибатҳои дӯстона бо давлати Темур фиристода буд, аз ҳадафи асосии худ сарфи назар намекард. Сабаби сафари Руи Гонсалес де Клавихо ва ҳайати сафорати испанӣ ба дарбори Темур асосан дар он мушаххас мешуд, ки ин ҳайат вазифадор шуда буд, то нирӯи низомии Темурро мушаххас созад, фиристодагони испанӣ бояд ҳама ҷоро мушоҳида мекарданд ва иттилоии муҳиме дар мавриди қаламрави давлати Темур ва мардумони сокини он ба даст оварда, ба ҳангоми баргашт ба Генрихи III гузориш медоданд. Ин дастур шояд яке аз далелҳои буд, ки шурӯъ аз рӯзи аввали сафари ҳайати испанӣ Клавихо ба навиштани хотираҳо оғоз мекунад, то чизе фаромӯш нашавад ва дидаю шунидаашро ба таври комил ва возеҳтар баён кунад. Ҳайати испанӣ рӯзи душанбеи 21 майи соли 1403 аз бандари Мариаи Муқаддас ба сафар баромада, 8 сентябри соли 1404 вориди Самарқанд мегардад. Клавихо дар муддати се сол тақрибан ҳамарӯза дар дафтари хотироташ ҳар он чиро ки шоистаи тавачҷуҳи ӯ буд, ба тафсил менавишт. Аз ин рӯ сафарномаи Клавихо барои омӯзиши таъриху фарҳанг, иқтисоду маишати мардумони Шарқи Наздик ва Эрон, Хуросон ва

Мовароуннаҳри ибтидои асри XV сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад.

Бо дарназардошти матолиби дар боло баёншуда, мубрам будани мавзӯ дар он зоҳир мешавад, ки иттилооти сабтнамудай Клавихо аз мушоҳидоти шахсиаш, ба хусус дар мавриди шахрҳову рустоҳои дар масири роҳи ҳайати сафорати испанӣ қарордошта, худсарихо ва бераҳмиҳои қосидони Темур, вазъи кишоварзону қосибон ва мардуми одии қаламрави давлати Темур ва анъанаву маросимҳои онҳо, убур аз Амударё, дар мавриди пойтахти давлати Темуриён –Самарқанд, ахбори шарҳихолӣ дар бораи Темур ва баъзе намояндагони хонадони ӯ, муқаррароти пазироии расмии сафирон дар дарбори Темур ва ғайра бисёр дақиқ аст. Бинобар ин, рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403– 1406» –и Клавихо сарчашмаи арзишманди таърихӣ буда, муаррихон ва шарқшиносон барои таҳқиқи таърихи нимаи дуюми асри XIV ва ибтидои асри XV Эрон, Хуросону Мовароуннаҳр аз он баҳраҳои фаровон гирифтаанд ва дар оянда хоҳанд гирифт. Ин асар бо муҳтаво ва хусусиёти худ ба андозаи кам ва ё зиёд аз дигар осори таърихӣ дар ин аср офаридашуда фарқ мекунад. Аз ин ҷо таҳқиқи маҷмӯии ин асар ва ворид кардани матолиби таърихӣ он ба доираҳои илмӣ мубрам ба назар мерасад.

Маълумотҳои таърихӣ рисолаи Клавихо барои тавзеҳи баъзе масоили то кунун норавшани таърихи Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрони охири асри XIV ва оғози асри XV бояд бештар ба ҳайси манбаи татбиқӣ-муқоисавӣ ва иловагӣ истифода гарданд. Мубрам будани мавзӯи мавриди таҳқиқ боз дар он хулоса мешавад, ки маводҳои бадастомада аз рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ва муқоисаи онҳо бо маводҳои теъдоди дигаре аз сарчашмаҳои таърихӣ наздик ба замони таълифи он инъикоси ҳаводиси таърихӣ охири асри XIV ва оғози асри XV–и Мовароуннаҳру Хуросон ва Эронро комил намуда, ба тавзеҳи ахбори таърихӣ он хусусиёти сифатан нав мебахшанд.

Мубрам будани мавзӯ боз дар он дида мешавад, ки то ба ҳол ҳеҷ асари илмӣ ҳосе дар таърихнигорӣ Тоҷикистон ва кишварҳои ҳамзабон, ки ба таҳқиқи рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур

дар солҳои 1403-1406» ихтисос дода шуда бошад, вучуд надорад.

Ҳамин тавр, баррасӣ ва таҳлили интиқодии рисолаи Клавихо дар таърихнигории Тоҷикистон аз вазоифи мубрам буда, барои ба гардиши илмӣ ворид шудани далелҳо ва иттилооти нав аз ин рисола, ки шароити бештари инъикоси ҳаводиси таърихро ба миён меоварад, мусоидат менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Баъд аз нашри тарҷумаи И.И.Срезневский бори нахуст аз рисолаи Клавихо академик В.В.Бартолд дар навиштани асари худ бо номи «Улугбек и его время»¹ ба таври васеъ истифода кардааст. Чун Клавихо аз наздик Темурро дида буд, академик В.В. Бартолд менависад, ки Клавихо аз симои зоҳирии Темур тасвири бисёр аёнӣ дорад.² Бо истифода аз рисолаи Клавихо В.В.Бартолд ба бисёр масоили муҳими таърихи аҳди ҳукумати Темур, аз ҷумла роҷеъ ба ҷағатойён ва имтиёзоти онҳо дар давлати Темур, пиромуни тавачҷуҳи бештари қанони Темур ба маросим ва анъанаҳои муғулӣ, дар бораи харобкориҳои писари Темур- Мироншоҳ, роҷеъ ба усули бераҳмонаи идораи давлат аз ҷониби Темур, ки аврупоӣро ба ваҳшат андохт, дар бораи ишғоли Исфизор ва зинда дар гӯр кардани ҷаҳор ҳазор асири ҳарбии Севос ва ғайра равшанӣ меандозад.³

Шарқшиносони маъруфи шӯравӣ П. П. Иванов ва И.П.Петрушевский ба таври гузаро бошад ҳам, аз иттилооти Клавихо оид ба масъалаҳои иқтисодӣ истифода кардаанд. Аз ҷумла П.П.Иванов масъалаҳои зарби сикка ва аз қадом филиз таркиб ёфтани онро дар асари хеш «Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения Средней Азии в XVI-XVII вв.» баррасӣ намуда, аз Клавихо нақли қавл мекунад, ки сиккаҳо дар ин вақт аз нуқра зарб шуда, аз рӯи арзиши худ бо ду риёли нуқрагӣ баробарарзиш буданд.⁴

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Сочинения. Т II. Часть 2. Москва: Наука, 1964. С.25-196.

² Ҳамон ҷо. С.26.

³ Бартольд В.В. Улугбек и его время. С.49, 53, 55, 60.

⁴ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения Средней Азии в XVI-XVII вв. Москва-Ленинград, 1954. С.49.

И.П.Петрушевский дар китоби худ «Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII–XIV вв.» аз ахбори Клавихо дар бораи коркарди абрешим ва тавлиди ранги сурх дар Эрон истифода кардааст.¹

Муаллифи боби панҷуми «История таджикского народа» (Чилди дуум китоби якум) «Средняя Азия в монгольскую эпоху. Империя Тимура»² А.М.Беленицкий аз қавли Клавихо дар бораи имтиёзҳои чангандаҳои қабिलाҳои кӯчии турки лашкари Темур, ки онҳоро Клавихо «чағатоӣ» ном мебарад,³ дар бораи маҷбуран ба Самарқанд овардани олимон, табибон, ҳунармандон аз кишварҳои ишғолкардаи Темур,⁴ дар бораи биноҳо ва меъмориҳои Самарқанд⁵ ва ғайра менависад.

Барои бозтоби таърихи аҳди ҳукумати Темур муаррихон: доктори илмҳои таърих, профессор Ҳ. Камол ва номзади илмҳои таърих Н. Амиршоҳӣ аз рисолаи Клавихо чун манбаи бозътимод истифода кардаанд. Дар мақолаи «Темур. Оё метавон аз ӯ чун мусалмон ва инсон мутадайн ном бурд?» – и Ҳ. Камол⁶ бо истифода аз қайдҳои сафари Клавихо, ки дар маҳфилҳои айшу нӯши Темур ширкат кардааст, аз аъмоли ғайри машруъ ва муҳолиф бо шариаи исломӣ доштаи Темур ва хонадонаш зикр мекунад.

Дар мақолаи дигари ҳамин муаллиф «Шаробхорагӣ мӯчиби марги Темур»⁷ бо баррасии қисми ахбори «Зафарнома»–и Шарафуддини Яздӣ, «Аҷоибу–л–мақдур фи ахбори Темур»-и Ибни Арабшоҳ ва сафарномаи Клавихо пиромуни гирифтӣ будани Темур ба шаробхорагӣ сухан меравад ва муаллиф ба хулосае меояд, ки билохира бар асари ин шаробхорагӣ Темур ба ҳангоми лашкаркашӣ ба қониби Чин дар Утрор 18 феввали соли 1405 вафот

¹ Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. Москва-Ленинград, 1960. С.172.

² История таджикского народа. Т.II. Книга первая. Под редакцией Б.Г.Гафурова и А.М.Беленицкого. Москва: Наука, 1964. С.289-363.

³ Ҳамон ҷо. С.330

⁴ Ҳамон ҷо. С.334.

⁵ История таджикского народа. Т.II. Книга первая. С.345.

⁶ Камол. Ҳ. Темурланг. Оё метавон аз ӯ чун мусалмон ва инсон мутадайн ном бурд? // Фарҳанг. -№2. Душанбе, 2004. С.10-13.

⁷ Камол. Ҳ. Шаробхорагӣ мӯчиби марги Темурланг // Фарҳанг. -№5-6. Душанбе, 2004. С.17-23; Шаробхорагӣ мӯчиби марги Темурланг // Зиндагӣ -№13. Душанбе. -2004. – 23 декабр. С.8-9.

мекунад.

Ҳ. Камол дар мақолаи «Мироншоҳ – нусхае аз Темур»¹ бо така ба ахбори Клавихо аз девонагиҳои Чалолуддини Мироншоҳ, писари сеvuми Темур менависад, ки аз соли 1393 ҳокими вилоятҳои ғарби Эрон таъин гардида, ҳамарӯза ба шикору айшу нӯш машғул буд ва боре бар асари бархӯрд ба замин мағзаш садама дид ва баъд аз он ба хулқи ҷунунӣ гирифтोर шуд.

Н. Амиршоҳӣ дар мақолаи «Темур – дувумин чехраи хунрези таърих»² аз рисолаи Клавихо баъзе ахбори шарҳиҳолӣ, аз ҷумла роҷеъ ба падари Темур–Тарағай, дар бораи роҳзаниҳои Темур ва гурӯҳаш дар роҳҳои корвонгузар, чи гуна Темур дар Систон аз дасту пой маҷрӯҳ шуд ва барои ҳамешагӣ ланг монд, аз бераҳмиҳо ва калламанорасозии Темур ба хангоми лашкаркашиҳояш иқтибос мекунад.

Муаллифи боби ҳафтуми «История таджикского народа» (Ҷилди III, асрҳои XI–XV) «Таджикский народ во второй половине XIV–XV вв. Политическая история»³ Ҳ. Камол дар бораи чигунагии ба кудрат расидани Темур⁴, дар бораи хангоми роҳзанӣ дар Систон аз дасту пой захмӣ шудан ва ланг шудани Темур⁵ аз Клавихо нақли қавл менамояд.

Ҳамҷунин дар ҳамин китоб муаллифи боби «Социально-экономическое положение Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV–XV вв.» профессор А. Саидов⁶ ва зербоби «Земледельческое хозяйство Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV–XV вв.» номзади илмҳои таърих У.Эшонкулов⁷ бо така ба ахбори Клавихо роҷеъ ба маданияти кишоварзӣ ва

¹ Камол Ҳ. Мироншоҳ – нусхае аз Темурланг» // Зиндагӣ. –№7. Душанбе, 2005. 17 феврал. С.12; –№8. 24 феврал. С.12.

² Амиршоҳӣ Н. Темур – дувумин чехраи хунрези таърих // Фарҳанг. -№1. Душанбе, 2004. С.11-23.

³ История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.422-469.

⁴ Ҳамон ҷо. С.429.

⁵ Ҳамон ҷо. С.431.

⁶ Саидов А. Социально-экономическое положение Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV–XV вв.// История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.478-549.

⁷ Эшонкулов У. Земледельческое хозяйство Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV–XV вв.// История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.470-478.

боғдорӣ, тичорати навъҳои гуногуни матоъҳо, сангҳои қиматбаҳо, роҳҳои тичоратӣ ва муомилоти пулӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр маълумоти муҳим медиханд.

Дар рисолаи А. Рамазанипачи «История взаимоотношений Ирана с Венецией во второй половине XV–XVI вв. (по материалам «Путевых записок венецианцев в Иране»)»¹ ахбори ҷуғрофӣ ва масоили тичоратӣ дар баъзе шаҳрҳои Эрон, мисли Хӯй, Табрз, Султония, Хурмуз ва шаҳри Самарқанди Мовароуннаҳр, ки Клавихо аз онҳо зикр мекунад, бо ахбори «Сафарномаҳои венезиён дар Эрон»² қиёс шуда, дурустии иттилооти Клавихо тасдиқ мегардад.

Дар асари пажӯҳиши донишгоҳи Кембрич «Таърихи Эрон. Давраи Темуриён» дар бораи шаҳрҳо ва қоҳҳои Эрони аҳди Темурӣ, Темур ва шахсияти ӯ, аъмоли нобашарии Темур ба ҳангоми лашкаркашиаш ба Эрон, муносибати Темур бо хонадони туркмани Оққуйюнлуҳо, ки дар ғарби Эрон ҳукумат доштанд ва ғайра аз маълумотҳои Клавихо фаровон истифода шудааст.³

Муаллифи асари «Таърихи муғул. Темуриён» Лусин Буват дар бораи тасвири Клавихо аз Темур, тавсифи пазири ӯ аз сафирон ва базмҳои шаробхорагии Темур иқтибос мекунад.⁴

Чуноне ки дида мешавад, дар баррасии масъалаҳои сиёсӣ ва иқтисодии нимаи дуюми асри XIV ва оғози асри XV–и Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр муҳаққиқон ба андозаи бешу кам аз рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» истифода намудаанд. Аммо ин асар ба таври маҷмӯӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст ва ин зарурати интихоби мавзӯи таҳқиқоти ба миён овард.

¹ Али Рамазанипачи. История взаимоотношений Ирана с Венецией во второй половине XV-XVI вв. (по материалам «Путевых записок венецианцев в Иране»). Дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Душанбе, 2015. -166с.

² Сафарномаҳои венезиён дар Эрон. Тарҷумаи М.Амири. Техрон. 1381 ҳ.ш. -507 с.

³ Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Пажӯҳиш аз донишгоҳи Кембрич. Тарҷумаи Я.Ожанд. Техрон, 1382. С.78, 90, 92, 138, 150, 168, 190-203, 319, 328, 390.

⁴ Буват Л. Таърихи муғул. Темуриён. Тарҷума ба форсӣ М.Бехфурӯзӣ. Техрон:Ардашер, 1384. С. 15-16.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ.
 Диссертатсия дар доираи барномаи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни барои солҳои 2015-2020 дар мавзӯи «Таърихнигории таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XVI-XX» иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот аз анҷоми баррасӣ ва таҳлили манбаъшиносии рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406»–и Клавихо ва муайян намудани аҳамияти он дар омӯзиши таърихи Мовароуннаҳр, Эрон ва Хуросони нимаи дуюми асри XIV ва оғози асри XV иборат аст. Дар ин иртибот ҳадафҳои зерини таҳқиқот муайян шудаанд:

- дар асоси маводи рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ва дигар асарҳои таърихӣ ва илмӣ мавриди баррасӣ қарор додани зиндагиномаи Клавихо;

- муайян намудани сохтор ва муҳтавои бобҳои рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403– 1406»;

- дарёфти маводҳои нави таърихӣ иртиботдошта ба таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросони нимаи дуюми асри XIV ва оғози асри XV аз рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406»;

- дар асоси баррасиҳои татбиқӣ муайян кардани дараҷаи дурустӣ ва саҳеҳии маводҳои таърихӣ рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» бо дигар манобеи таърихӣ ҳамзамони ин рисола;

- ба гардиши илмӣ ворид сохтани маводҳои нави таърихӣ рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403– 1406».

Объекти таҳқиқоти диссертатсиониро рисолаи арзишманди Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» мебошад, ки маводҳои он ба унвони ахбори таърихӣ боэътимод дар баррасии масоили ҷуғрофиёӣ ва ҳаводиси сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба

доираи илмӣ кашида шудаанд.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот ин иттилооти таърихӣ ва далелҳои нишондодашуда дар рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ва муқоисаи онҳо бо ахбори дигар сарчашмаҳои таърихии ин давр мебошад. Дар ин замина рисолаҳои Низомуддини Шомӣ «Зафарнома», Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ «Зафарнома», Мирмуҳаммад ибни Саидбурҳонуддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд «Равсату–с–сафо фи сират–ил–анбиё ва–л–мулук– ва–л–хулафо» ва Хондамир «Таърихи ҳабибу–с–сияр» ва ғайра дар назар гирифта шудаанд.

Ба ҷаҳорҷӯби ҷуғрофиёии таҳқиқот каламрави Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр шомил мешаванд.

Ҷаҳорҷӯбаи замонии таҳқиқот. Ҷаҳорҷӯби замонии таҳқиқот нимаи дууми асри XIV ва солҳои аввали асри XV–ро фаро мегирад. Шоҳи Кастилия ва Леон Генрихи III де Трастамар (1390–1407) баъди қабули ҳайати темурӣ, аз ин фурсати муносиб истифода намуда, ҳайати сафорати худро ба Самарқанд фиристод ва дастур дод, то нирӯи низомии Темурро мушаххас созанд, ки соли 1402 лашкари Йилдирим Боязидро, ки Урупоро ба ваҳшат оварда буд, дар атрофи Анқара шикаст дод ва Боязидро бо наздиконаш ба асорат гирифт. Ҳайати мазкур рӯзи душанбеи 21 майи соли 1403 аз бандари Марияи Муқаддас ба сафар баромада, 8 сентябри соли 1404 вориди Самарқанд мегардад.

Заминаҳои методологии диссертатсия. Асоси назариявӣ ва методологии диссертатсия ин усули историзм аст, ки имкон медиҳад воқеиятҳо ва рӯйдодҳои таърихиро мутобиқ бо вазъияти таърихии хос дар иртиботи мутақобили диалектикӣ дар назар бигирем. Аз он ҷо ки ҷузъиёти хурдтарин ва мунҳасир ба фарди воқеаҳо ба гузашта марбут аст ва вижагиҳои он таърихист, бинобар ин дар равиши таҳқиқ бояд аз методи таърихӣ истифода кард. Ин метод се вижагӣ дорад: мушаххассозӣ, интиқодӣ ва татбиқӣ–муқоисавӣ. Бо истифода аз ин равиш муҳаққиқи таърих падидаҳо ва рӯйдодҳои гузаштаро баррасӣ ва бозбинӣ намуда, онҳоро бо ҳам қиёс мекунад. Ба ҳангоми рӯйкарди интиқодӣ шабоҳатҳо, тафовутҳо ва воқеаҳои

мунҳасир ба фардро дар як давраи муайяни таърихӣ метавон муайян кард. Муқоисаи падидаҳо, шабоҳат ва тафовутҳои онҳо, тавзеҳи сабабҳои вуқӯъ ва тавсеаи онҳо ба муҳаққиқ иҷозат медиҳад таърихи теъдоде вақоъро ба таври дақиқ баён карда, равобити байни онҳоро шиносӣ кунад. Агар ташреҳи таърихӣ бо истифода аз ин рӯйкардҳои методологии методи таърихӣ анҷом шавад, дар ин сурат он барои равшан сохтани рӯйдодҳои воқеӣ мусоидат мекунад. Дар аснои пажӯҳиш аз методҳои проблемавӣ–хронологӣ, таърихӣ-қиёсӣ, таҳлилӣ ва омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ кор гирифта шуд.

Пойгоҳи сарчашмаиносии таҳқиқот. Аз рисолаи Руи Гонсалес де Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ду нусхаи дастнавис то замони мо расидааст, ки роҷеъ ба нусхаҳо ва тарҷумаҳои асари Клавихо ба забонҳои мухталиф дар зербоби аввали боби аввали ин рисола тавзеҳ дода хоҳад шуд.

Дар таҳқиқоти худ мо аз тарҷумаҳои И.И. Срезневский ва И.С. Мирокова, ки назди донишмандон ва муаррихон эътибори баланди илмӣ доранд, истифода намудем. Дар тарҷумаи М. Раҷабниё (ба форсӣ дар Техрон) ва И. Юсуфӣ (ба тоҷикӣ дар Душанбе), ки ҳар ду дар пояи ин ду асар тарҷума шудаанд, дар қиёс тафовутҳои дида шуд, ки дурустии интихоби моро тасдиқ менамоянд. Барои мисол:

Матни асле, ки И.И. Срезневский мувозӣ бо тарҷумааш овардааст: *El gran Senor Tamurbec, avendo muerto al Emperador de Samarcante y toadose [tomadole] el Imperio, onde comenzo la su senoria, segun adelante oiredes, y aviento despues conquistador toda tierra de Mogalia, que se contiene con este dicho Imperio y con tierra de la India menor*».¹

Тарҷумаи И.И. Срезневский: «Великий государь Тамурбек, убивши царя самаркандского и взявши у него его владения (откуда и началось его царство, как вы сейчас услышите), затем завоевавши всю землю Монгольскую, которая

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1881. С.2.

соприкасается с этим царством и с землею Малой Индии».¹

Тарҷумаи И.С. Мирокова: «Великий сеньор Тамурбек, убив императора самаркандского (самаркандского), захватил его земли, откуда и началось его господство, как вы позже услышите, потом завоевал всю землю Могольскую (Моголистан), граничащую с названной империей и землями Малой Индии».²

Тарҷумаи Масъуди Раҷабниё: «Темурбек фармонравои бузург пас аз нобуд сохтани фармонравоеъни Самарқанд Сюрғутмишхони чағатоиро, ба соли 1307 (772 х.к.) он импературиро мусаххар сохт ва аз он таърих каламрави ҳукумати вай вусъат ёфт, чунон ки баъдҳо хоҳем гуфт. Сипас барои тасарруфи саросари замини муғул, ки шомили импературии Самарқанд мешавад ва сарзамини Ҳинди Сағир ҳаракат кард».³

Тарҷумаи Ислом Юсуфӣ: «Темурбек ҳокими Самарқандро ба қатл расонда, заминҳои ӯро забт кард ва ҳамин тавр ба ҳукмронии худ оғоз бахшид. Ӯ баъдтар тамоми сарзамини Моголӣ (Муғулистон)-ро, ки ба империяи ӯ ҳамҷавор буд, инчунин Ҳиндустони хурдро низ ишғол кард. Дар ин бобат мо поёнтар маълумот хоҳем дод».⁴

Чуноне ки мушоҳида мешавад, дар тарҷумаҳои И.И. Срезневский ва И.С. Мирокова тафовути ҷиддие ба назар намерасад, аммо дар тарҷумаи М.Раҷабниё мо иштибоҳоти фоҳишро мебинем. Нахуст ин ки исми ҳокими Самарқандро, ки мутарҷим Суюрғутмиш ном мебарад, дар матни асли Клавихо зикр намешавад. Дувум ин ки ин замон ҳокими Мовароуннаҳр бо марказии Самарқанд Илёсхоча буд, зеро соли 1361 Туғлуқтемур, ҳокими Муғулистон бо истифода аз вазъи нобасомони Мовароуннаҳр ба ин сарзамин лашкар кашида, онро ишғол карда, Илёсхоча – писари хешро ҳокими

¹ Ҳамон ҷо. С.2.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод, предисловие и комментарий И.С. Мироковой. Москва: Наука, 1990. С.15.

³ Сафарномаи Клавихо. Тарҷумаи М.Раҷабниё. Чопи дувум. Техрон (-387 с.), 1366. С.204.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд. Тарҷумаи И.Юсуфӣ. Душанбе: Эр-Граф, 2016 (-288 с.). С.39.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд. Тарҷумаи И.Юсуфӣ. Душанбе: Эр-Граф, 2016 (-288 с.). С.17.

Мовароуннаҳр таъйин намуд.¹ Аммо Суюрғутмиш касе буд, ки Темур баъди бо фиреб қудратро аз Сарбадорони Самарқанд гирифтанд ва куштани амир Ҳусайн, ӯро ба хотири насабаш, ки ба хонадони Чингиз мерасид, ба қавли Ибни Арабшоҳ «ба аморат нишонд», то касе ба Темур дар бораи ҳукуматаш эроде нагирад.² Темур аз соли 1370 аз номи Суюрғутмиш ҳукумат мекард ва ин усули машруиат бахшидан ба ҳокимияташ буд. Зеро баъд аз ба қатл расидани Қазонхони муғул дар соли 1346 дар Мовароуннаҳр идораи ҳукумат аз насли Чингиз ба ашрофи кӯчии турк – амирҳо ва бекҳо гузашт. Бо дарназардошти ин ки мафҳуми ҳуқуқи меросии намояндагони хонадони Чингиз барои ҳокимият ханӯз ҳифз шуда буд, бинобар ин, дар Мовароуннаҳр қонуни нави ба мақоми хонӣ таъйин намудани намояндагони хонадони Чингиз ба вучуд омад. Амир Қазаған аз нахустин амироне буд, ки аз соли 1347 бо қонуни нави қабулгардида аз номи хони таъйиншуда Донишмандчӣ ҳукумат кард.³ Севум ин ки Суюрғутмиш на соли 772 х.к, ки мусодиф ба 1370-1371 аст, (мутарҷим иштибоҳан 1307 зикр мекунад) балки соли 1388 бо марғи табиӣ вафот мекунад.⁴

Тарҷумаи И. Юсуфӣ низ ноқомил ба назар мерасад: «Великий сеньор Тамурбек»–«Темурбек» омада, «откуда и началось его господство», ки ин ҷо аз номи ҷонишини шахси сеюми танҳо сухан меравад, ба ҷонишини шахси якуми танҳо «ҳамин тавр ба ҳукмронии худ оғоз бахшид» иваз шудааст.

Матни дигар:

Матни асли: E en esta ciudad hicieron mucha honra a los dic[40]hos Embajadores e aqui les dieron asaz vianda e mucho vino; otrosi les dieron una ropa de camocan e un caballo.¹

Тарҷумаи И.И.Срезневский: «В этом городе посланникам оказали

¹ История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.427.

² Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Тарҷума аз забони арабӣ, мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда А. Муродзода. Душанбе, 2018 (-400 с.). С.45.

³ История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.425.

⁴ История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.440.

большие почести и принесли им много мяса и вина, кроме того дали им камокановое платье и лошадь».²

Тарҷумаи И.С. Мирокова: «В городе посланникам оказали большие почести и принесли им много мяса и вина, кроме того им подарили платье из камки».³

Дар ин ду тарҷума тафовути чиддие ба назар намерасад ба чуз ин ки дар тарҷумаи И.И. Срезневский «в этом городе» ва «камокановое платье» омада ва И.С. Мирокова «в городе» ва «платье из камки» тарҷума карда, аммо калимаҳои «и лошадь» – ро зикр накардааст.

Тарҷумаи Масъуди Раҷабниё: «Дар Балх аз мо бо эҳтироми тамом пазирой карданд ва барои мо хӯроки фаровон ва шароби бисёр хушгӯвор оварданд ва низ ба мо аспу хилъат (зарбофт) доданд».⁴

Дар тарҷумаи М.Раҷабниё «в этом городе» «дар Балх», «много мяса и вина» «хӯроки фаровон ва шароби бисёр хушгӯвор» тарҷума шудааст, ки ин чо иловаи тарҷумон бештар аст.

Тарҷумаи Ислои Юсуфӣ: «Моро дар шаҳр бо обрӯю иззати баланд пешвоз гирифтанд. Бароямон гӯшти зиёд оварданд. Либосҳои шоҳӣ низ ҳада карданд».⁵ Дар ин чо мутарҷим калимаи «вино»–ро зикр накарда, «камокановое платье»–ро «либоси шоҳӣ» тарҷума кардааст, ки мушаххасоти пирохан ё хилъат аз миён рафтааст. «Камокановое платье» ё «платье из камки» ин пирохан ва ё хилъатест, ки аз кимхо дӯхта мешуд ва барои боло рафтани арзишаш онро зардӯзӣ мекарданд. Масъуди Раҷабниё онро хилъати

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского, 1881. С.223-224.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1881 (-455 с.). С.223-224.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод, предисловие и комментарий И.С. Мироковой. Москва: Наука, 1990 (-211 с.). С.98.

⁴ Сафарномаи Клавихо. Тарҷумаи М.Раҷабниё. Чопи дувум. Техрон (-387 с.), 1366. С.204.

⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарканд. Тарҷумаи И.Юсуфӣ. Душанбе: Эр-Граф, 2016 (-288 с.). С.125.

зарбофт гуфтааст, ки дуруст аст.

Бояд гуфт, ки чунин тафовутҳо дар тарҷумаҳои дар Техрон ва Душанбе анҷомшуда хеле зиёданд ва мо бо мисолҳои дар боло оварда иктифо мекунем.

Ба хангоми таҳқиқи асари Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ахбори таърихӣ ва ҷуғрофӣ он бо сарчашмаҳои муътабари зерин ба қиёс гирифта шуда, воқеӣ ва ғайривоқеӣ будани иттилооти муаллиф муайян гардиданд.

«Ал-масолику-л-мамолик»-и Абуисҳок Иброҳим ибни Муҳаммад ал-Форисӣ маъруф ба Истахрӣ (тав. 850–957–58). Китоб бо забони арабӣ навишта шуда, дар он ахбори муҳими таърихӣ ва ҷуғрофӣ мавҷуд аст. Матни асари «Ал-масолику-л-мамолик» соли 1870 нашр гардидааст.¹ Тарҷумаи форсии он аз ҷониби Муҳаммад ибни Саъд ибни Муҳаммад ан-Нахчувонӣ маъруф ба Ибни ас-Совачӣ анҷом ёфта, солҳои 1961 ва 1994 дар Техрон ба таърифи расид.²

«Китобу-л-масолик ва-л-мамолик»-и Ибни Ҳавқал (нимаи дуҷуми асри X). Ин ҷуғрофдон ва сайёҳи машҳур ба шаҳру мамолики зиёд сафар намуда, соли 977 асари маъруфи худро зери унвони “Китобу-л-масолик ва-л-мамолик”-ро навишт, ки он бо номи “Сурату-л-арз” низ машҳур аст. Дар ин асар доир ба шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр маълумоти зиёд оварда шудааст. Асари Ибни Ҳавқал соли 1345 ҳ.ш. дар Техрон ба нашр расидааст.³

«Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни ал-Муқаддасӣ (946–1000). Муқаддасӣ сайёҳ, муаррих ва ҷуғрофидони маъруфи араб, муаллифи асари таърихӣ-ҷуғрофӣ зикршуда буда, дар он тавсифоти таърихӣ ва ҷуғрофӣ шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр оварда шудааст. Ин асар соли 1877 аз ҷониби де Гуге ба таърифи

¹ *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri.* Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1870 (BGA, I)

² Истахрӣ Абу Исҳок Иброҳим. Масолик ва мамолик. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Нашри 1. -Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1340 ҳ.ш. (1961). -405 с.; Нашри 2. -Техрон: Муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1994. - 357 с.

³ Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. Тарҷумаи Ҷаъфарӣ Шиор. -Техрон, 1345 ҳ.ш.

расида,¹ он дар Эрон ба забони форсӣ низ тарҷума ва нашр гардидааст.²

«Муъҷаму-л-булдон»-и Шихобиддин ибни Абдуллоҳ ар-Румӣ ал-Ҳамавӣ маъруф ба Ёқути Ҳамавӣ (наз. 1179–1229) – сайёҳ, муаррих ва ҷуғрофидон. Дар ин асар дар бораи кишварҳо, сарзаминҳо, халқиятҳо, шаҳрҳо, ашхоси маъруф ва ғайраҳо маълумоти фаровон ҷамъоварӣ шуда, номҳои ҷуғрофӣ ба тарзи талаффузи онҳо нишон додааст. «Муъҷаму-л-булдон» солҳои 1866–1873 аз ҷониби шарқшинос Вюстенфелд нашр гардида,³ он бори дигар соли соли 1397 х. (1977) дар Бейрут дар 5 ҷилд ба ҷоп расид.⁴

«Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод»-и Умодуддин Закариё ибни Маҳмуди Қазвинӣ (1203–1283). Дар ин асари ҷуғрофии муаллиф дар бораи шаҳрҳо ва халқҳои Мовароуннаҳр маводи ҷолибе гирд овардааст. Матни арабии «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» соли 1960 дар Бейрут нашр шуд.⁵

«Таърихи Ҷаҳонкушой»-и Алоуддин Абулмузаффар Атомалик ибни Баҳоуддин Муҳаммад ибни Шамсуддин Муҳаммад ибни Алӣ маъруф ба Атомалики Ҷувайнӣ (1226–1283). Дар ин асар дар бораи лашкаркашиҳои муғулҳо аз давраи ҳучуми Чингизхон то лашкаркашии Ҳулогу бар зидди исмоилиҳо ва шикасти онҳо дар соли 1257 бо тафсил маълумот ҷой дода шудааст. «Таърихи Ҷаҳонкушой»-и Ҷувайнӣ солҳои 1912–1937 дар Лейден аз тарафи Мирзомуҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ал-Қазвинӣ дар се ҷилд ба нашр расид.⁶

«Сафарнома»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Лавотӣ ат-Танҷӣ, маъруф ба Ибни Баттута (1304–1377). Муаллиф дар ин асар дар бораи

¹ Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни ал-Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим. Мутарҷим Алӣ Накии Мунзавӣ. –Техрон, 1361.х.

³ Jacut's geographisches Worterbuch herausg. von F. Wustenfeld. I-VI. – Leipzig, 1866-1873.

⁴ Шихобиддин Абу Абдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳ ал-Ҳамавӣ ар-Румӣ ал-Бағдодӣ. Мӯъҷаму-л-булдон. Дар 5 ҷилд. –Бейрут, 1397 х.

⁵ Закариё ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. - Бейрут, 1960.

⁶ Алоуддин Атомалик Муҳаммад Ҷувайнӣ. Таърихи Ҷаҳонкушой. Зери назари Мирзомуҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ал-Қазвинӣ – Лейден, – Ҷ. I, 1911, – Ҷ. II, 1916, – Ҷ. III, 1937.

ҳаёти этнографӣ, иқтисодӣ ва маданияю маишии Мовароуннаҳру Хуросон маълумоти зиёде додааст. Ин асар соли 1370 х. дар Эрон тарҷума ва нашр гардид.¹ Қисмати сафари Ибни Баттута оид ба Мовароуннаҳр дар тарҷума бо забони русӣ соли 1988 аз ҷониби олими узбек Н. Иброҳимов ба чоп расид.²

«**Зафарнома**» – и муаррих ва донишманди охири асри XIV ва аввали асри XV Низомуддини Шомӣ.³ Замоне ки Темур Бағдодро тасхир намуд (соли 804 х.к./1401–02), Низомуддини Шомӣ дар ин шаҳр зиндагӣ мекард. Темур Низомуддини Шомиро ба наздаш даъват намуда, дастур дод то таърихи кишваркушоиҳояшро нависад. «Зафарнома» воқеаҳои замони ба қудрат расидани Темур ва кишваркушоиҳояшро то соли 1404 фаро мегирад.

«**Зиндагии шигифтовари Темур**» («Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур») ба қалами донишманди маъруфи асри XV Шаҳобуддин Абулаббос Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Ҳанафии Димишқӣ маъруф ба Ибни Арабшоҳ (1388–1450) тааллуқ дорад.⁴ Ин рисола ҳаводиси сиёсии нимаи дуюми асри XIV ва ибтидои асри XV-и Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон ва Рум, яъне замони ба қудрат расидани Темур дар Мовароуннаҳр ва лашкаркашиҳои ӯ ба сарзаминҳои дуру наздикро фаро гирифта, муаллифи он шоҳиди бевоситаи воқеаҳои он замон буд. Ин асар бо рӯйдодҳои тасвиршудаи таърихиаш ҳамзамонанд, бинобар ин рисола миёни донишмандон чун манбаи муҳими дасти аввал қабул шудааст.

«**Зафарнома**»-и Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ (худуди соли 790 х.к.–858 х.к. /1388-1454).¹ Шарафуддини Яздӣ соли 822 х.к. аз мулозими Иброҳим султон – ҳокими темурии вилояти Форс мегардад ва рисолаи «Зафарнома»-ро бо супориши ин ҳоким менависад, ки он шарҳест ба лашкаркашиҳо ва

¹ Ибни Баттута, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Лавотӣ ат-Танҷӣ. Сафарнома. Дар ду ҷилд. Тарҷумаи Муҳаммадалии Муаҳад. –Техрон, 1370 х. Ҷ.I. -639 с. –Ҷ. II. -520 с.

² Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. –Москва: Наука, 1988. -128 с.

³ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Душанбе: Эр-Граф, 2019. -400 с.

⁴ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Тарҷума аз забони арабӣ, мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. Душанбе, 2018.-400 с.

футухоти Темур то маргаш ва замони ҳукумати Халил султон.

«Равсату-с-сафо фи сират-ил-анбиё ва-л-мулук-ва-л-хулафо»²-и Мирмуҳаммад ибни Саидбурҳонуддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд (1433-1498). «Равсату-с-сафо» аз ҳафт ҷилд иборат буда, ҷилди шашуми он замони ҳукмронии Темур то марги Абусаиди Темуриро (1469) фаро мегирад.

«Ҳабибу-с-сияр»³-и Хондамир (1475-худуди соли 1535). Хондамир ин рисола ро солҳои 1521-1524 дар Ҳирот навишт. «Ҳабибу-с-сияр» аз сарчашмаҳои муҳимест, ки таърихи аҳди ҳукумати Темур ва намояндагони ин хонаводаро хеле муфассал инъикос мекунад.

«Бобурнома»-и Захириддин Муҳаммади Бобур (1483-1530). Ин асар ҳодисаҳои солҳои 1495-1530-ро дар бар гирифта, дар он маълумоти пурарзиши ҷуғрофӣ ва мардумшиносӣ низ мавҷуд аст. «Бобурнома» бо забони русӣ⁴ ва ҷағатой тарҷума ва нашр гардидааст.⁵

«Сафарномаҳои сайёҳони Византия дар Эрон». Дар ин китоб сафарномаҳои шаш сайёҳи византиягӣ: Иосафат Барбаро, Амброзиё Котаринӣ, Котерино Зено, Мориё Ончуло Винченцо Долсондрӣ ва бозаргони венетсиягии номаълум оварда шудааст, ки онҳо дар асри XV хангоми ба Эрон сафар кардан аз шахрҳои зиёд гузашта, дар қайдҳои сафари худ дар бораи онҳо маълумоти зиёди ҷолиб овардаанд. Ин асар соли 1381 х. дар Техрон ба таъ расидааст.⁶

Дар рисола ҳамчунин маводҳои “Худуду-л-олам”, “Ал-Булдон”-и Яъқубӣ, “Ҷомеъу-т-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ, “Баҳру-л-асрор

¹ Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷ.1. Тасхеҳи С.Муҳаммадсодиқ ва А.Навой. Техрон, 1387 х.ш. -990 с.; Ҷилди дувум. Тасхеҳи С.Муҳаммадсодиқ ва А.Навой. Техрон, 1387 х.ш. -962 с.

² Мирмуҳаммад ибни Саидбурҳонуддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд. Равсату-с-сафо фи сират-ил-анбиё ва-л-мулук- ва-л-хулафо. Ҷ.6. Техрон: Пирӯз. 1339 х.ш.-889 с.

³ Хондамир. Таърихи ҳабибу-с-сияр. Ҷилди сеум. Зери назари М.Сиёқӣ. Техрон: Хайём, ҷопи ҷаҳорум, 1380.-759 с.

⁴ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. Перевод М. Салье. –Ташкент, 1958; Бобур-наме: Записки Бабура / Перевод М.Салье. Общ. ред. и доработка С.А. Азимджановой; Институт востоковедения АН Республики Узбекистан. Изд. 2-е, доработанное. Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. - 464 с.

⁵ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома (бо забони ҷағатой). Тошканд, 1960.

⁶ Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. –Техрон, 1381 х. -507 с.

фӣ манобиби–л–аҳёр”–и Маҳмуд ибни Валӣ ва “Ҳафт иқлим” – и Амин Аҳмади Розӣ истифода гардидаанд.

Навоварии илмии диссертатсия дар таҳқиқи маҷмӯии рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» бо ҷалби дигар манобеи таърихӣ ва адабиёти илмӣ ифода меёбад.

Навоварии илмии диссертатсия ҳамчунин дар нуқоти зерин баён мегардад:

- дар асоси маводи рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ва дигар асарҳои таърихӣ ва илмӣ зиндагиномаи Клавихо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст;

- сохтор ва муҳтавои бобҳои рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» таҳлил шудаанд;

- маводҳои нави таърихӣ иртиботдошта ба таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросони нимаи дуҷуми асри XIV ва оғози асри XV аз рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» дарёфт гардиданд;

- дар асоси баррасиҳои татбиқӣ дараҷаи дурустӣ ва саҳеҳии маводҳои таърихӣ рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» бо дигар манобеи таърихӣ ҳамзамони ин рисола муайян шуданд;

- маводҳои нави таърихӣ рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ба гардиши илмӣ ворид гардиданд.

Ба ҳимоя муқаррароти зерин пешниҳод мегарданд:

- рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406»–и Клавихо яке аз сарчашмаҳои муҳими таърихӣ нимаи дуҷуми асри XIV ва оғози асри XV ба ҳисоб меравад;

- муаллифи рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» Руи Гонсалес де Клавихо, ки вобастагии ҳосе ба Темур ва дудмони ӯ надошт, бинобар ин дар баёни матолиби дидаву шундааш роҷеъ ба Темур ва ҳаводиси он замон беқайду озод аст;

- он воқеаҳо ва матолиби таърихӣ дар рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба

Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» бештар арзиши таърихӣ ва илмӣ доранд, ки муаллиф худ шоҳиди бевоситаи онҳо буд;

- рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» аз он ҷиҳат муҳим аст, ки баъзе ҳодисаҳо ва воқеаҳои таърихӣ дар он инъикосёфта дар дигар рисолаҳои ҳамзамонаш вучуд надоранд;

- ҳаққонияти ахбори таърихӣ рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» то ҳадди зиёде тавассути иттилооти дигар манобеи таърихӣ ҳамзамони он тасдиқи худро ёфтаанд;

- дар рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» матолиби зиёди таърихӣ, ҷуғрофӣ ва мардумшиносӣ роҷеъ ба Эрон, Хуросону Мовароуннаҳр шомил гаштаанд ва муаллифи он ҳамчун марди огоҳу донишманд на танҳо ба зикри ҳодисаҳо иктифо мекунад, балки воқеаҳо ва далелҳои баённамудаашро таҳлилу баррасӣ менамояд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки бори нахуст дар таърихнигории тоҷик рисолаи Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» бо қисми манобеи таърихӣ ҳамзамонаш ба таври маҷмӯӣ таҳлил мегардад. Натиҷаҳои таҳқиқро метавон ба ҳангоми навиштани таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик, ба хусус охири асри XIV ва оғози асри XV истифода кард. Хулосаҳо ва натиҷаҳои диссертатсия барои таҳияи курсҳои махсус дар факултетҳои илмҳои инсонӣ ва иҷтимоии донишкадаву донишгоҳҳои Тоҷикистон муфид мебошанд. Маводи диссертатсия низ метавонад мавриди истифодаи зерин қарор гирад:

- ба ҳангоми таҳияи курси лексияи “Таърихи халқи тоҷик”;
- барои навиштани дастурҳои методӣ аз фанни “Манбаъшиносӣ”;
- барои навиштани гузоришҳои илмӣ ва корҳои дипломӣ дар факултетҳои таърих.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Аз рӯйи мазмун ва мундариҷаи худ диссертатсия ба ихтисосҳои 07.00.00 – илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ, аз ҷумла ба ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дарачаи илмӣ дар ба даст овардани натиҷаҳо иборат аст аз: таҳлили муқоисавии ахбори Клавихо бо сарчашмаҳои таърихӣ чун «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ, «Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур»-и Ибни Арабшоҳ, «Равзату-с-сафо»-и Мирхонд, «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ ва дар мавриди шахрҳои деҳаҳои дар сари роҳи ҳайати сафорати испанӣ қарордошта, аҳоли деҳқону косибон, баъзе анъанаву маросимҳои мардуми Хуросону Мовароуннахр, маълумоти шарҳи ҳолӣ дар бораи Темур ва баъзе намояндагони хонадони ӯ, муқаррароти пазироии расмии сафирон дар дарбори Темур ва ғайра; ба гардиши илми таърихнигорӣ ворид кардани масъалаҳои зикршуда ва нашри мақолаҳо оид ба мавзӯи таҳқиқотӣ. Ҳамаи натиҷаҳои дар диссертатсия пешниҳодшуда шахсан аз ҷониби муаллиф ба даст оварда шудаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷагирҳои асосии илмии рисола дар як монография ва панҷ мақолаҳои муаллиф дар маҷаллаҳои қобили эътибори КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расидаанд. Рисола дар ҷаласаи якҷояи кафедраи таърихи халқи тоҷик ва таърихи умумӣ ва муносибатҳои байналхалқии Донишгоҳи давлатии омӯзгории ба номи С. Айнӣ муҳокима шуда, ба ҳимоя пешниҳод гардид (Протокол №2 аз 7-сентябри 2021).

Сохтори рисола. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, 6 зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт (103 номгӯй) иборат буда, дар ҳаҷми 175 саҳифаи матни компютерӣ таълиф шуда, сохтори он бо ҳадафи асли ва вазифаҳои муайяншуда дар диссертатсия мувофиқ буда, нишондиҳандаи мантикии раванди таҳқиқ мебошад.

БОБИ 1. СОХТОР ВА МАЗМУНИ БОБҲОИ РИСОЛАИ РУИ ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО «РЪЗНОМАИ САФАР БА САМАРҚАНД БА ДАРБОРИ ТЕМУР ДАР СОЛҲОИ 1403–1406)»

1.1. Маълумотҳо дар бораи муаллиф ва рисолаи ӯ «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406)»

Доир ба зиндагиномаи муаллифи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» дар адабиёти мавҷуда, қариб ки маводҳои зарурӣ вучуд надоранд. Он ахбори начандон зиёде, ки ба мо дастрасанд, аз асари ӯ «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» гирифта шудаанд. Руи Гонсалес де Клавиҳо намояндаи хонадони сарватманд буд. Соли таваллуди ӯ маълум нест. Ӯ камергери (унвони дарборӣ) шоҳи Кастилия Энрикеи III (1379–1406) писари Леонораи Арагонӣ ва баъдтар шоҳи Леон Генрихи III де Трастамара (1390–1406) ба ҳисоб мерафт.

Дар ибтидои асри XV дар миёни Шарқу Ғарб ба воситаи баҳрҳои Миёназамин ва Сиёҳ тиҷорати босуръат ба роҳ монда шуд, ки ба он дар қатори тоҷирони Аврупои Ғарбӣ доираҳои ҳукмрони мамлакатҳои Осиёи Миёна низ таваҷҷуҳи зиёд доштанд, зеро ки бочу хироче ки аз тиҷорати транзитӣ ба даст меомад, хазинаи онҳоро ғанӣ мегардонд. Дар ин самт мавқеи махсусро генуягиҳо ва венетсиягиҳо ишғол мекарданд.¹

Дар мубориза барои ҳукмронӣ дар ҳавзаҳои баҳри Миёназамин Кастилия ва Леон низ талош менамуданд.

Чуноне ки дар муқаддима зикр шуд, дар нимаи дуҷуми асри XIV хатари забткориҳои туркҳои Усмонӣ бар мамлакатҳои Аврупо зиёд шуда, султони туркҳои Усмонӣ Боязиди I (1389–1402) як қатор мамлакатҳои Аврупоро ишғол кард. Аврупоиён барои пешгирӣ аз ҳучуми лашкари Усмонӣ ба

¹ Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку, 1949.С. 197.

мамлакатҳои худ меқӯшиданд, ки иттиҳоди зидди туркиро бо мамлакатҳои дигар созмон диҳанд.

Дар ин давра таҷовузгари дигар дар Шарқ Темур (1336–1405) рӯз ба рӯз қудраташ бештар мегашт ва ҳокимони кишварҳои Аврупо аз ин боҳабар буданд. Ҳангоме ки Темур тобистони соли 1402 дар муҳорибаи назди Анқара бар султон Боязид ғалаба ба даст овард, ҳокимони як қатор кишварҳои аврупоӣ аз он хабардор шуда, барои таҳрики Темур дар мубориза ба муқобили туркҳои Усмонӣ ба назди ӯ намояндаҳои худро мефиристоданд.¹

Дар навбати худ Темур дар мубориза бар зидди султон Боязид ба кумаки кишварҳои аврупоӣ, ки дорои флоти пуриқтидор буданд, умед мебаст. Темур бо мақсади созмон додани иттиҳод бар зидди султон Боязид ба назди ҳокимони Аврупо сафоратҳо фиристод.²

Аз ҷумлаи онҳо шоҳи Кастилия ва Леон Генрихи III де Трастамар буд, ки аз мубодилаи сафирон дар миёни ҳокимони Аврупо ва Темур огоҳӣ дошт ва бинобар ин дар арафаи муҳорибаи Темур бо Боязид ӯ Пайо де Сото Майор ва Эрнан Санчес де Паласуэлосро ба Осиеи хурд ба сифати сафирони худ фиристод, то ки онҳо доир ба иқтидори ҳарбии Темур ва лашкари туркӣ маълумот гирд оваранд.³ Баъди ғалабаи Темур сафирони испанӣ аз номи ҳокими худ ӯро табрик намуданд ва Темур дар навбати худ сафорати ҷавобии худро ба Мадрид фиристод. Соли 1403 шоҳи Кастилия сафорати ҷавобии худро бо роҳбарии Руи Гонсалес де Клавихо ба дарбори Темур бо фиристод. Файр аз Клавихо ба ҳайати сафорат магистри илоҳиёт Фра Алфонсо Паэс де Санта Мария ва посбони шоҳ Гомес де Саласар дохил буданд.¹

Руи Гонсалес де Клавихо 22 майи соли 1403 аз Кадиса ба сафар баромада, моҳи сентябри соли 1404 ба Самарқанд расид. Ба ӯ лозим омад, ки

¹ Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. Москва, 1967.С. 66.

² Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т.3. М.-Л., 1948.- С .761; История Самарканда. Т.1. Ташкент, 1969.С. 175-183.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990. С. 15; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Перевод Масъуда Раджабниё. Тегеран, 1344 г.х. С. 40.

наздики ним сол дар Самарқанд монад ва дар тӯли ин давра ӯ бо тарзи ҳаёти сокинони сарзаминҳои тобеи Темур ва урфу одати онҳо ошноӣ пайдо карда, бо бисёр шахсиятҳои дарбори Темур, аз ҷумла ҳамсарон, писарон, наберагон ва дигар наздикони ӯ вохӯрда, бо онҳо суҳбатҳо намояд.

Сафорати Руи Гонсалес де Клавихо 24 март соли 1406 ба Кастилия баргашт.² Барои пешниҳоди гузориш оид ба сафари Самарқанд Клавихо аз ҷониби шоҳ Генрихи III Трастамар қабул карда шуд.

Клавихо баъди як соли вафоти Генрих, ки моҳи декабри соли 1406 рӯй дод, аз қорҳои давлатӣ даст кашада, ҳамроҳи дастаи хори ҳофизони ибодатгоҳи Францияи муқаддас дар Мадрид ба бунёд кардани даҳмаи хонадонӣ аз мрамори сиёҳ машғул шуд. 2 апрели соли 1412 Клавихо вафот кард ва дар даҳмаи авлодие, ки аз тарафи худи ӯ сохта шуда буд, дафн гардид.

Пас аз марги Клавихо хонаи ӯро дар Мадрид ба малика Марии Арагонӣ, духтари Генрихи III Жуанои Португалӣ, ки ба хонадони шоҳ робитаи хешутаборӣ дошт, доданд. Дар охири асри XV дар ибодатгоҳи Франсисикои муқаддас барои Жуанои Португалӣ даҳма сохта, ҷойи дафни Клавихоро хароб карданд. Баъдан дар асри XVIII ин хона аз нав сохта шуда, ба калисо табдил ёфт ва номи ибодатхонаи Обиспоро гирифт.³

То замони мо, чи тавре ки зикр шуд, аз қайдҳои сафари Руи Гонсалес де Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» танҳо дар ду нусхачаи дастнавис омада расидааст, ки онҳо дар китобхонаи миллии Мадрид нигоҳ дошта мешаванд. Яке дар нимаи якуми асри XV (А) ва дигаре дар охири асри XV (В) нусхабардорӣ карда шудаанд.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура(1403-1406). М., 1990. С. 16; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Перевод Масъуда Раджабниё. Тегеран, 1344 г.х. С. 41.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990. С. 161; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Перевод Масъуда Раджабниё. Тегеран, 1344 г.х. С. 331.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура(1403-1406). М., 1990. С. 11, прим. 18; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 36.

Дастнависи А аз 154 варақ иборат буда, матни он дар ду сутуни саҳифаҳо навишта шудаанд. Номи китоб ва мундариҷа вучуд надоранд, дар матни асар нукси зиёд ба назар мерасад.¹

Дастнависи В дар вазъи нисбатан хуб нигоҳ дошта шуда, дар он номи асар вучуд надорад.

Доир ба замони таълиф шудани қайдҳои сафари Клавихо дар миёни олимони фикру ақидаҳои гуногун вучуд доранд. Ле Стренҷ ва И.П. Магидович таъкид мекунанд, ки Клавихо баъди бозгашти худ ба ватан ба пурра намудани қайдҳои сафарии худ шурӯъ карда, баъд онҳоро ба таъбиқ расондааст. Аммо ба ақидаи И.С. Мирокова таҳлили маводи асар аз он шаҳодат медиҳанд, ки муаллиф ҳангоми саёҳат қайдҳои худро дар рӯзнома рӯи варақ оварда, ба он ҳеч гуна тағйирот ворид накардааст, зеро дар баъзе маврид ӯ фикрҳои худро номурааттаб баён сохта номҳои ашхос ва ҷуғрофиҳо бо вариантҳои гуногун ҷой додааст.²

Соли 1582 ношир Арготе де Молина дар асоси нусхаи А дар Севиля бори аввал сафарномаи Клавихоро бо номи «Таърихи Темури бузург» ба нашр расонда, онро ба мушовир ва котиби давлатии шоҳи испанӣ Филиппи II (1556–1598) сенор Антонио Перес бахшид.³ Ба ақидаи муҳаққиқи эронӣ Ҳусайн Маҳбуби Ардакони матни асари Клавихо то расида омадани сафирон ба шаҳри Мессия ҳангоми бозгашти онҳо ба ватан ба итмом мерасад. Дар матн ихтисороти зиёд истифода шудааст.⁴

Соли 1779 қайдҳои сафари Руи Гонсалес де Клавихо ба чилди сеюми маҷмӯаи солнома ва ёддоштҳои испанӣ, ки ба шоҳони католикии испанӣ бахшида шуда буданд ва онро Амирола ба таъбиқ расонида буд, ворид карда

¹ Slavijo R.G. Embassy to Tamerlane. 1403-1406 Introduction and comment by G. Le Strange. L., 1928.-С. 20

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 7.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990. С. 3; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Перевод Масъуда Раджабниё. Тегеран, 1344 г.х. С. 331.

⁴ Сафарномаи Клавихо (Путевые записки Клавихо). Перевод на персидский язык Масъуда Раджабниё.- Тегеран, 1344 г.х. (1965). С. 37.

шуд.¹ Баъдан Николас Антонио де Санче дар соли 1782 асари Клавихоро дар шакли китоби алоҳида ба нашр расонд.

Соли 1943 қайдҳои сафари Клавихо дар Мадрид аз тарафи Лопес Эстрада ба чоп расонда шуданд, ки дар он ба сифати тавзеҳот маводи таърихӣ доир ба ин сафорат ворид шуданд.²

Ба ақидаи И.С. Мирокова муқоисаи ду наشري чопии қайдҳои сафари Клавихо, ки дар солҳои 1582 ва 1779 ба таърифи расида буданд, аз он шаҳодат медиҳад, ки чопи аз ҷониби Амирола, ки соли 1582 ба анҷом расида буд, дар асоси наشري Аргота де Молин амалӣ гардида, вале дар наشري дуюм (1779) ба матни кӯҳнаи испанӣ як қатор ислоҳҳо ворид шуданд, ки онҳо ба калимаҳои алоҳида, номҳои шахсӣ ва ҷуғрофӣ марбут буданд. Инчунин баъзе ислоҳҳо ва тағйироти грамматикӣ, имлоӣ ва лексикӣ ворид гардиданд, ки баъди он забони наشري дуюм (1779) ба қадри имкон ба меъёрҳои забони испании асри XVIII наздик шуд. Ҳамин тавр, чунин шуморидан мумкин аст, ки наشري дууми ин асар таҳрири нави ин ёдгорӣ ба ҳисоб мерафт.³

Асари Руи Гонсалес де Клавихо ба забонҳои гуногуни халқҳои ҷаҳон тарҷума ва нашр шудааст.

Дар соли 1859 олими англис Маркхэм К. дар асоси матни дар соли 1782 ба нашр расондаи Николас Антонио де Санче ин асарро ба забони англисӣ тарҷума карда, соли 1859 онро дар Лондон ба нашр расонд.⁴ Ба ақидаи Г. Ле Стренҷ сифати ин тарҷума дар сатҳи хеле паст ба анҷом расида буд.¹

Дар ибтидои нимаи дууми асри XIX шарқшиноси маъруфи рус академик И.И. Срезневский ин асари Клавихоро бо шарҳу тавзеҳот ба забони русӣ тарҷума намуд. Ӯ матни асари Клавихоро тибқи ҳузури сафирон дар маҳалҳои аҳолинишин, ё нақлу ривоятҳои наво, ки дар рӯзномаи Клавихо

¹ Coleccion de Cronicas y Memorias de los Reyes catolicos. T.3. Madrid, 1779.

² Embajada a Tamorlan. Estudio y edicion de un manuscrite del siglo XV par F. Lopez

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 8;

⁴ Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarkand A.D. 1403-1406. Translated for the First Time with Notes, a Preface, and an Introductory Notes about Life of Timour Beg by C.R. Markham.L., 1859.

оварда шудаанд, ба 159 бобҳои начандон калон тақсим намуд. И.И. Срезневский баъзе маълумоти Клавихоро бо маводи қайдҳои сафари Афанасий Никитин муқоиса карда, ба чунин хулосае омад, ки ҳар ду асар ба худи ҳамон як сарчашмаи шиғоҳӣ мансуб мебошанд.² Ахборе, ки Клавихо доир ба Темур то соли 1360 овардааст, дар сарчашмаҳои хаттии дигар вучуд надоранд. Муаллиф ин маълумотро аз суҳанони шоҳидоне овардааст, ки онҳо аз ҳаёт ва ғайолияти Темур хуб иттилоъ доштанд.³

Академик И.И. Срезневский мақсад дошт, ки маводи асари Клавихоро бо маълумоти муаллифи асри XIII Марко Поло муқоиса намуда, мавриди баррасӣ қарор диҳад, аммо ин корро ба анҷом расонда натавонист. Тарҷумаи асари Клавихо, ки аз ҷониби академик И.И. Срезневский ба анҷом расидааст, соли 1881 баъди вафоти ӯ ба нашр мерасад.⁴

Соли 1928 Ле Стренҷ дар асоси матни испании асари мавриди таҳқиқ, ки соли 1779 аз ҷониби Амирола ба нашр расид, онро бори дуюм ба забони англисӣ тарҷума намуда, бо тарҷумаи русии ин асар, ки аз ҷониби И.И. Срезневский иҷро шуда буд, онро ба нашр расонд. Ле Стренҷ ҳангоми тарҷумаи асар тибқи хатсайрҳои сафирон ба маҳалҳои аҳолинишин қайдҳои сафари Клавихоро шартан ба чордах боб тақсим намуд. Ба ақидаи И.С. Мирокова Ле Стренҷ ҳангоми тарҷумаи асар мазмуни нусхаи аслро дуруст тарҷума намуда, вале ҳангоми овардани номҳои шахсӣ ва ҷуғрофӣ, онҳоро бо талаффузи замони муосир мувофиқ намудааст. И.С. Мирокова чунин мешуморад, ки ин беасос мебошад, зеро ӯ бо ин амал осори таърихро

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 8;

² Срезневский И.И. Чтения Хождение за три моря Афанасия Никитина в 1466-1472 гг.-СПб., 1857.С. 23 и сл.

³ Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. 1946. № 8-9.С. 53-54.

⁴ Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И.И. Срезневского. –СПб., 1881 // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Т. 28, № 1.

азнавсозӣ кардааст.¹ Тарҷумаи Ле Стренч бо тавзеҳоти ҳаматарафа оварда шудааст.

Солҳои 1970–1971 ду тарҷумаи асари Клавихо дар Лондон аз нав ба нашр расид. Яке аз нав нашр гардидани тарҷумаи англисии асар, ки соли 1859 аз ҷониби Маркхэм ба анҷом расида буд ва дигаре тарҷумаи соли 1881 ба забони русӣ анҷомдодаи И.И. Срезневский, ки он дар асоси матни испании асар ба нашр расида буд.²

Соли 1990 тарҷумаи асари Клавихо дар асоси наشري якуми испанӣ Арготе де Малин³ анҷом ёфта, аз ҷониби И.С. Мирокова бо забони русӣ ва шарҳи васеи таърихӣ ба таъб расид.⁴ Ин тарҷумаи русӣ ба бобҳо тақсим нашудааст. Дар матн баъзе ибораҳои испанӣ ва инчунин номҳои ашхос ва ҷуғрофӣ дар он шакле, ки онҳо дар матни асли нaviшта шуданд, ба қалам дода шудааст. Яке аз афзалиятҳои тарҷумаи И.С. Мирокова аз он иборат мебошад, ки пеш аз тарҷумаи матн пешгуфтори хеле васеъ навиштааст ва дар охири матн шарҳи ботафсили таърихӣ ба матни асар оварда шудааст. Дар ин ҷо ӯ аз асарҳои олимони намоён, ба монанди В.В. Бартолд, И.П. Петрушевский ва дигарон, инчунин сарчашмаҳои хаттии асримиёнагӣ ба таври фаровон истифода намудааст. Дар охир феҳристи номҳо ва истилоҳоти ҷуғрофӣ оварда шудаанд.

Асари Руи Гонсалес де Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406» соли 1337 ҳиҷрӣ (1958) аз тарафи Масъуд Раҷабниё дар асоси матни испанӣ, ки соли 1881 И.И. Срезневский нашр карда буд, ба забони форсӣ тарҷума шуд.¹ Масъуд Раҷабниё дар сарсухани китоб аҳамияти асари Клавихоро дар омӯзиши таърихи Эрон,

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 9.

² The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, by Ruy Gonzalez de Clavijo. Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by I. Steznevsky. St. Petersburg, 1881. Reprinted with a Foreword by I. Dujcev. L., 1971.

³ Historia del Gran Tamorlan. Seville, 1582.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского. Перевод, предисловие и комментарий И.С. Мироковой. – Москва: Наука, 1990. 211 с.

Хуросон ва Мовароуннаҳр қайд намудааст. Ба ақидаи ӯ Клавихо забони туркиро хеле хуб медонист ва ҳангоми сафарҳои худ ба ҳудуди Эрон ӯ бо забони форсӣ шиносӣ пайдо кард. Дар ин бора ин матлаб шаҳодат медиҳад, ки ҳангоми тасвир кардани шаҳри Андхуй муаллиф забони тоҷикиро бо форсӣ муқоиса карда, қайд мекунад, ки забони тоҷикӣ, ки аҳолии ин шаҳр бо он ҳарф мезананд, қадре аз забони форсӣ тафовут дорад. Ин бешубҳа нишон медиҳад, ки ӯ аз хусусиятҳои забони форсӣ огоҳии хуб дошт.²

Дар тарҷумаи форсии асари Клавихо Масъуди Раҷабниё дар ҳаҷми 24 саҳифа пешгӯфтор навиштааст, ки дар он нашрҳои асар ва тарҷумаҳои он бо забонҳои дигар ва вазъи сиёсии минтақа тавсифи шуда, инчунин дар бораи дастхатҳои асари Клавихо маълумот дода мешавад. Матни тарҷума мувофиқи мазмун, шартан ба 17 боб ҷудо шуда, дар охири матни форсӣ тавзеҳоти Ле Стренҷ аз тарҷумаи матни Клавихо, ки соли 1928 аз тарафи ӯ ба нашр расида буд, оварда шудааст. Аз тарафи муҳаррири ин китоб Ҳусейн Маҳбуби Ардакони баъзе эзоҳҳо ба ин нашрия илова гардидаанд.

Соли 1334 ҳиҷрӣ (1965) дар Техрон наشري дуҷуми тарҷумаи асари Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406» бо забони форсӣ рӯи ҷоп омад.³ Соли 1336 ҳиҷрӣ (1987) дар асоси наشري дуҷуми асар наشري сеҷуми он ба забони форсӣ ба таъб расид.⁴

Соли 2016 дар шаҳри Душанбе дар асоси тарҷумаи русии И.С. Мирокова Исломи Юсуфӣ асари Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406»-ро зери унвони «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд» ба тоҷикӣ тарҷума намуда, ба таъб расонид.⁵ Тарҷумаи тоҷикӣ дар муқоиса ба тарҷумаи русӣ, ки И.С. Мирокова дорои як қатор

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. -Техрон, 1337 ҳ. (1958).

² Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С.11-12.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. Бо тасхеҳи Эҳсони Ёршотир. -Техрон, 1344 ҳ. (1965).

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. Бо тасхеҳи Эҳсони Ёршотир. -Техрон, 1366 ҳ. (1987).

⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд. Аз русӣ тарҷумаи Исломи Юсуфӣ.

-Душанбе: Эр-граф, 2016.

камбудихост. Мутарчим пешгуфтори И.С. Мироковаро сарфи назар карда, дар қисмати тавзеҳот на ҳамаи калимаҳои шарҳдодашуда оварда шудаанд, феҳристи номҳои хос ва истилоҳоти ҷуғрофӣ низ мавҷуд нест.

Ҳамин тавр, маводҳои дар боло зикргардида аз он шаҳодат медиҳанд, ки оид ба ҳаёт ва фаъолияти Руи Гонсалес де Клавихо дар адабиёти илмӣ маводи зарурӣ вучуд надорад ва ҳамаи маълумотро доир ба ин муаллиф метавон танҳо аз қайдҳои сафари худӣ ӯ дарёфт намуд. Он чи ки ба нашр ва тарҷумаҳои асари Клавихо дахл доранд, онҳо ба забонҳои гуногун чандин маротиба ба табъ расидаанд, ки ин аз муҳим ва нодир будани асари ин муаллиф шаҳодат медиҳад.

1.2. Сохтор ва тавсифи мазмуни бобҳои «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406»

«Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (1403–1406)»-ро аз рӯи мазмун метавон шартан ба 15 боб ҷудо намуд.

Боби 1. Саёҳат аз Кадиса то Родос. Дар ин боб доир ба ҳудудҳои фатҳ кардаи Темур; доир ба лашкаркашиҳои ӯ ба Анқара ва ба асири гирифтани султони Усмонӣ Йилдирим Боязид; расида омадани сафирони шоҳи Кастилия Генрихи III Пайо ва Эрнан Санчес дар арафайи муҳорибаи назди Анқара ба Осиёи Хурд; қабули сафирони шоҳи Кастилия аз ҷониби Темур; аз ҷониби Темур фиристодани сафирҳо бо эътимоднома ва тухфаҳо ба назди шоҳи Кастилия; пазироии самимонаи сафирони Темур дар Кастилия ва қарори шоҳи Кастилия роҷеъ ба фиристодани сафирони худ ба дарбори Темур дар ҳайати магистри илоҳиёт Фра Алфонсо Паэса де Санта Мариа, Гомес де Саласар ва Руи Гонсалес де Клавихо; ба роҳ баромадани сафирон аз бандари Мариаи Муқаддас, омадани онҳо ба бандари Малага ва тавсифи он шаҳр; гузаштани сафирон аз ҷазираҳои Ибис, Малорка, Кабрера, Менорка, Линера, Корсика, Сардиния ва Понса; расидани сафирон ба бандари Гаэта, инъикоси таърих ва тавсифи ҷойҳои дидани Гаэта; гузаштани сафирон аз паҳлуи ҷазираҳои Искла, Прочеда, Трапе, шаҳри Малфа, Слинас,

Странголин, Болкани, Паранена, Панарин ва расидани онҳо ба шаҳри Мексика, тавсифи ин шаҳр; давоми сафари сафирон ба воситаи мулкҳои венетсианӣ ва ҷазираҳо, расидани онҳо ба шаҳри бандарии Родос маълумот оварда шудааст.¹

Боби 2. Аз Родос то Перу. Дар ин боб тасвири вохӯрии сафирони испанӣ бо воли ва роҳибони родосӣ дар қасри шаҳрӣ; ба сафирони испанӣ пешниҳод кардани бино ва кӯшиши бебарори сафирон оид ба ҷамъоварии маълумот дар бораи Темури; ба Родос омадани киштиҳои генуэзӣ ва нақли фармондеҳони ҳарбии ин кишти ва муборизаи онҳо бо бошандагони яке аз қалъаҳои Туркия; тавсифи муфассали шаҳри бандарии Родос ва дину мазҳаби сокинони он; аз Родос ба ҷониби ҷазираи Хио рафтани сафирон, бад шудани вазъи обу ҳаво ва таваққуфи маҷбурӣ дар ҷазираи Ланго, ки ба мулкҳои ҷазираи Родос мансуб буд; ба ҷазираи беодами Звериний расидани сафирон ва гузаштан аз ҷазираҳои душворгузари дигар; расидан ба шаҳри туркии Палатсияи Нав; гузаштани сафирон ба воситаи ҷазираи маскуни Берро, ки ба Родос мансуб буд, тавсифи ин шаҳр; давоми сафари сафирон ба воситаи ҷазираҳои маскуншудаи хурду калони Мадреа, Татанис, Хамо, Микареа ва ғайра; расидан ба шаҳри ҳаммарзи Туркия – Хио, тавсифи ин шаҳр; давоми сафар ба воситаи ҷазираи аҳолинишини Метелла, ки дар наздикии ҳудудҳои туркӣ воқеъ буд ва гузаштан аз ҷазираҳои дигар; таваққуф дар шаҳри Метеллин ва тавсифи шаҳр; вохӯрӣ бо императори ҷавони рондашудаи константинополӣ, ки баъдтар ҳокими Метеллинӣ гардид; нақл оид ба фиристодани ҳокими Метеллинӣ барои забт кардани шаҳри Салоника, ки ба императори Константинопол тааллуқ дошт; гузариш ба воситаи димоғи Марияи Муқаддас ва ҷазираҳои Тенио ва Нембо; тавсифи шаҳри харобгаштаи юнони қадими Троя ва қисса оид ба роҳибони даъри юнонӣ; гузаштан аз ҷазираи беодами Мамбре ва ворид шудан ба гулӯгоҳи Романский; гузаштани сафирон аз назди шаҳри Галиполӣ, ки ба

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М; 1990. – С. 15-24; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. -Техрон, 1344 ҳ. С. 39-58.

худудҳои юнонӣ мансубият дошт ва тавсифи ин шаҳр; гузаштан аз чазираҳои Мармар ва Редиа ва расидани сафирҳо ба шаҳри Перу маълумот оварда шудааст.¹

Боби 3. Ба Константинопол расидани сафирон ва тамошои ҷойҳои ҷолиби диққати ин шаҳр. Дар ин ҷо оид ба даъвати сафирони испанӣ аз ҷониби императори Константинопол; ба шаҳр ворид гаштани сафирони испанӣ ва қабули онҳо аз ҷониби императори Константинопол; иштироки домоди император Иларио Генеузи дар маросими қабули сафирон; ташрифи сафирон ба калисоҳои Иоанни Муътаид ва Марии Муқаддас, ки Перибелико номида мешуд ва тавсифи муфассали онҳо; тамошо ва тавсифи нигористони болопӯшида, ки дар наздикии калисо ҷойгир шуда буд; ташриф овардан ба калисои дигар, ки номи Иоанни Муқаддасро дошт ва тавсифи он; тамошои ҷои баргузоршавии мусобикаҳо ва қувваозмоиҳо, ки он ҷойро Иподиама меномиданд ва тавсифи он; ташрифи сафирон ба калисои Софии Муқаддас ва тавсифи муфассали он; ташриф ва тамошои калисои Георгии Муқаддас; ташриф ба калисои Марии Чернеи Муқаддас ва тавсифи он; тамошои зиёратгоҳи калисои Иоанни Муқаддас ва тавсифи он; ташриф ба ибодатгоҳи занонаи Масеҳи Қодири Мутлақ ва тавсифи он; тамошо ва тавсифи калисои Марии Муқаддаси Дессетрия, ки дар он падари императори Ҷавуззикри рондашудаи константинополӣ дафн карда шуда буд; нақл дар бораи тарзи идоракунии ин ҳоким ва сабабҳои ронда шудани он; тавсифи «Ҷоҳи Муҳаммад»; тавсифи шаҳри Константинопол; расидани сафирон ба шаҳри Перу ва тавсифи ин шаҳр; ташрифи сафирон ба калисоҳои Павли Муқаддас ва Францискаи Муқаддаси шаҳри Перу ва тавсифи онҳо; тамошо ва тавсифи зиёратгоҳи кӯҳани ин ибодатгоҳҳо маълумот оварда шудааст.¹

Боби 4. Аз шаҳри Перу то Трапизунд. Дар ин боб оид ба омодагии сафирон барои давом додани сафар ба ҷониби Трапизонд ҳикоя карда

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 24-32; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 59-76.

мешавад; гузаштани сафирон ба воситаи қалъаҳои Гироли Юнонӣ ва Гироли Туркӣ, тавсифи манораҳое, ки дар миёни ин ду қалъаҳо ҷойгир буданд; идомаи роҳ ба воситаи баҳри Бузург, гузаштан аз ҷазираи Финогия ва тавсифи он; ҳикоя оид ба шиддат гирифтани шамол ва тӯфон дар баҳр ва начотёбии сафирон аз ин фалокатҳо; вохӯрӣ бо туркҳо ва ёрии онҳо барои гузаштан ба ҷониби Карпӣ; гуфтушунидҳо бо сардори бандари Амброзио ва бозгашти сафирон ба шаҳри Перу; баъди таваккуфи дарозмуддат баромадан ба баҳр ва идома додани саёҳат ба воситаи ҷазираи Финогия; расидан ба бандари дар наздикии шаҳри туркии Понторакия ҷойгирбуда ва тавсифи шаҳр; гузаштан ба воситаи қалъаи беодами Рио ва таваккуф дар соҳилҳои дарёи Партен; ба шаҳри туркии Самастро расидани сафирҳо ва тавсифи он шаҳр; гузаштан аз бандари шаҳри Синопали туркҳои Усмонӣ ва расидан ба шаҳри Симисо, тавсифи шаҳри Симисо; гузаштани сафирон аз бандари Леон, шаҳрҳои Гирифонд, Триполӣ ва расидан ба шаҳри Трапезунд нақл карда шудааст.¹

Боби 5. Аз Трапезунд то Занҷон. Дар ин боб тавсифи маросими қабули фиристодагони испанӣ аз тарафи императори Трапезунд Германоли Маниул (1390–1417), ки ба Темур бочу хироч месупорид ва писари ӯ Алексей (1417–1446), ки дар оянда тахти падарро мерос гирифт; нақл оид ба пайдоиш ва тақдирӣ яке аз наздикони императори Трапезунд; тавсифи шаҳри Трапезунд; ҳикоят оид ба ақаллиятҳои арманӣ ва юнонӣ, ки дар ин шаҳр зиндагӣ доштанд ва дину мазҳаби онҳо; нақл роҷеъ ба маросими истеъмоли ғизо ҳангоми хӯроки нисфирӯзӣ ва рӯза доштан дар калисо аз тарафи ақаллиятҳои юнонӣ; аз Трапезунд хориҷ шудани сафирҳо, гузаштани онҳо аз қалъаҳои Пиломасука, Сиган, Кадак ва Дорил; вохӯрии сафирон бо сарфармондеҳи қувваҳои ҳарбии империяи Трапезунд Кабасит ва барои аз ҳудудҳои онҳо гузаштан ва гузаронидани молҳо ба ӯ додани бочу хироч; гузаштани сафирон аз деҳаҳои сершумор ва қиссаҳо оид ба меҳмоннавозии сафирон дар ин

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 32-48; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 77-108.

маҳалҳо; ба шаҳри Занҷон расидани сафирон, инъикоси маросими қабул ва зиёфаторӣ ба ифтихори сафирон аз ҷониби ҳокими шаҳри Занҷон; нақл дар бораи сабабҳои аз тарафи Темур дастгир шудани ду савора аз зодагони шаҳри Занҷон; қабули сафирон аз ҷониби ҳокими шаҳр дар хонаи худ ва меҳмондорӣ кардани онҳо; тавсифи шаҳри Занҷон; нақл дар бораи ҳучуми Темур ба шаҳри туркии Севос ва муқовимати Темур бо Заратан дар масъалаи эътиқоду мазҳаби динӣ; ҳикоя оид ба сабабҳои ҷангу ҷидоли Темур бо султони туркӣ Боязид ва ҳучуми ӯ ба ҳудудҳои туркияи Усмонӣ; тавсифи муҳосираи Севос; ҳикоя пиромуни муқовимати минбаъдаи Темур бо Боязид ва маълумот дар бораи падари Боязид–Мурод инъикос гардидааст.¹

Боби 6. Аз шаҳри Занҷон то Хой. Дар ин ҷо дар бораи идомаи роҳи сафари сафирон ба ҷониби Самарқанд; гузаштани онҳо аз маҳалҳои аҳолинишини Хабеғ ва Пагарикс ва ҳикоя дар бораи аз тарафи Темур хароб сохтани калисои арманӣ дар деҳаи Пагарикс; расидани сафирон ба шаҳри Арзинҷон ва тавсифи он шаҳр; гузаштани сафирон аз деҳаҳои Партир Ҷуан ва Исчу, ки сокинони асосии онро арманиҳо ташкил меоданд; расидани сафирон ба деҳаи Делуларкент, тасвири урфу одат ва расму оини онҳо; тавсифи шаҳри Калмарин, ки дар назди кӯҳҳои Арарат воқеъ буд; нақл дар бораи забт ва хароб кардани шаҳри Калмарин аз тарафи хони Урдаи Тиллоӣ Туктамишхон; таваққуфи сафирон дар қалъаи Игдир ва қисса оид ба аз тарафи Темур забт гардидани ин қалъа, тавсифи кӯҳҳои Киштии Нӯх (Арарат) ва тасвири боигариҳои он; тавсифи қалъаи Восит, ки аз ҷониби Темур забт шуда, ҳокими он ҳар сол ба ӯ бочу хироч месупорид; ба қалъаи Мака омадани сафирон, ки сокинони он арманиҳои насронӣ-католикҳо буданд; инъикоси даъри бародарон Доменики муқаддас ва қалъаи Мака; ҳикоя дар бораи омадани Темур ба остонаи ин қалъа ва маҷбур кардани писари ҳокими ин қалъа барои қабули дини ислом; омадани сафирон ба қалъаи Алинга; ҳикоя дар бораи муборизаи Темур бо ҳокими Ҷалоириҳо

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 48-56; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 109-123.

султон Аҳмад (1382–1410), омадани сафирон ба шаҳри Хой ва тавсифи ин шаҳр нақл карда мешавад.¹

Боби 7. Аз шаҳри Хой то Султония. Дар ин боб вохӯрии сафирони испанӣ дар шаҳри Хой бо сафири султони бобулӣ Насируддини Фараҷ (1399–1412) ва аҳли рикоби ӯ, ки онҳо низ ба дарбори Темур рахсипор буданд; нақл дар бораи заррофае, ки султони бобулӣ ба сифати ҳадя ба Темур фиристода буд; баромадани сафирон аз шаҳри Хой ва расидан ба шаҳри Каза, тавсифи ин шаҳр; гузаштани сафирон аз шаҳри Кусакана, ки дар он ҷо арманиҳо мезистанд; ҳикояҳо оид ба хароб кардани як қисмати шаҳри Кусакана аз ҷониби Туктамишхон ва пеш кардани ӯ аз тарафи Темур; шаҳри Чоускад ва тавсифи он; омадани сафирон ба шаҳри Табрез ва тавсифи он; нақл дар бораи аз ҷониби генуэзҳо харидорӣ кардани як қисми кӯҳҳои табрезӣ аз султони Чалоирҳо Увайс (1356–1374) ва талошҳои беварори онҳо оид ба бунёди қалъаи мустаҳкам дар қуллаи он кӯҳҳо; тасвири қасри Давлатхонаи Табрез; гузаштани сафирон аз деҳаҳои Сайдона, Хучан, Сангғелон ва таваққуф намудани онҳо дар деҳаи Туселар, ки дар он ҷо туркманҳо мезистанд; ҳикоя дар бораи вохӯриҳо ва меҳмондорӣ сафирони испанӣ аз ҷониби сокинони деҳаҳо, ки онҳо аз он минтақаҳо мегузаштанд; омадани қосидон аз назди Мироншоҳ – писари калонии Темур ба назди сафирони испанӣ барои хабар расондан оид ба вохӯрии онҳо бо Темур, ки бо лашкари худ на чандон дуртар аз ҷойи буду боши сафирон қарор дошт; омадани сафирон ба шаҳри Занҷон ва тавсифи ин шаҳр; шаҳри Султония ва тавсифи он; вохӯрии сафирони испанӣ бо Мироншоҳ дар Султония ва қабули онҳо дар қасри бузург, ки дар шафати боғи калон воқеъ гардида буд; ба Мироншоҳ пешниҳод кардани тухфаҳо аз ҷониби сафирони испанӣ; ҳикояҳо оид ба аз тарафи Мироншоҳ хароб кардани биноҳои калон ва масҷидҳо дар Табрез ва Султония; ба назди Мироншоҳ омадани Темур барои ба писари калонии ӯ Абубакр додани мулкҳои падараш; даст кашидани Абубукр аз

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 56-69; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 124-139.

қарори бобояш ва ба писари дуҷоми Мироншоҳ – Умар додани ин мулкҳо; нақл дар бораи аз тарафи Темур забт шудани шаҳрҳои Бобулистон, Ҳалаб ва Бағдод ва ба наберааш Абубукр–писари Мироншоҳ додани ин мулкҳо; ҳикоя дар бораи ба назди Темур фирор кардани ҳамсари Мироншоҳ Хонзода ва нақли ӯ оид ба зидди падар баромадани писараш қисса карда мешавад.²

Боби 8. Аз Султония то Нишопур. Дар ин ҷо роҷеъ ба идомаи сафари сафирони испанӣ, гузаштани онҳо ба воситаи нуқтаҳои аҳолинишини Саин Абҳар ва Сакизобод; нақл дар бораи қалъаи таркқарда, ки сокинонаш бинобар ғоратгарии Темур онро раҳо карда рафта буданд; расидани сафирон ба шаҳри Шакархон ва қабули арзандаи сафирон аз тарафи онҳо; омадани сафирон ба шаҳри Техрон ва тавсифи он; нақл дар бораи қабули сафирони испанӣ ва бобули дар бинои махсус ва зиёфати ботантана ба ифтихори онҳо; ба Руи Гонсалес пешниҳод намудани пирохан аз матои шоҳии гулдори қадима ва кӯлоҳ ба сифати тухфа ва изҳори эҳтироми Темур нисбат ба шоҳи Испания; омадани сафирон ба шаҳри харобгаштаи Рай; идомаи сафар ба воситаи кӯҳҳо ва вохурӣ бо набераи Темур Муҳаммад султон³ ва домоди ӯ Сулаймоншоҳ; ба сафирони испанӣ ва бобули зиёфат орогани Сулаймоншоҳ, аз назар гузаронидани тухфаҳои ба Темур мансуб буда, аз ҷониби Сулаймоншоҳ; аз ҷумлаи тухфаҳои ба Темур фиристодаи шоҳи испанӣ ба набераи Темур Муҳаммад султон додани як уқоби шикорӣ; расидани сафирон ба шаҳри Фирузкӯҳ ва тавсифи ин шаҳр; ҳикоя оид ба Фирузкӯхро мутеъ кардани Темур; омадани сафирон ба шаҳри Домғон; ҳикоя дар бораи муқовимати Темур бо қабилаи қароқуйюнлу, ки дар мубориза ба муқобили Темур туркҳоро дастгирӣ мекарданд; ҳикоя дар бораи сохтани чор манора аз каллаи исёнгарони қароқуйюнлуҳо; ба шаҳри Бастом

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 69-75; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 139-158.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 75-83; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 159-173.

³ Ин маълумоти Клавихо нодуруст аст, зеро дар соли 1403 набераи Темур Муҳаммад Султон дар қайди ҳаёт набуд. Ӯ дар синни 29 – солагӣ аз беморӣ фавтида буд. Клавихо бо набераи Темур Муҳаммад Ҷаҳонгир вохӯрдааст, ки ӯ писари Муҳаммад Султони ба шумор мерафт.

омадани сафирон; омадани сафирон ба шаҳри Чочарм ва тавсифи ин ҳодисаҳо; нақл дар бораи сафиронро ҳамроҳӣ кардани намояндагони Темур ва бо ҷойи истиқомат, маводи ғизой ва аспҳо таъмин кардани онҳо; омадани сафирон ба шаҳри Исфароин ва Нишопур ва тавсифи ин шаҳрҳо; қисса оид ба қабилаи кӯчи алавар ва тарзи ҳаёти онҳо; қабули сафирон аз ҷониби ҳокимони шаҳри Нишопур ва бо супориши Темур ба ифтихори онҳо зиёфат оростан ва ба онҳо ҳадяҳо инъом кардан тасвир ёфтаанд.¹

Боби 9. Аз Нишопур то Чайхун (дарёи Ому). Дар ин боб идомаи сафари сафирони испанӣ ва гузаштани онҳо аз шаҳри Ферриор, ки сокинони он аз тарсу ҳароси наздик омадани лашкари Темур якчанд рӯз пештар шаҳрро тарк карда буданд; омадани сафирон ба шаҳри Бушанҷ, пазироии боифтихори сафирон дар ин шаҳр ва ба онҳо додани тухфаҳо; омадани қосид аз назди Шохрух (1377–1447), писари Темур бо пешниҳоди ба назди ӯ, ба Ҳирот ташриф овардани сафирон ва боадабона аз ин даъват даст кашидани сафирон; расидани сафирон ба шаҳри Машҳад, ки дар ин ҷо набераи пайғамбар Муҳаммад, имоми ҳаштуми шиаҳо Алӣ ибни Мӯсо ар-Ризо, дар масҷиди машҳури Машҳад дафн шудааст; омадани сафирон ба Тӯс ва тавсифи ин шаҳр; гузаштани сафирон аз биёбонҳо, водихо, майдонҳои кишт, ки аз байни онҳо дарё ҷорӣ мешуд ва дар соҳилҳои он бисёр хаймаҳои чағатоӣҳо бо миқдори сершумори рамаҳо қарор доштанд; омадани сафирон ба урдугоҳи яке аз наздикони Темур амир Мизроб, ки ӯ минбаъд сафиронро ҳамроҳӣ карда, ҳикояи иззату эҳтироми пешвозгирии сафирон, таъминоти онҳо бо маводи ғизой ва ашёи зарурии дигар дар ҷойи буду боши онҳо, ҷазо додани ашхоси масъул барои риоя накардани ин қоидаҳо; ҳикоя оид ба урфу одат ва тарзи ҳаёти кучманчиён, ки дар хаймаҳо зиндагӣ мекунанд ва шуғли онҳо; нақл дар бораи тарзи омода кардани таоми махсус ва нони кӯчманчиён; гузаштан аз маҳалҳои душворгузару беоб ва расидан ба дарёи Мурғоб; таваққуф дар маҳаллае бо номи Солуғар Сухасса, ки ба яке аз шахсиятҳои машҳури динӣ мансубият дошта, дорои боғ ва тоқзорҳои хеле зебою хуррам

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-

буд; омадан ба шаҳри Андхуй ва тавсифи ин шаҳр; ҳикояҳо дар бораи чағатоихое, ки дар ин маҳалҳо истиқомат дошта, ба Темур садоқатмандона хизмат карда, ҳама амру супоришҳои ӯро иҷро мекарданд, оид ба урфу одат ва имтиёзҳои онҳо, ки Темур ба онҳо пешниҳод карда буд; омадани сафирон ба шаҳри Шибиргон ва тавсифи он; расидани сафирон ба шаҳри Балх ва тавсифи он; расидан ба соҳили дарёи Ому ва иттило оид ба маҷрои он дар мавсимҳои гуногуни сол тасвир ёфтааст.¹

Боби 10. Аз Чайхун ба самти Самарқанд. Дар ин боб доир ба сохтани пули чӯбин дар болои қайқҳо ва чорабиниҳои дигари Темур барои лашкари худро ба воситаи дарёи Ому ба он тарафи соҳил гузарондан, тобеъ намудани Хуросон; омадани сафирон ба Тирмиз ва тавсифи ин шаҳр; нақл доир ба тартиб ва қоидаҳои, ки Темур иҷрои онро хангоми гузаштани одамон аз як соҳил ба соҳили дигар талаб мекард; қабули бошукӯҳи сафирони испанӣ ва бобулӣ дар Тирмиз; гузаштани сафирон аз деҳаҳои аҳолинишин ва қабули самимонаи сафирон аз ҷониби онҳо; тасвири гузаргоҳ ба воситаи дарвозаи Оҳанин, ки дар дараи танги кӯҳҳои Бойсунтоғ воқеъ буда ба воситаи он корвонҳои ҳиндӣ ба Бухоро ва Самарқанд равона буда мегузаштанд; маълумот дар бораи дарвозаҳои Оҳанини Дарбанд, ки онҳоро Темур идора мекард ва аҳамияти он дарвозаҳо; омадани сафирон ба шаҳри Кеш ва тавсифи он; нақлҳо дар бораи мақбараҳои, ки Темур дар шаҳри Кеш бунёд намуда, дар онҳо хешовандони наздики ӯ дафн гардида буданд; зиёрати қасри Оқ-Сарой ва тавсифи он; нақл дар бораи нишони Темур, ки дар болои дарвозаи қаср тасвир ёфтааст; ҳикоя дар бораи падари Темур ва мансубияти ӯ ба қабилаҳои туркии муғулӣ; нақлҳо доир ба солҳои ҷавонии Темур; тохтутозҳои ғоратгаронаи Темур ба ҳудудҳои дигар; нақл дар бораи ҳамлаи гурӯҳи Темур ба рамаи гӯсфандон ва галаи аспон дар Систон ва аз дасту пой росташ маҷрӯҳ шуда, ланг гаштани ӯ; ҳикоя оид ба муборизаҳои Темур бо Ҳусайн ва соҳиб шудани Темур ба Самарқанд; ҳикоя оид ба Темурро

1406). – С. 83-92; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 174-190.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 92-99; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 191-205.

дастгирӣ кардани амир Чаҳоншоҳ, ки дар юришҳои ӯ ба Ҳиндустон ва Моварои Қавқоз фаъолона иштирок дошт; ҳикоя оид ба ҳучуми муғулҳо ба Мовароуннаҳр ва идоракунии Чағатоӣҳо дар ин ҳудудҳо; таваққуфи сафирҳо дар боғи “Гулбоғ”, ки дар он ҷо қасри Темур “Тахта Қароча” воқеъ буд ва онро худи Темур дар соли 1398 бунёд карда буд; тавсифи боғ ва тасвири қабули сафирони испанӣ ва бобули васф гардидааст.¹

Боби 11. Дар қасрҳои бошукӯҳ сафиронро қабул кардани Темур ва ба ифтихори онҳо ташкил кардани чашну маросимҳо. Дар ин боб омадани сафирон ба боғи зебо, ки бо номи Боғи Дилкушо маъруф буда, дар масофаи шаш километр дуртар аз Самарқанд дар қисмати шарқии он воқеъ гашта буд; ҳикоя дар бораи аз тарафи сафирон ба дасти ду савора супоридани ҳадяҳое, ки ба Темур пешбини шуда буданд; тасвири манзараи воридшавии сафирон ба боғ барои маросими вохурӣ бо Темур ва сари таъзим фуруд овардани онҳо ба ӯ ва иштироки амирони маъруф дар маросими қабул; аз ҷониби Темур баён гардидани суханони шоёнӣ таҳсин ба суроғаи шоҳи испанӣ, тағйир додани ҷои нишастии сафирони испанӣ болотар аз сафирони хитой дар маросими қабул; зиёфатдиҳии меҳмонон бо гӯшти гӯсфанд ва асп, ки бо тарзҳои гуногун омода шуда буданд, таҳия ва пешниҳод кардани навъҳои дигари ғизоҳо, ба меҳмонон пешкаш кардани меваҳо ва нӯшоқиҳо; ба Темур пешкаш кардани тухфаҳо аз номи шоҳи Испания; аз тарафи амир ба ҳамсарон ва наздикони худ тақсим кардани ин ҳадяҳо; рафтани Темур ба Боғи Чинор, ки дар ҷануби Самарқанд воқеъ буд, тасвири боғ ва ташкили маросими қабул; ба қасри дигар рафтани Темур, ки дар он боғи калоне бо номи Боғи нав мавҷуд буд ва қабули сафирон дар ин қасри бошукӯҳ; тасвири тақсим кардану пешкаш кардани шароб ва аз ҷониби ҳозирин истеъмол кардани он; рафтани Темур ба боғи дигар бо номи Давлатобод, ки соли 1399 баъди бозгашти Темур аз Ҳиндустон бунёд ёфта буд; тасвири ин қаср ва боғ; ташкил кардани зиёфати бошукӯҳ ба ифтихори сафирони хоричӣ; маросими гузоштани хаймаҳо дар ҷои ноободи соҳили ҷӯи Оби Раҳмат, ки он Кони гил

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-

номида мешуд, чамъ омадани лашкари Темур ва ташкили сайру гашти оммавӣ дар ин мавзеъ; ба Самарқанд раҳсипор шудани Темур ва таваққуфи ӯ дар хонае, ки дар даромадгоҳи шаҳр ба шарафи модари ҳамсари худ Бибихонум бунёд карда буд; қабули меҳмонон дар ин хона ва аз тарафи сафирон тақсим кардани тухфаҳои қиматбаҳо; аз тарафи Темур ташкил кардани базми бошукӯҳ ба ифтихори меҳмонон ба хешовандони наздики худ дар айвони васеи урдугоҳи лашкар; тасвири усули бунёди ин айвони бузург ва тавсифи намуди зоҳирӣ ва дохилии он; сохтани девор гирдогирди айвон ва тавсифи он; усули гузоштани хаймаҳо ва тавсифи онҳо; маросими пешниҳоди ҳадяҳо ба Темур; аз тарафи ҳамсари Мироншоҳ Хонзода ба меҳмонӣ даъват шудани сафирони испанӣ, инъикоси маросими қабул аз ҷониби Хонзода, тақсим ва нӯшидани шароб аз тарафи занон, меҳмонон ва ҳозирини дигар; ташкили базму сурур аз тарафи Темур ба шарафи яке аз наберагони худ, ки дар он дар қатори сафирон, инчунин ҳамсари калонии Темур Бибихонум ва ҳамсари Мироншоҳ Хонзода ширкат доштанд; ташкили савдо ва намоиши молҳо аз тарафи хунармадон дар макони гузаронидани ин базм; бунёди дорҳо барои ҷазо додани гунаҳгорон, ҷазо додани шахсони бовариноки Темур, ки аз вазъи худ суистеъмол карда буданд, ҷазо додани баъзе дӯкандорон ва хунармандон, ки нархи молҳои худро худсарона баланд бардошта буданд; ороштани базми навбатии дигар ба ифтихори сафирон, тасвири хаймаҳо ва бо қолинҳои сурх ихота кардани хаймаҳо ва айвони бузург барои қабули меҳмонон, дар ин базм иштирок кардани набераи Темур - Пирмуҳаммад, ба хаймаи Пирмуҳаммад ворид шудани сафирон ва тавсифи сару либоси шоҳзода; нақл дар бораи муборизаи Темур бо султон Насириддин Маҳмудшоҳ (1393–1413) дар охирҳои соли 1398 дар наздикиҳои Дехлӣ, ки дар он Темур ғолиб омада, шаҳрро соҳиб шуд, маълумот оварда мешавад.¹

1406). – С. 99-107; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 206-222.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 116-125; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 238-256.

Боби 12. Иштироки ҳамсарони Темур дар намоишҳои идона ва тасвири девору хисорҳои шоҳӣ ва хаймаҳо. Дар ин боб доир ба ташкили намоишномаҳои идона, иштироки ҳашт ҳамсари Темур дар ин чорабиниҳои идона, ки дар миёни онҳо ҳамсари калонии ӯ Бибихонум ва зани хурдиаш Тукелхонум иштирок доштанд; тасвири сару либоси идонаи онҳо, ороишот ва обу ранг додани сару рӯй, маросими ба ин чорабиниҳои идона омадани онҳо, тасвири ба ҳамсарони Темур пешкаш кардани шароб, маросими қабули чоми май аз дасти Темур ва нӯшидани он; инъикоси ороишоти филҳои ромшуда барои хушнудкунии Темур ва меҳмонони ӯ, ташкили намоишҳои вақтхушкунанда бо филҳо ва дигар ҳайвонҳо; маросими пешкаш кардани хӯрокиҳои гуштии ба ширкаткунандагони тантанаҳо; ташкили қабули бошукӯҳи навбатӣ барои сафирон дар яке аз хаймаҳои аз ҳама калон ва бойтарин, ки онҳо гузошта шуда буд, ба меҳмонон пешкаш кардани нӯшокиҳои нисбатан саҳттаъсир; маросими қабули сафирон аз ҷониби ҳамсари калонии Темур Бибихонум дар хаймаи аз ҳама калон ва бой, ки ба ӯ мансуб буд, инъикоси намуди берунӣ ва дохилии хаймаи Бибихонум ва дигар хаймаҳо, ки дар ин урдугоҳ қарор гирифта буданд; аз тарафи сафирон тамошо кардани масҷиди ҷӯбини ҳаракаткунандаи Темур ва хаймаи шоҳӣ, ки бо пӯсти санҷоб ва пӯсти самур руйкаш шуда буд; иштироки шахсони олимақом дар ҷашне, ки Темур ораста буд; нақл дар бораи истихроҷ ва коркарди лаъли бадахшон (ёкути сурх); аз тарафи сафирон тамошо кардани мақбара ва даҳмаи набераи Темур–Муҳаммад султон, ки соли 1403 вафот карда буд, иштироки онҳо дар оши худое, ки Темур ба хотири ёдбуди наберааш ораста буд; нақл оид ба азнавсозии мақбараи Муҳаммад султон, омадани сафирон ба назди Темур барои сари таъзим фурӯд овардан-изҳори сипос кардан, ҳикоя карда мешуд.¹

Боби 13. Талашҳои Темур оид ба бунёдкориҳои Самарқанд ва нақлу қиссаҳои гуногун дар бораи корномаҳои ӯ. Дар ин боб қарори Темур оид ба ободонии марказҳои тичоратӣ, сохтмони дуконҳо ва хаймаҳо дар Самарқанд

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-

барои фурӯши молҳо; иштироки аҳолии шаҳр дар ба тартиб даровардани майдонҳои тичоратӣ ва бунёди хаймаҳои тичоратӣ, оид ба аз нав бунёд кардани девори пеши масҷиде, ки ба ифтихори модари Бибихонум сохта шуда буд; омаданҳои чандинкаратаи бебарори сафирон ба қароргоҳи Темур барои гирифтани нома ба шоҳи Кастилия ва Леон; ба сафирон додани эътимоднома оид ба бе мамониат гузаштан ба воситаи шаҳрҳо ва аз Самарқанд рафтани сафирон; инъикоси шаҳри Самарқанд ва боигариҳои он; аз мамлакатҳои тобеъшуда ба Самарқанд равона кардани устоҳои чирадаст ва ҳунармандони боистеъдод; инъикоси вазъи тичорати дохилӣ ва берунии шаҳр; нақл оид ба қалъае, ки хазинаи Темур нигоҳ дошта мешуд; ҳикоя доир ба омадани фиристодағони императори Хитой ба назди Темур бо талаби пардохти маблағҳои бочу хироч барои идоракунии ин ҳудудҳо, даст кашидани Темур аз иҷрои ин талаб ва чазо додани фиристодағони Хитой; воҳӯрии сафирони испанӣ бо тоҷирони хитое, ки аз шаҳри Хонбалики Хитой ба Самарқанд омада буданд ва қиссаҳои тоҷирони хитой дар бораи муъҷизаҳои ҳокимият аз болои одамон дар Хитой ва сершумории лашкари он; намоиши лавозимоти чангӣ, ки аз тарафи асирони бомаҳорат дар давраи юриши ҳафтсолаи Темур ба Ғарб омода сохта буданд; ҳикояҳо оид ба саворазаноне, ки дар масофаи понздаҳ рӯза роҳ аз Самарқанд ба ҷониби Хитой мезистанд; нақлҳо доир ба риояи қонуният дар Самарқанд ва уҳдадорҳои қозихо; ҳикоя доир ба муборизаи Темур бо хони Ордаи Тилло Туктамишхон ва ғалабаи Темур аз болои ӯ пеш оварда шудааст.¹

Боби 14. Аз Самарқанд то Табрез. Дар ин боб воқеаҳои бозгашти сафирон аз Самарқанд барои баргаштан ба ватан ва расидани онҳо ба Бухоро ва тавсифи он; нақлҳо доир ба душвориҳо, ки хангоми бозгашт дар роҳҳо бо он рӯ ба рӯ мешуданд, тасвири чоҳҳо, ки дар биёбонҳои регзор барои обҳои нӯшокӣ бунёд шуда буданд; расидан ба шаҳри Абевард ва тавсифи он; гузаштан аз шаҳрҳои Ҷочарм, Бастом, Домғон, Фирӯзқӯҳ ва

1406). – С. 125-134; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 257-275.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 134-145; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 276-297.

Симнон ва тавсифи мухтасари онҳо; расидан ба шаҳри Верамин, ки ҳудудҳои онро Рай меномиданд, вохӯрӣ бо домоди Темур Сулаймоншоҳ; омадан ба шаҳри Қазвин ва тавсифи он; гузаштани сафирҳо аз шаҳрҳои Султония, Занҷон, деҳаҳои Миана, Туселор ва Учон; қиссаҳо оид ба муборизаи писари Мироншоҳ – Умар бо Ҷаҳоншоҳ; ҳикояҳо доир ба муборизаҳои сулолави дар миёни писарон ва наберагони Темур баъди вафоти ӯ; ҳикоя оид ба муборизаи Мироншоҳ бо писари худ Умар барои ҳокимият; ҳикоя оид ба муборизаи Умар бо бародари калонии худ Абубакр; ба дасти Халил султон – писари Мироншоҳ гузаштани ҳокимияти Темуриён, баён гардидаанд.¹

Боби 15. Аз Табрез то Испания. Дар ин боб баёни масоили зерин оварда шудааст: хангоми дар яке аз маҳалҳои истехкоми қавӣ доштаи назди Табрез қарор доштани сафирон мусодира намудани амволу ашёи сафирон аз тарафи ходимони писари Мироншоҳ – Умар; расидани номаи Умар ба сафирон барои таскини онҳо; ҳикоя оид ба ҳучуми шоҳи гурҷӣ Георгий ба ҳудудҳои Арманистон ва Озарбойҷон; нақл дар бораи муборизаи Умар ва Георгий ва мағлубияти ӯ; нақл дар бораи аз зиндон гурехтани Абубакр – бародари калонии Умар; қабули сафирон аз ҷониби Умар, зиёфаторӣ ва додани тухфаҳо ба сафирон; мусодираи маҷбурии ашё ва чизу чораи сафирон дар Табрез; сафар ба ҷониби шаҳри Хой; ҳучуми сарвари қабилаи туркмани Қароқуйюнлу Қароюсуф ба шаҳри Арзинҷон; гузаштани сафирон аз ҳудудҳои Арманистон, ҳикоя оид ба шоҳи Арманистон ва муборизаи писарони ӯ барои ҳокимият; гузаштан аз ҳудудҳои Гурҷистон ба воситаи роҳҳои душворгузари манотиқи Арракиел ва Испира, ки арманиҳои насронӣ дар он ҷо мезистанд, гузаштан аз гузаргоҳҳои кӯҳӣ ва лангаргоҳи Сюрмен, ки дар шарқи Трапезунди баҳри Сиёҳ воқеъ гардида буд; расидани сафирон ба шаҳри Перу аз Трапезунд ба воситаи баҳр; гузаштан аз ҷазираҳои хурд ва бузург ва расида омадан ба бандари Генуя; сафар ба шаҳри Севиля ба

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 145-154; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 298-315.

воситаи Сан-Лукар ва расидан ба шаҳри Алкала де Энарес, ки начандон дуртар аз Мадрид, воқеъ гашта буд.¹

Ҳамин тавр, тавсифи мазмуни бобҳои «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (1403–1406)» нишон медиҳад, ки муаллиф ҳангоми ташрифи худ ба Самарқанд аз шаҳрҳо, қазираҳо ва маҳалҳои аҳолинишин гузашта, он мавзӯҳоро дар рӯзномаи сафари худ тасвир карда, ба мавқеи ҷойгиршавии онҳо, заҳири маъданҳо ва ҷойҳои ҷолиби он диққати махсус додааст. Ҳангоми тавсифи қасрҳо ва ибодатгоҳҳо муаллиф ба намуди зоҳирӣ ва дохилии онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намуда, ҷойҳои тамошобоб ва дидани онҳоро бо тамоми ҷузъиёт ба таври муфассал баён карда, ба таърихи бунёди қасру ибодатгоҳҳо ишораҳо менамояд. Махсусан, маълумоти таърихӣ ва воҳӯриҳои ӯ бо ашхоси намоён, ки ҳангоми тасвири ин ё он шаҳр оварда шудаанд, хеле муҳиманд. Муаллиф ҳангоми инъикоси маводи таърихӣ, дар баъзе ҷойҳо доир ба ин ё он воқеаҳо андешаҳои шахсии худро баён менамояд, ки онҳо дар муайян кардани ҷаҳонбинии ӯ нақши муҳим доранд.

1.3. Маълумотҳои таърихӣ–ҷуғрофии Руи Гонсалес де Клавихо дар бораи шаҳрҳои Хуросон ва Мовароуннаҳр

Руи Гонсалес де Клавихо ҳангоми сафар ба дарбори Темур ба Самарқанд, аз бисёр шаҳрҳо ва маҳалҳои аҳолинишин гузашта буд, ки доир ба он мавзӯҳо дар асари худ ахбори пурарзише овардааст, ки онҳо барои муайян кардани мавқеъ ва нақши ин ё он шаҳр дар давраи мавриди таҳқиқ аҳамияти калони илмиро дороанд. Барои ба маълумоти ҷуғрофии дар асар овардашуда баҳои воқеӣ дода, салоҳияти онро дар илми таърихнигорӣ муайян намудан мо маълумотҳои муаллифро бо ахбори маъхазҳои хаттии асримиёнагии дигар муқоиса намуда, саҳеҳии онҳоро муайян намудем. Дар поён маълумоти Руи Гонсалес де Клавихо оид ба шаҳрҳои Хуросон оварда мешаванд.

¹Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – С. 154-161; Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. С. 316-333.

Табрез. Аввалин шаҳри Хуросон, ки Клавихо ба он омад, шаҳри Табрез аст. Тибқи маълумоти Клавихо шаҳри Табрез дар мавзеи ҳамвор, дар миёни ду кӯҳи баланди бечангал ҷойгир гаштааст. Кӯҳе, ки аз тарафи чап ҷойгир гардидааст, тафсон буда, оби аз он ҷорӣ мешуда, чандон хурданибоб нест. Кӯҳи дигаре, ки аз тарафи рост ҷойгир аст, тамоми сол барфпӯш буда, оби аз он ҷорӣ гардида як дарёи калонро ташкил медиҳад. То расидан ба шаҳр ин дарё ба якчанд шохобҳо ва каналҳо тақсим мешавад, ки ба ҷойҳои гуногуни шаҳр ҷорӣ мешаванд. Ин об барои нӯшидан ва истифода хеле мувофиқ мебошад.

Кӯча ва тангкӯчаҳои шаҳр хеле муназзам ҷойгир шудаанд. Дар он ҷо дуконҳои сершумори тичоратӣ мавҷуданд, ки дар онҳо молҳои гуногун фурӯхта мешаванд. Дар миёни кӯчаҳо ва паскӯчаҳо биноҳои бозорҳои болопӯшида ва корвонсаройҳо ҷойгир гаштаанд, ки дохили онҳо пур аз дуконҳои тичоратианд. Ин биноҳо дарвозаҳои зиёд доштанд, ки ба воситаи онҳо ба кӯчаҳои гуногун баромадан мумкин буд. Дар дӯконҳои тичоратӣ молҳои гуногун, аз қабилӣ матоъҳои абрешимин ва пахтагӣ, марворид, маводи хушбӯйкунанда, атриёт ва молҳои зиёди дигар фурӯхта мешуданд.

Дар Табрез бисёр биноҳо ва масҷидҳои зебо мавҷуд буданд, ки кошинкорӣ шуда, деворҳояшон бо сафолакҳо рӯйкаш, бо ранги лочвард ва оби тилло мисли корҳои юнониҳо оро дода, бо шишаҳои сершумори зебо банду баст шуда буданд.

Дар миёни ин иншоотҳо, бинои калоне вучуд дошт, ки он 20 ҳазор хучра ва хонаҳо дошт ва номи Давлатхонаро гирифта буд.

Дар Табрез пули нақд ва мол зиёд буд. Қаблан аҳолии шаҳр нисбатан зичтар зиндагӣ мекарданд. Ҳоло сокинони он 200 ҳазор ҳавлӣ ва аз он зиёдтарро ташкил медиҳанд.

Дар шаҳр бисёр масҷидҳо ва ҳаммомҳои зебо, обанборҳо, ҳавзҳо, чоҳҳо вучуд доштанд ва тобистон ба онҳо порчаи яхро партофта, дар назди онҳо

зарфҳои обнӯширо мегузоштанд. Ҳокими Табрезро хон таъйин мекард ва ӯро доруға меномиданд. Ӯ аз хешовандони Темур буд.¹

Оид ба миқдори аҳолии шаҳр, ки Клавихо иттило додааст, И.П. Петрушевский мегӯяд, ки маълумотҳои ӯ дар ҳақиқат мутобиқат намекунанд, зеро дар ҳолати мавҷудияти 200 ҳазор ҳавлӣ, миқдори аҳоли аз як миллион бештар мешавад. Мувофиқи ҳуҷҷатҳои ҳокими Сафавиён шоҳ Исмоил (1502–1524) шумораи сокинони Табрез 200–300 ҳазор нафарро ташкил меод.²

Аз рӯи маълумоти муаллифи номаълуми асри X «Худуд-ул-олам» Табрез шаҳри начандон калон ва обод буд.³

Муаллифи дигари асри X Муқаддасӣ менависад, ки Табрез шаҳри обод ба шумор меравад. Он ҷо масҷиди ҷомеъ вучуд дорад. Дар он ҷо дарёҳои зиёди сероб вучуд доранд. Шаҳро боғҳо ихота кардаанд.⁴

Дар асри XIII Табрез дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ ҳамчун шаҳри азими тиҷоратӣ ёдоварӣ мешавад. Чунончи, Ёқути Ҳамавӣ, ки соли 1213 дар ин шаҳр буд, менависад, ки Табрез шаҳри обод ва бузург буда, дар он ҷо матоъҳои мухталиф истехсол мекарданд ва онро ба мамлакатҳои дигар содирот менамуданд. Дар шаҳр боғҳо ва рӯдҳои зиёд вучуд доранд.⁵

Муаллифи асри XIII Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ал-Қазвинӣ (1203-1283) дар асари ҷуғрофии худ «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод», ки соли 1275 таълиф намудааст, менависад, ки Табрез шаҳри сараҳолӣ буда, дар он ҷо дарёҳои зиёд, боғҳои зебо ва ҳаммомҳо вучуд доранд. Дар Табрез тангаҳо сикка зада мешуд. Дар он ҷо матоъҳои гуногуни зебо истехсол мешуд, ки ба мамлакатҳои дигар содирот мешуданд. Ҳунармандони Табрез

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990. С. 77-78.

² Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. -Баку, 1949. С. 195-196.

³ Худуд-ул-олам. -Душанбе: Дониш, 1983.С.95.

⁴ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим - Descriptio imperii moslemici auctore Schamsod-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877; ed.2: 1906 (BGA, III).-С.378.

⁵ Шихобуддин Абуабдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳ ал-Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷилди 2. -Бейрут, 1977. С. 13.

ашёи гуногун истехсол мекарданд, ки барои сокинони шаҳр зарур буданд.¹ Сайёҳи италиявӣ асри XIII-нимаи аввали асри XIV Марко Поло дар бораи Табрез менависад, ки сокинони он ба тиҷорат ва хунармандӣ шуғл меварзиданд. Дар он ҷо матоъҳои босифати абрешимӣ истехсол мекарданд. Дар Табрез сангҳои қиматбаҳо хеле зиёд буданд, он ҷо тиҷорати бомаром идома дошт. Дар атрофи шаҳр боғҳои сершумори зебо ва дарахтони мевадиханда мавҷуд буданд.²

Ле Стренч дар таҳқиқоти худ «Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ» ба гуфтаҳои Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ таъриҳ карда, менависад, ки дар соли 244 ҳиҷрӣ, яъне дар соли 858-859, дар замонҳои идоракунии халифи Аббосӣ Мутаваккил шаҳри Табрез дар натиҷаи заминларза хароб гашта, ҳудуди 40 ҳазор нафар одамон ҳалок гаштанд. Дар даврони идоракунии муғулҳо Табрез яке аз шаҳрҳои марказӣ гардида дар атрофи он боғҳои зиёд ва биноҳои боҳашамат мавҷуд буданд.³

Ҳокими элхонӣ Арғун (1284–1291) дар канораҳои ғарбии Табрез деҳае бунёд кард, ки он номи Орғунияро гирифт.

Ҷозонхон (1295–1304) шаҳрро то ҳудудҳои муайян васеъ карда, дар он ҷо иншооти зиёд бунёд кард, ки дар миёни онҳо масҷидҳо, мадрасаҳо ва дигар биноҳо мавҷуд буданд. Ӯ дар он ҷо барои худ мақбараи калоне бунёд кард. Вазирони ӯ Ҷазлуллоҳ Рашиддадин ва Тоҷиддин Алишоҳ низ дар Табрез иншоотҳои сершумор бунёд намуданд.¹

Иттилооти Клавихоро оид ба ободони шаҳри Табрез дигар муаллифони асримиёнагӣ ва сайёҳони аврупоӣ, ки онҳо буданд, тасдиқ мекунанд. Ҷунончи, сафири венетсиягӣ Иосафат Барбаро, ки аз соли 1474 то соли 1478 дар Эрон қарор дошт, ахбори Клавихоро доир ба шаҳри Табрез тасдиқ

¹ Закариё ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. - Бейрут, 1960. С. 339-340.

² Марко Поло. Книга Марко Поло. Перевод старофранцуск. текста И. П. Минаева. - М.: Географиздат., 1955. С.36-37.

³ Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. Ба забони форсӣ тарҷумаи Маҳмуди Ирфон. –Техрон, 1390 х. С. 173.

мекунад. Аз рӯи маълумоти ӯ қасрҳои шаҳри Табрз бо кошанкориҳои зеботарини рангҳои гуногун оро дода шуда буданд.² Дар Табрз ҳунармандони зиёде вучуд доштанд, онҳо либос тайёр мекарданд, кафшдӯзон зини асп ва дигар ашёҳои заруриро барои сокинони шаҳр омода мекарданд. Дар он ҷо гандум ва дигар ғалладонагиро хеле зиёд буд.³

Муаллифи дигари номаълуми венетсианӣ, ки аз соли 1511 то соли 1520 дар Эрон зиндагӣ мекард, дар он ҷо ба тичорат машғул буд. Мувофиқи маълумоти ӯ даврони Табрз 24 милро ташкил меод. Он ҷо қасрҳои хеле боҳашамат ва биноҳои зебо вучуд доштанд. Аз маркази шаҳр ду дарё чорӣ мешуд. Қасрҳои шаҳр ниҳоят хуштарҳ ва зебо буданд. Онҳо аз дохил бо рангҳои зарҳалӣ ва дигар рангҳо оро дода шуда буданд. Дар ҳар кадом қасро мадраса ва ҳаммомҳои алоҳида вучуд доштанд, ки хеле зебо менамуданд. Дар маркази шаҳр масҷиди боҳашамат ва хушнамое сохта буданд, ки суҳан дар тасвири он оҷизӣ мекашид. Ин масҷид чунон баланд бунёд гардида буд, ки ҳатто берун аз ҳудуди шаҳр ба чашм мерасид. Иқлими Табрз барои зиндагӣ хеле мусоид буд. Он ҷо боғҳои зиёд ва зебо вучуд доштанд. Дар шаҳр меваҳои хушсифат фаровон буд. Дар он ҷо аз ғалладонагиро, гандум, ҷуворимака ва дигар маҳсулоти кишоварзӣ парвариш мекарданд.⁴

Сайёҳи дигари венетсиягӣ Винченсо Алессандри, ки дар Табрз буд, оид ба шаҳри мазкур маълумоти пурарзиш меорад, ки онҳо ахбори Клавихоро оид ба Табрз тасдиқ мекунанд. Аз рӯи гуфтаҳои ӯ Табрз дар маҳалли васеъ ҷой гирифта, он ҷо тепаҳои зиёде қарор доранд. Шаҳр девор надорад ва он

¹ Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим. Бо саъй ва тасҳеҳи Ҷавод Фозил. Ҷ. III. –Техрон, бе нишондоди соли нашр. С.208-209; Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения. Т. VII.-Москва, 1971.С. 206-207.

² Иосафат Барбаро. Сафарнома // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. -Техрон, 1381 ҳ. С. 67-68; Волков И.В. Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473- 1478 гг. / Текст, перевод, комментарий // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Под ред. С.Б. Бочарова и А.Г. Ситдикова. Казань-Симферополь-Кишинёв, 2015. С. 622-623.

³ Иосафат Барбаро. Сафарнома. С. 83; Волков И.В. Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473- 1478 гг. С. 634.

⁴ Сафарномаи бозургони винизӣ дар Эрон // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. -Техрон, 1381 ҳ. С. 407-412.

чо харобаҳои қалъаи қадима ба мушоҳида мерасанд. Дар шаҳр ва атрофи он боғҳои сершумор ва дарахтони мевадиханда мавҷуданд. Табрез чилупанҷ кӯча дорад ва дарахтҳои зебои он ба боғҳо монандӣ доранд. Иқлими он зимистон ва тобистон муътадил мебошад. Он ҷо навъҳои гуногуни меваҳо вучуд доранд. Дар шаҳр тичорати пурҷӯшу хурӯш ба назар мерасад. Ба ин ҷо аз дигар мамлакатҳо мол меоранд. Дар Табрез сарватҳои гуногуни табиӣ хеле зиёданд.¹

Занҷон. Клавихо менависад, ки то замони ба ин ҷо омадани ӯ Занҷон шаҳри беаҳоли буд. Он дар водии байни ду кӯҳҳои баланд, ки ҷангал надоштанд, ҷойгир шуда, деворҳои шаҳр хароб гашта буданд. Дар қафои девори шаҳр хонаҳои сершумори калон ва масҷидҳо ҷойгир буданд. Ба воситаи кӯчаҳои шаҳр ҷӯйҳои зиёди харобгашта мавҷуд буданд. Занҷон як замони шаҳри калони шоҳигарии Доро ба ҳисоб мерафт. Дар давраи муборизаи худ ба Искандари Мақдунӣ шоҳ Доро бо лашкари худ аз Занҷон ба мубориза бархоста буд.²

Дар асарҳои ҷуғрофии асримиёнагӣ Занҷон бо шаҳри Абҳар як ҷо ёдоварӣ мешавад. Занҷон тақрибан дар масофаи 50 мил дуртар аз шимолу ғарбии Абҳар воқеъ гардида буд. Ибни Ҳавқал менависад, ки Занҷон аз Абҳар чанде калонтар буд ва дар роҳе, ки ба Озарбойҷон мебард, воқеъ гаштааст.³

Мувофиқи ахбори Ёқути Ҳамавӣ Занҷон шаҳри бузург буда, байни навоҳии Ҷибол ва Озарбойҷон воқеъ аст.⁴ Аз рӯи маълумоти Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ шаҳр аз тарафи Ардашери Бобакон бунёд гардида, дар замони тохтутози муғулҳо шаҳр хароб гашт. Иқлими он ҷо салқин мебошад. Об ба

¹ Сафарномаи Винченцо Долсондрӣ // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амӣрӣ. -Техрон, 1381 х. С. 474-476.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990. С. 79-80.

³ Ибни Ҳавқал. - *Viae et regna. Descriptio dititionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ibn Naukal.* Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1873 (BGA, II).-С.258

⁴ Ёқут ал-Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷилди 3. С. 152.

шаҳр аз дарёҳое таъмин мешавад, ки ба воситаи Султония чорӣ мегарданд. Сокинони шаҳр ба забони пахлави ҳарф мезаданд.¹

Тибқи иттилои Закариё Муҳаммад Қазвинӣ Занҷон шаҳри калон буда, дар миёни Абҳар ва Халхол ҷойгир шуда буд. Занҷон шаҳри гул-гулшукуфон ва сокинони он накукору меҳрубон ва покизақор буданд. Дар кӯҳҳои шаҳр конҳои маъдани оҳан вучуд дошт. Аз ин ҷо ба дигар мамлакатҳо оҳан содирот мекарданд.¹

Султония. Клавихо шаҳри Султонияро тасвир карда, менависад, ки он дар ҳамворӣ ҷо гирифта, девор надорад. Дар шаҳр кушкӣ калоне бо манораҳои зебо ва деворҳои хуби сангин вучуд дорад. Манораҳо ва деворҳои кушк бо нақшу ниғорҳои зебо оро дода шуда буданд. Аҳолии шаҳр хеле зиёд буд. Шаҳри Султония аз шаҳри Табрез хурдтар, вале ин ҷо тичорат нисбат ба Табрез пурҷӯшу хурӯштар буд. Ҳар тобистон ба ин ҷо аз мамлакатҳои гуногун ва шаҳрҳои Эрон қорвони шутурҳо бо молҳои гуногун меомаданд. Онҳо ба ин ҷо доруворӣ, гули мехак, чормағзи мушқлак, абрешиме, ки дар Гелон ва дар замини Шемаха истеҳсол мешуд, меоварданд. Ба Султония барои хариддории молҳо тоҷирони венетсиягӣ ва генуягӣ меомаданд.

Ба Султония аз Шероз матоҳои абрешимӣ ва ресмонӣ, аз Яман ва Хуросон нахи пахта, матоҳои гуногунранги пахтагин, аз Ҳурмуз марворид ва сангҳои қиматбаҳо меоварданд.

Аз Хитой киштиҳо муттасил бо марворид, сангҳои қиматбаҳо ва доруворӣ ба Султония меомаданд. Ин киштиҳо бо меҳҳои ҷӯбин ва арғамчинҳо сохта шуда буданд, зеро агар онҳо аз оҳан сохта мешуданд, ҳуди ҳамон лаҳза аз сангҳои магнитӣ, ки дар баҳри Хитой ҷой доштанд, хароб мегаштанд. Онҳо ин ҷо молҳои худро қоркард намуда, баъдан ба қисматҳои мухталифи олам содир мекарданд. Дар Султония аз марворидҳои хитой гӯшвораҳо, ангуштарин ва маснуоти дигар тайёр мекарданд.

Азбаски шаҳр дар ҳамворӣ ҷой гирифта буд, онро ҷӯйҳои зиёд бурида мегузаштанд. Шаҳр кӯчаҳо ва майдонҳои зиёди ба низом дароварда дошт, ки

¹ Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихӣ давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 239-240.

дар онҳо тичорат авҷ дошт. Он чо барои таваққуфи тоҷирон, ки аз дигар шаҳрҳо ва мамлакатҳо меомаданд, корвонсаройҳои махсус вучуд доштанд. Дар тарафи рости шаҳр кӯҳҳои баланди бечангал буданд, ки тамоми сол барфпӯшанд.²

Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ хабар медиҳад, ки Султония шаҳри бузург ба ҳисоб мерафт ва дар ҷанубу шарқии шаҳри Зинҷон ҷойгир шудааст. Султония аз ҷониби ҳокими элхонӣ Арғун (1284–1291 дар соли 1285 бунёд ёфта, дар давраи ҳукумати Улҷойтухон (1304–1316) сохтмони деворҳои атрофи шаҳр оғоз шуд, вале бинобар сабаби марги ӯ бунёди ин деворҳо нотамо монд.³

Аз рӯи маълумоти Амин Аҳмади Розӣ девори қалъа аз санг сохта шуда буд ва он чунон паҳну васеъ буд, ки чор савора озодона метавонистанд ба болои он ҳаракат намоянд.⁴

Муаллифи венетсиагӣ Иосафт Барбаро хабар медиҳад, ки шаҳри Султония девор надошт. Танҳо қалъае, ки дар он чо дар ҳоли харобӣ буд, девораҳои худро дошт. Ин қалъа аз тарафи Ҷаҳоншоҳи Қароқуйюнлу хароб шуда буд. Дар маркази шаҳр масҷиди бузург бо чор гунбази калон вучуд дошт. Дар дохили яке аз онҳо қабрҳои ҳокимони пешини шаҳр ҷойгир буд. Табакаи дарҳои масҷид аз мис сохта шуда буданд, ки бо нақшу нигори хеле зебо ороиш ёфтаанд. Ороиши кандакории дарвозаҳо бо тилло ва нуқра, бо маҳорати хеле баланд ба иҷро расида буд. Шаҳри Султония сероб буда, аҳолии он зич зиндагӣ мекарданд.⁵

Амброҷо Контаринӣ менависад, ки дар Султония қалъаи калоне вучуд дошт, ки бо деворҳо ихота шуда буд. Он чо масҷиди зебои қадим бо дарҳои калон вучуд дорад. Султония дар мавзеи биёбонӣ чо гирифта, дар наздикии он кӯҳи баланде мавҷуд аст. Зимистони Султония хеле сард мебошад ва сокинони он бо фаро расидани фасли сармо шаҳрро тарк карда, ба мавзеҳои

¹ Закариё Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С. 383.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 80-82.

³ Қазвинӣ Ҳамдуллоҳ. Нузхату-л-қулуб. С. 177.

⁴ Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим. – Ҷ. III. С. 202-203.

⁵ Иосафат Барбаро. Сафарнома. С. 85-86.

гуногун муҳочират мекунанд. Дар Султония бозори калоне вучуд дорад, ки он чо тичорат дар авҷ аст.¹

Шаҳри Султония баъди истилои Темур ба таназзул дучор гардид. Дар асри XVI он аҳамияти пештараи худро аз даст дод ва ин раванд дар асри XVII низ давом кард. Аҳолии он на бештар аз шаш ҳазор нафарро ташкил медод.²

Мувофиқи таҳқиқотҳои Ле Стренҷ тақрибан дар нимароҳи миёни Абҳар ва Занҷон дар миёнаи ҳамвории васеъ, ки об ба самти ғарбӣ ба Сафедрӯд ва дар самти шарқӣ ба биёбон ҷудо мешавад, харобаҳои Султонияро мушоҳида намудан мумкин аст. Ин шаҳрро Арғун асос гузошт ва Улҷойту дар соли 804 / 1401–1402 сохтмони онро ба анҷом расонда, онро ба маркази давлати Элхониҳо табдил дод. Тибқи маълумоти Абулфидо номи муғулии ин шаҳр «Кангарлон» буд.³

Ҳамин тавр, таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ доир ба шаҳри Султония, нишон медиҳад, ки ин шаҳр дар охири асри XIII асос ёфта, ҳангоми дар он чо будани Клавихо он ободу зебо ва дар нашъунамо буда, маркази муҳими тичоратӣ ба шумор мерафт. Баъдан ин шаҳр дар асри XVI тадричан аҳамияти пештараи худро аз даст дода, дар асри XVII ба таназзул дучор гардид ва ба харобазор табдил ёфт.

Хурмуз. Дар бораи Хурмуз Клавихо менависад, ки он шаҳри калони тичоратӣ ба ҳисоб мерафт ва пештар ба ҳудудҳои Ҳиндустони хурд мансубият дошт, акнун ба Темур итоат мекард. Дар он чо марворид ва сангҳои қиматбаҳо хеле зиёд буд. Аз Хитой то Хурмуз киштиҳо дар тӯли даҳ рӯз меоянд. Онҳо бо баҳри Ғарбӣ (яъне ба воситаи укёнуси Ҳинд) шино мекунанд, ки он баҳри Беруна номида мешавад.⁴ Ҳангоме ки онҳо ба як дарёи

¹Амброҷо Контаринӣ. Сафарнома. С. 151.

²Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения. -Т. VII.-Москва, 1971.С. 201.

³Ле Стренҷ Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 240.

⁴Баҳри Беруна ин океани Атлантика ва Ҳинд аст, ки тибқи тасаввуроти муаллифони антиқӣ аз рӯи периферия он тамоми Аврупо, Осиё ва Африқоро дар бар мегирифт. Чунин тасаввурот ба аврупоиёни асри XV низ хос буд. Ниг.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 180, прим. 302.

ин чо мерасанд, аз он чо дар давоми даҳ рӯз ба Хурмуз меоянд. Хама киштиҳо ва завракҳо, ки дар ин баҳр шино мекунанд, аз мехҳои чӯбин ва арғамчинҳо сохта шуда, маводҳои оҳанин надоранд, зеро ки дар ин баҳр сангҳои зиёди магнитӣ вучуд доранд, ки барои ҳаракати онҳо беҳатар буда наметавонанд. Бо ин киштиҳо ба Хурмуз ба таври зиёд марворид, лаъл – ёқути сурх ва доруворӣ оварда мешуд. Баъди коркард ва ороиш додани марворид дар Хурмуз, он ба мамлакатҳои дигар барои тиҷорат содир мегардид. Аз рӯи суҳанони тоҷирон онҳо ҷои дигарро намедонанд, ки ба монанди Хурмуз марворидро коркард ва ороиш диҳанд.

Хурмуз дар ҷойи ҳамвор қарор гирифтааст ва онро ҷӯйҳои зиёди обӣ бурида мегузаранд. Дар он ҷо шумораи зиёди майдонҳо ва кӯчаҳо вучуд доранд, дар дуконҳо молҳои гуногун фурӯхта мешаванд. Барои тавакқуфи тоҷирон ҷойҳои махсус бунёд шудаанд.¹

Маълумоти Клавихо оид ба Хурмуз баҳснок ва аз ҳақиқат дур мебошанд. В.В. Бартолд қайд мекунад, ки ахбори Клавихо дар бораи шинокунии даҳрӯзаи киштиҳо ба воситаи дарё то Хурмуз нодуруст ва афсонавӣ мебошанд.² Он чи ки ба «майдонҳои магнитӣ» дар «баҳри Беруна» дахл дорад, он ба ҳақиқат мувофиқат намекунад. Тибқи маълумоти сайёҳ Марко Поло, ки аз Хитой ба Хурмуз бо киштӣ раҳсипор шуда буд, киштиҳои арабӣ аз он сабаб бо арғамчинҳо бандубаст карда шуда буданд, ки онҳо қисмҳои оҳанӣ надоштанд.³

Аз рӯи маълумоти Истахрӣ Хурмуз дар асри X бандари Кирмон ба шумор мерафт ва дар он ҷо шумораи начандон зиёди аҳоли зиндагӣ мекард.⁴

Мувофиқи маълумотҳои Марко Поло дар давраи тохтутози муғулҳо Хурмуз бо Ҳиндустон тиҷоратро пеш мебурд. Ба ивази молҳои, ки аз Ҳиндустон ворид мешуданд, ба онҳо аспҳо мефиристанданд.⁵ Ҳокими

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 81-82.

² Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. С. 149, прим. 63.

³ Марко Поло. Книга Марко Поло. С. 68.

⁴ Абу Исҳоқ Иброҳим Истахрӣ. Масолик ва мамолик. Ба кӯшиши Эраҷи Афшор. –Техрон, 1360 ҳ. С. 139-140.

⁵ Марко Поло. Книга Марко Поло. С. 261.

Ҳурмуз дар ин давра тобеи Кирмон ба ҳисоб мерафт. Ў дар баъзан ҳолатҳо аз супоридани бочу хироч рӯ метофт.¹

Аз рӯи суханони муаллифи венетсиягӣ Иосафат Барбаро бармеоюд, ки Ҳурмуз ҷазира буда, он дар масофаи аз 18 то 20 мил дур аз хушкӣ ҷойгир гаштааст ва давродаври ҷазира 60 милро ташкил медиҳад. Ҳурмуз шаҳри бузург ва сераҳолӣ мебошад. Обро аз чоҳҳо ва зарфҳои бузурги филизӣ истифода мекунанд. Ҳангоме ки об тамои мешавад, онро аз дигар маҳалҳо меоранд. Матоҳои абрешимӣ дар Ҳурмуз хеле зиёданд. Аксар тоҷироне, ки аз Ҳиндустон ба Форс ё баръакс мераванд, дар бисёр ҳолатҳо, ин ҷо таваккуф мекунанд.²

Ҳамин муаллиф менависад, ки Форс дар шимоли Ҳурмуз воқеъ аст, вале Сурияву Барбария, ки он ҷо мусулмонҳо зиндагӣ мекунанд, дар муқобили он, аз тарафи дигар ҷойгир гаштаанд. Паҳноии халиҷ 300 милро ташкил медиҳад. Дар қафои ин халиҷ мулкҳои ҳиндӣ ҷойгир гаштаанд, ки сокинонаш исломро пайравӣ мекунанд. Дар ҷанубу шарқии ин халиҷ шаҳри зичаҳолии Калякут,³ ҷойгир гаштааст, ки тоҷирони аз Ҳурмуз меомада, ин ҷо таваккуф мекунанд.⁴

Инак, муқоисаи маълумотҳои Клавихо бо маводи муаллифони дигар собит месозад, ки муаллифи мо дар тавсифи ин шаҳр ба саҳву хатоҳо роҳ додааст.

Шероз. Клавихо дар бораи Шероз маълумот дода, менависад, ки аз он ҷо ба Табрез матоҳои абрешимӣ, риштагӣ ва молҳои дигар мефиристонданд.⁵ Бояд қайд кард, ки Клавихо ин ахборро дар бораи Шероз шояд аз манбаи дигаре ба даст оварда бошад, зеро сафари ӯ ба Самарқанд ба воситаи

¹ Марко Поло. Книга Марко Поло. С. 308.

² Иосафат Барбаро. Сафарнома. С. 95-96; Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473- 1478 гг. Пер. И.В. Волкова. С. 644.

³ Калякут- шаҳри муосири Кожикода дар иёлотии Керали соҳили Малабори Ҳиндустон.

⁴ Иосафат Барбаро. Сафарнома. С. 96-97; Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473- 1478 гг. Пер. И.В. Волкова. С. 645.

⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 81.

Хуросони Шимолӣ, бо роҳи шарқии корвонгузар анҷом ёфта буд ва ӯ бо ин роҳ наметавонист аз Шероз гузарад.¹

Сайёҳи венетсиягӣ Иосафат Барбаро таъкид менамояд, ки Шероз шаҳри бузург ва сераҳолӣ ба ҳисоб мерафт ва бо маҳалҳои атрофаш 20 милро ишғол мекард. Точирон ба Шероз аз шаҳрҳои гуногун ба монанди Самарқанд, Ҳирот ва ғайраҳо меомаданд. Қариб ҳама тоҷироне, ки ба Форс меомаданд, ба воситаи Шероз мегузаштанд. Ин ҷо ҷавохирот ашъи гаранбаҳо, абрешим ва биноҳову масҷидҳои бузургу зебо хеле бисёр буданд, ки онҳо бо тарҳи хеле хуб кошинкорӣ ва оро дода шуда буданд. Ин шаҳр беш аз дусад ҳазор сокин дошт.²

Дар нимаи якуми асри X шаҳри Шероз девор надошт ва тибқи маълумоти Муқаддасӣ дар охири ин садсола шаҳр дорои ҳашт дарвоза гашта буд³ ва ин маънои онро дошт, ки то ба ин замон атрофи шаҳр девор ихота карда шуда буд. Ҳокими Буихо Алоуддавла дар Шероз барои худ қаср бунёд кард, ки он дорои 360 хучра буд⁴ ва яке аз толорҳои калонарини онро ба китобхона табдил дода буданд, ки он бо китобхонаи Сомониён дар Бухоро рақобат мекард.

Ҳангоме ки Темур дар солҳои 1387 ва 1393 Шерозро ишғол кард, он шаҳри бузург ба ҳисоб мерафт.

Ахбори Клавихо дар бораи он, ки ин сафорат ба Самарқанд, ба воситаи Хуросони Шимолӣ ҳаракат мекард, нодуруст мебошад, зеро ин сафорат ҳангоми ҳаракат ба воситаи Хуросони Шимолӣ аз Шероз, ки яке аз шаҳрҳои калонтарини вилояти Форс ба шумор мерафт, гузашта наметавонист.

Домғон. Мувофиқи ахбори Клавихо шаҳри Домғон дар ҳамворӣ ҷой гирифта, дар атрофи шаҳр садди хоктеппагӣ сохта шуда, дар як бурҷи он қалъае бунёд гардида буд. Ин шаҳр дар ҳудудҳои Мидия ва пойтахти Форс

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 81.

² Иосафат Барбаро. Сафарнома. С. 91-92; Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473- 1478 гг. Пер. И.В. Волкова. С. 640-641.

³ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Ҷ. 2. С. 430.

⁴ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Ҷ. 2. С. 449.

буд. Дар беруни шаҳр ду манораи калоне бунёд гардида буд, ки сохтмони он аз косахонаи сари одамон бо лой анҷом дода шуда буд. Ғайр аз ин дар он ҷо боз ду адад чунин манораҳои харобгардида мавҷуд буданд. Манораҳое, ки аз косахонаҳои сари одамон бино шуда буданд, аз сари қабилаҳои тоторҳои сафед, ки дар маҳали байни Туркия ва Сурия қарор доштанд, сохта буданд. Темур хангоме аз Себастиа рафтани худ онро хароб карда, ҷониби Димишк раҳсипор шуд. Дар сари роҳ ӯ бо ин қабила вохӯрд ва дар муборизаи шадид бар онҳо ғалаба карда, бисёре аз онҳоро ба асирӣ гирифта, ба ҷониби Домғон равона кард. Дар ин шаҳр аҳолии кам зиндагӣ мекард. Онҳо баробари ба он ҷо расидан дар як ҷо ҷамъ шуда, монанди пештара дар майдонҳо зиндагӣ мекарданд. Баъдан онҳо қарор доданд, ки қафо баргарданд ва ба харобкорӣ ва роҳзанӣ машғул гашта, ба макони аслии худ ҳаракат карданд. Вақте ки онҳо ба Домғон расиданд, лашкари ҳукумати онҳоро торумор намуда, бо фармони шоҳ аз каллаи онҳо ин чор манораро бунёд карданд. Хангоми сохтани ин манораҳо косахонаи сари одамон бо лой омехта карда мешуд. Темур ҳамаи лашкари худро огоҳ карда буд, ки хангоми ба асорат афтодани тоторҳои сафед, онҳо бояд кушта шаванд. Зердастони Темур ин фармонро бе каму кост иҷро мекарданд. Дар роҳҳо ҷасадҳои сершумори тоторҳои сафедро, ки аз ҷониби Темуриён ба қатл расида буданд, дидан мумкин буд. Худи ин тоторҳо меғуфтанд, ки зиёда аз шаст ҳазор нафар аз ин қабила кушта шудааст.¹

Клавихо Домғонро пойтахти Форс номида, ба хатогӣ роҳ додааст. Ӯ Домғонро бо Ҳамадон, ки қароргоҳи тобистонаи шохони Форс ба ҳисоб мерафт, омехта намудааст.² Маълумоти Клавихо доир ба муборизаи Темур бо «тоторҳои сафед» низ иштибоҳ ба назар мерасад, зеро ки Темур дар кӯҳҳои Байнаннаҳрайни (Месопотамияи) Шимолӣ ва Арманистон бо қабилаи туркмани Қароқуйюнлу («гусфандсиёҳон») ва намояндаи онҳо Қароюсуф меҷангид. Дар ин давра қабилаҳои кӯчии туркмани Оққуйюнлу

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 87-88.

² Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана .С. 138-139.

(«гусфандсафедон») ва Қароқуйюнлу миёни худ муносибатҳои душманона дошта, бо ҳам мечангиданд. Қабилаи Оққуйюнлу дар болооби дарёи Дачла бодиянишинӣ карда, дар мубориза бар зидди туркҳо муттаҳиди Темур буданд. Он чи, ки ба қабилаи Қароқуйюнлу дахл дорад, онҳо дар ибтидо дар Арманистони Ҷанубӣ бодиянишинӣ карда, дар иттифоқ бо туркҳо ба муқобили Темур мечангиданд. Соли 1387 баъди ишғоли Исфаҳон ба дастури Темур аз косохонаи сари одамон манораҳо баланд карда буданд.¹

Тибқи маълумоти Закариёи Қазвинӣ Домғон шаҳри бузург буда, дар миёни Рай ва Нишопур воқеъ аст. Шаҳр хеле сероб, мева ва дарахтони зиёд дошт. Дар Домғон ба таври шабонарӯзӣ шамол мевазид. Он ҷо сарчашмаи обе вучуд дошт, ки аз ғоре баромада, ба 124 қисмати баробар тақсим шуда, ҳар кадом ба 124 нуқтаҳои муайян ҷорӣ мешуданд.²

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки ахбори Клавихо доир ба шаҳри Домғон асосан бо маълумоти сарчашмаҳои дигар мувофиқат мекунанд, аммо ҳангоми муайян кардани далелҳои таърихӣ, ки ба қабилаҳои Қароқуйюнлу ва Оққуйюнлу иртиботдоранд, муаллиф ба хатоӣ роҳ додааст.

Чочарм. Аз рӯи суханони Клавихо шаҳри Чочарм дар ҳамвориҳои остонаҳои кӯҳии бе ҷангал, ки аз он обҳои зиёд ҷорӣ мешуд, ҷойгир шудааст. Дар маркази шаҳр қалъае вучуд дошт, ки дар болои теппа бунёд ёфта, атрофи Чочарм девор надошт. Клавихо менависад, ки зимистони соли гузашта барфи хеле зиёд борид ва тобистон вақте ки аз гармои зиёд барф об шуд, ҷӯйҳо пур аз об шуда, дар натиҷа қисмати зиёди шаҳр ва қалъа хароб гаштанд. Дар ин сол тамоми ҳосил, аз ҷумла ғалла нобуд шуд. Дар шаҳри Чочарм теппаҳо хеле зиёданд, ки онҳо об нокифоя аст.³

Мувофиқи таҳқиқоти Ле Стренҷ шаҳри Чочармро бо номи яке аз деҳаҳои он баъзан «Аргияном» ҳам меномиданд.⁴ Муқаддасӣ менависад, ки

¹ Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV веке. -Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1 Баку: 1949. С. 167; Гиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс; перевод и примечания А.А. Семёнова. Москва, 1958.С.44.

² Закариё ибн Мухаммад ал-Казвини. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С. 365.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 89.

⁴ Ле Стренҷ Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 418.

Чочарм ҳафтад деҳа дошт ва дар он чо масҷиди калоне фаъолият мекард.¹ Мувофиқи иттилои Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ Чочарм шаҳри ҳаҷмаш миёна буда, он чо қалъае вучуд дошт, ки дар назди он ду чинори азим рӯида буд, ки пӯсти онҳоро барои табобати бемориҳои дандон истифода мекарданд. Дар он чо ғалла ва мева хеле фаровон буд. Аз рӯи гуфтаи ин муаллиф, дар Чочарм дарёчае вучуд дорад, ки ба самти ғарбии шаҳр қорӣ шуда онро Чагонрӯд меноманд. Дар худи шаҳр кӯҳе вучуд дорад, ки аз он чо се наҳр қорӣ мешуданд. Ҳар кадом ин наҳрҳо метавонист як осӣбро ба қор дарорад.²

Амин Аҳмад Розӣ менависад, ки Чочарм шаҳри маъруф буда, дар наздикии Исфароин воқеъ гардидааст. Он чо сарчашмаи обе вучуд дорад, ки аз он чӯе ибтидои худро гирифта, дар миёни Чочарм ва Исфароин қорӣ мешавад. Мегӯянд, ки об бемории хоришақро даво мебошад.³

Инак, муқоисаи маълумоти Клавихо бо сарчашмаҳои хаттии дигар аз он шаҳодат медиҳад, ки иттилои муаллифи мо доир ба шаҳри Чочарм саҳеҳ мебошанд.

Исфароин. Мувофиқи маълумоти Клавихо Исфароин шаҳри бузурге буда, дар он чо бисёр биноҳо ва масҷидҳои калоне буданд, ки дар ҳолати харобӣ қарор доштанд.⁴

Бино ба маълумоти Муқаддасӣ дар Исфароин шолии зиёд парвариш мекарданд. Он чо беҳтарин тоқзорҳо ва навъҳои ангур вучуд доштанд. Шаҳр хеле сераҳоли буд ва дар он чо бозорҳои зиёде фаъол буданд.⁵

Ёкути Ҳамавӣ менависад, ки дар замонҳои қадим Исфароин Михраҷон номида мешуд. Дар асри XIV ҳангоми таълифи асари Ёкути Ҳамавӣ Исфароин дар назди харобаҳои Михраҷон воқеъ гардида буд. Исфароин 451 деҳаи тобеи худро дошт.⁶

¹ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Қ. 2. С. 318.

² Қазвинӣ Ҳамдуллоҳ. Нузхату-л-қулуб. С. 186,220.

³ Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим. –Қ. I. С. 341.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 91.

⁵ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Қ. I. С. 318.

⁶ Ёкут ал-Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷилди 1.С. 177.

Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ менависад, ки дар масҷиди Исфароин косаи калоне вучуд дошт, ки гирдогирди он 12 газро¹ ташкил меод ва чунин косаи калонро ҳеҷ кас то ин вақт надида буд. Дар қисмати шимолии шаҳр қалъае вучуд дошт, ки дар имтидоди ин қалъа дарёе ҷорӣ мешуд ва оби онро шаҳриён истифода мекарданд. Он ҷо ангур ва ғаллаи зиёд парвариш меёфт.²

Мувофиқи маълумоти Амин Аҳмад Розӣ Исфароин яке аз шаҳрҳои шукуфони Хуросон ба ҳисоб мерафт. Иқлими он ҷо муътадил буда, оби хеле хуб дошт. Меваҳояш фаровон буданд. Хусусан бо мурӯдҳои худ машҳур буд, ки онро чун тухфа ба дигар шаҳрҳо мебарданд. Он ҷо чинорҳои қадим ва дарозумр хеле зиёд буданд.³

Исфароин дар замони қадим ба ҳайати вилояти Нишопур дохил мешуд. Ин шаҳр борҳо ба харобазор табдил ёфта буд. Чунончи соли 1220 ҳангоми тохтутози муғулҳо ва баъд соли 1381 аз ҷониби Темур хароб гардида буд. Вақте ки фиристодагони испанӣ аз Исфароин мегузаштанд, онҳо бо боқимондаҳои шаҳре, ки дар натиҷаи ҳуҷуми Темур хароб гардида буд, рӯ ба рӯ гаштанд.

Нишопур. Клавихо менависад, ки дар назди Нишопур ҳамвори калоне доман паҳн карда аст, ки ба воситаи он ҷӯйҳои сершумори обёрикунанда ба боғҳои зиёд ҷорӣ мешуданд. Дар ин ҳамворӣ қариб ҷорсад хаймаҳои дарози аз матои сиёҳ тайёр шуда ҷойгир буданд, ки дар онҳо қабилаи алаварҳо зиндагӣ мекарданд. Онҳо ба ҷуз аз ин хаймаҳо чизе дигаре надоштанд ва тамоми сол дар саҳро дар ҳамин хаймаҳо умр ба сар мебарданд. Онҳо гову гӯсфанди зиёд ва қариб 120 ҳазор шутур доштанд. Ин қабила ҷорвои худро дар худудҳои мечаронид, ки ба қаламрави Темур мансуб буданд ва ҳар сол ба сифати пардохт ба ӯ 3 ҳазор шутур ва 15 ҳазор гӯсфанд меоданд.

Нишопур шаҳри хеле бузург ва ғаноманд буда, пойтахти Мидия ба шумор мерафт. Дар ин ҷо бехтарин нави санги қиматбаҳои фирӯза вучуд дошт. Онҳо фирӯзаро аз ҷои муайяни зерин замин ва аз дарё, ки ибтидои

¹ Як газ баробари 100 см.

² Қазвинӣ Ҳамдуллоҳ. Нузҳату-д-қулуб. С. 186.

³ Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим.. –Ҷ. I.С. 296.

худро аз кӯҳ мегирифт, истихроҷ мекарданд. Канораҳои шаҳр хеле сараҳолӣ ва хоки он ниҳоят ҳосилхез буд. Дар Нишопур ҳудудҳои Мидия анҷом ёфта, марзи Хуросон оғоз меёбад.¹

Тибқи маълумоти ҷуғрофидонҳои асри X Нишопур дар ҳамворӣ қарор гирифта, дар паҳлӯи шаҳр кӯҳи баланде ҷойгир гашта буд. Дар шаҳр тичорат ҳамеша авҷ дошт. Нишопур дорои масҷиди бузурги ҷомеъе буд, ки дар шафати он ҷо бозори калон ҷаъолият мекард. Об ба шаҳр ба воситаи каналҳое, ки дар зери замин канда шуда буданд, ворид мешуд. Дар қафои шаҳр об ба рӯи замин мебаромад ва мардум онро барои обёрӣ истифода мебарданд. Дар Нишопур матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ истеҳсол мекарданд. Дар кӯҳҳои гирду атрофи шаҳр фирӯза, мис, оҳан, нуқра ва маводи дигар истихроҷ мешуд. Дар асри XII Нишопур аз тарафи бодиянишинҳои турки оғуз хароб шуд. Онҳо шаҳрро ғорат ва комилан вайрон карданд. Баъдтар ба шарофати мавқеи хуби ҷуғрофии худ, шаҳр аз нав барқарор гардида, нашъунамо ёфт.

Мувофиқи ахбори муаллифи «Худуду-л-олам» Нишопур яке аз шаҳрҳои бузурги Хуросон ба шумор мерафт. Шаҳр арк ва қалъаи худро дошт. Дар Нишопур матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ истеҳсол мекарданд.²

Аз рӯи маълумоти Истаҳрӣ биноҳои шаҳр аз гил сохта шуда буданд. Шаҳр арк, маҳалҳои атроф ва дорои ду қалъа буд, ки ҳамаи онҳо дар ҳолати хуб қарор доштанд. Масҷиди ҷомеъ дар қалъа ҷойгир буд, ки он чор дарвоза дошт. Арк берун аз қалъа ҷойгир буд. Бозорҳо дар маҳалҳои атроф буданд. Нишопур дорои обҳои зеризаминӣ хеле зиёд буд, аммо дар он ҷо обҳои корезиро истифода мебарданд. Иқлими Нишопур нисбат ба дигар шаҳрҳои Хуросон хубу мусоид, ҳудудҳои Нишопур фарох ва дар кӯҳҳои он фирӯза хеле зиёд буд.³

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 91-92.

² Худуду-у-олам. С.60.

³ Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. Бо эҳтимоми Эрачи Афшор. –Техрон, 1340 ҳ. С. 204-205.

Мувофиқи ахбори Ёкути Ҳамавӣ Нишопур ду маротиба хароб гардида буд: бори аввал соли 540 ҳ.қ./1145–1146 дар натиҷаи заминларзаи саҳт ва бори дуюм соли 548 ҳ.қ./1153–1154 дар натиҷаи ҳучум ва ғоратгарихои оғузҳо. Ба ин нигоҳ накарда он обод гардид ва дар айни замон он шаҳри аз ҳама шукуфон ва сараҳолӣ гардид. Нишопур дарвозаи Шарқ ба шумор рафта, тамоми қорвонҳо танҳо ба воситаи ин шаҳр мегузаштанд. Дар он ҷо дарахтони ҳосилдиҳанда ниҳоят зиёданд.

Баъди ҳучуми оғузҳо гурӯҳи қалони одамон дар Шодёх, ки дар наздикиҳои Нишопур ҷойгир буд, сокин шуда, он ҷоро обод карданд. Дар мавзеи ҷойгиршавии Шодёх боғи қалоне буд, ки Абдуллоҳ Тоҳир пас аз гирифтани Нишопур, дар ин боғ қароргоҳи худро сохт. Тадричан дар он ҷо биноҳо бунёд карданд ва дар натиҷаи ин Шодёх ба яке аз маҳалҳои қалони Нишопур табдил ёфт. Ёкут дар соли 613 ҳ.қ. / 1216–1217 хангоми дар Нишопур будани худ, муддате дар Шодёх зиндагӣ кардааст. Дар давраи ҳучуми муғулҳо ба шаҳри Нишопур, Шодёх пурра хароб гардид.¹

Соли 1221 писари Чингизхон Тулӣ бо лашкари худ ба Нишопур омад ва ба гуфтушунидҳо бо намояндагони шаҳр нигоҳ накарда, ба шаҳр даромад, барои марғи домоди Чингизхон-Туғочар нуйон, ки чанде пештар дар назди деворҳои Нишопур кушта шуда буд, қасос гирифта, шаҳрро то ба асос пурра хароб карда, дар ҷои он ҷав корид. Тибқи маълумоти Ҷувайнӣ аз аҳолии сершумори Нишопур танҳо 400 нафар зинда монданд.²

Баъди сарнагун шудани сулолаи Элхониҳо Нишопур ба ҳайати давлати Сарбадорон, ки дар Сабзавор таъсис ёфта буд, дохил шуд. Охири намояндаи Сарбадорон соли 1381 ихтиёрӣ ба итлоати Темур даромад. Дар солҳои минбаъда Нишопур ба шаҳри ободу шукуфон табдил гардида, хеле нашъунамо ёфт.

¹ Ёкути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. -Ҷ. 5. С. 331-332.

² Ҷувайнӣ, Атомалик Муҳаммад. Таърихи Ҷаҳонкушӣ. Ба саъй, эҳтимом ва тасҳеҳи аллома Муҳаммад Абдулваҳҳоби Қазвинӣ. Ҷилди I. Матни асосӣ 290 саҳ. -Лейден, 1911 / Чопи литографӣ. –Техрон: Дунёи китоб, 1385 ҳ. Чопи ҷаҳорум С. 139-140.

Сайёҳи араб Ибн Батута, ки ба Нишопур омада буд, онро чун шаҳри бузург ва нашъунамоёфта тасвир намудааст. Ин муаллиф менависад, ки дар Нишопур масҷиди калоне фаъолият мекард, ки чор мадраса дошт. Ба шаҳр чор дарё чорӣ мешуданд, ки ба воситаи онҳо заминҳои Нишопур обёрӣ мегардид. Дар шаҳр тичорат ба таври фаъол пеш мерафт. Дар ин шаҳр матоъҳои гуногун истехсол мекарданд.¹

Машҳад. Клавихо менависад, ки Машҳад шаҳри бузургест. Дар ин ҷо набераи пайғамбар Муҳаммад, писари яке аз духтарони ӯ дафн шуда, мақбараи ӯ бо нуқраи аз болояш оби тилло давонда, оро дода шудааст. Ба ин далел Машҳад ҷойи зиёратгоҳ мебошад ва одамон ҳар сол барои сачда кардан чамъ меоянд.² Мардуми Машҳад бо забони форсӣ гап мезаданд.³

Шаҳри Машҳад дар атрофи мақбараи Алӣ ибн Мусо ар-Ризо, ки дар деҳаи Синобод, дар паҳлӯи халифа Ҳорунуррашид дафн шудааст, бунёд гардидааст. Мувофиқи маълумоти Ибни Ҳавкал дар асри X дар атрофи деҳа девори мустаҳкам бунёд шуд ва мақбара ҷои муқаддас - сачдагоҳ ба шумор меравад.⁴

Дар асри XIV Машҳад аллақай шаҳри калоне буд. Дар болои марқад бинои гунбазшакл бунёд шуда, бо ҷодари абрешимин руйпӯш гардида, бо чароғакҳои тиллоӣ оро ёфтааст. Дар муқобили мақбараи имом Ризо, зери худи ҳамон гунбаз, халифа Ҳорунуррашид дафн шуда буд. Ибодаткунандагони мазҳаби шиа, ки мақбараи имом Ризоро зиёрат мекарданд бо пойҳояшон мақбараи Ҳорунуррашидро лагадкӯб мекарданд.⁵

Мувофиқи таҳқиқоти Ле Стренч дар чанд мили шимоли Машҳад боқимондаҳои шаҳри қадими Тӯс қарор дорад. Тӯс дар асри XI дуҷумин шаҳри бузурги вилояти Нишопур, ба шумор рафта, аз ду шаҳр Тобарон ва Нӯқон, ки бо ҳам ҳамшафатанд, иборат буд. На чандон дуртар аз Тӯс, дар

¹ Ниг.: Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 412.

² Дар ин ҷо имоми ҳаштуми шиаҳо Алӣ ибни Мӯсо ар-Розӣ дар назар дошта шудааст, ки ӯ соли 818 вафот карда дар Санободи наздикии Тӯс дафн гардидааст.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 92-93.

⁴ Ибни Ҳавкал. -С.313

⁵ Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. С. 117.

деҳкадаи Синобод боғи калоне вучуд дошт. Дар он деҳкада қабри халифа Ҳорунуррашид, ки соли 193 ҳ.қ. / 808–809 вафот карда буд ва қабри имоми ҳаштуми шиаҳо Алӣ ибн Мусо Ризо, ки соли 202 ҳ.қ. / 817–818 дар асари заҳр додани Маъмун – писари Ҳорунуррашид ҳалок шуд, дар ин боғ дафн шуда буданд.¹ Эҳтимол сабаби лақадкӯб кардани мақбараи Ҳорунуррашид аз ҷониби ибодаткунандагони шиамазҳаб дар заҳр дода, куштани Алӣ ибн Мусо Ризо аз ҷониби Маъмун бошад.

Мувофиқи иттилои Муқаддасӣ амир Фоиқ Амидуддавла дар атрофи қабри имом Ризо масҷиде сохт, ки аз рӯи шахомат мислаш дар Хуросон дида намешуд.²

Андхӯй. Клавихо менависад, ки шаҳри Андхӯй дар макони ҳамворӣ воқеъ гардида, дар он ҷо биноҳо, боғҳо, токзорҳо ва ҷӯйҳои хеле зиёданд. Дар тарҷумаи И.И. Срезневский омадааст, ки ин шаҳр дар замини Тоҷикиния (тоҷикон) воқеъ буда, забони онҳо аз забони форсӣ каме фарқ мекунад, вале асосан ба он хеле наздикӣ дорад.³ Масъуди Раҷабниё низ дар тарҷумаи форсӣ онро “кишвари тоҷик” номидааст.⁴ Дар тарҷумаи И.С. Мирокова ин калима ба шакли “Тахикиния” омадааст, ки он номафҳум аст.⁵ Аз маълумоти Клавихо бармеояд, ки шаҳри Андхӯй ба сарзамини тоҷикон тааллуқ доштааст.

Муқаддасӣ доир ба Андхӯй иттило медиҳад, ки ин шаҳри хурде буда, аз ҳафт деҳа иборат аст ва дар дашт қарор дорад. Сокинони шаҳр кӯчӣ буда, гӯсфанду шугурпарварӣ мекарданд.

¹ Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 414.

² Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Ҷ. I. С. 319, 333.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского. Санктпетербург: Типография императорской Академии наук, 1881. С. 219.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. Бо тасхеҳи Эҳсони Ёршотир. -Чопи дувум. -Техрон, 1344 х. (1965). С. 201.

⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 97.

Тибқи ахбори Ибни Ҳавкал Андхӯй ҳафт деҳа дошт.¹ Мувофиқи маълумоти Байҳақӣ Андхӯй дар муносибатҳои ҳарбӣ–стратегӣ дар давлати Ғазнавиён мақоми махсусро ишғол мекард.² Бино ба ахбори Ёкути Ҳамавӣ Андхӯй дар миёни Балх ва Марв ҷойгир аст.³

Марко Поло менависад, ки Андхӯй вилояти калон ва ғанӣ буда, сокинони он ба тичорат ва ҳунармандӣ машғуланд. Дар он ҷо пилла ва абрешим хеле зиёд буд. Аз он матоъҳои гуногун тайёр мекарданд. Замини Андхӯй ниҳоят ҳосилхез аст. Дар он ҷо тоҷирони сарватманд ниҳоят зиёд буда, бочу хирочи зиёд мепардохтанд ва хони бузург аз онҳо даромадҳои зиёд мегирифт.⁴

Аз рӯи маълумоти Ибни Арабшоҳ Темур ба шахсияти маъруфи Андхӯй Сайид Барака шаҳри Андхӯйро бо деҳаҳои тухфа кард.⁵ Тибқи ахбори муаллифони «Матлаъу-с-саъдайн ва маҷмаъу-л-бахрайн» Абдураззоқи Самарқандӣ ва «Бобурнома» Заҳируддини Бобур дар замони идоракунии Шохрух ва Абусаид Андхӯй мавзеи бузург буд ва Шохрух соли 1407 ин маконро ба Саидахмад ҳадя намуд.⁶ Дар охири асри XV Андхӯй ба мулки Бадеъуззамон–мирзо (1496–1503) дохил мешуд.⁷

Мувофиқи маълумоти Розӣ Андхӯй даромадҳои зиёд дошт. Аз шахсиятҳои маъруфи Андхӯй Сайид Ҷалолиддин Барака ба шумор мерафт.⁸

Аз муқоисаи маводи маъхазҳои мухталиф метавон чунин хулоса кард, ки шаҳри Андхӯй дар асри X шаҳри начандон калон буд, вале баътар дар асри XIV ва ибтидои асри XV он ба шаҳри бузург ва шукуфтон табдил ёфт.

¹ Ибни Ҳавкал. С. 442-443.

² Байҳақи Абулфазл Муҳаммад ибн Хусейн. История Мас'уда. 1030-1041. Пер. А.К. Арендса. – Ташкент, 1969. С. 151, 540.

³ Ёкути Ҳамавӣ. Мӯъҷаму-л-булдон. –Ҷ. I. С. 260.

⁴ Марко Поло. Книга Марко Поло. С. 205.

⁵ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фӣ ахбори Темур). -Душанбе: Эр-граф, 2018. С. 46-47.

⁶ Абдураззоқи Самарқандӣ. Матлаъ ас-саъдайн ва маҷмаъ ал-бахрайн. Матлаъу-с-саъдайн ва маҷмаъу-л-бахрайн. Муқаддимаи А. Навоӣ. –Техрон, 1372 х.ш. С. 103; Заҳир ад-дин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. –Ташкент, 1958. С. 145, 203.

⁷ Заҳир ад-дин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме. С. 145.

⁸ Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим.-Ҷ. I. С. 82.

Балх. Тибқи ахбори Клавихо Балх шаҳри бузургест, ки дар атрофаш садди хоктеппагӣ дошта, бисёр чойҳои он сӯроҳ шуда, хароб гашта буд. Паҳнои ин садд ба 30 қадам баробар буд. Ин садди хокӣ қад-қадӣ шаҳр рафта, онро ба се бахш тақсим мекард. Дар қисмати якум, ки дар миёни ду садд чойгир буд, ҳеч кас зиндагӣ намекард. Дар он ҷо пахта кишт мекарданд. Қисмати дуюм камодам буда, қисмати сеюми он сераҳолӣ буд. Шаҳри Балх истехкоми қавӣ дошта, хуб муҳофизат мегардид.¹

Мувофиқи маълумоти аксари муаллифони асри миёна Хуросон аз чор қисмат иборат буд: Нишопур, Марв, Ҳирот ва Балх.

Муаллифи номаълуми «Худуд-ул-олам» менависад, ки Балх дар қадим шаҳри бузургу хуррам ва ҳокимнишин буд. Дар он ҷо мавзеест, ки боқимондаҳои биноҳои мунаққашӣ азим ба назар мерасанд ва онро Навбахор меноманд. Балх ҷои бисёрнеъмат ва ободон буда, бозорҳои зиёд дорад.²

Аз рӯи маълумотҳои Яъқубӣ Балх шаҳри аз ҳама калонтарин ва маркази Хуросон буд. Деҳаҳои Балх, мулкҳо ва киштзорҳои он бо девори бузург ихота мегардид. Берун аз ин девор маҳали аҳолинишин, мулкҳо, деҳаҳо вучуд надоштанд. Девори бузурге, ки атрофи Балхро ихота мекард, 12 дарвоза дошт. Девори дуюм работро ихота менамуд. Дар работ сохтмонҳои Навбахор қарор доштанд. Ин манзилгоҳи Бармакиён буд.³

Бино ба ахбори Истаҳрӣ Балх дар ҳамворӣ қарор гирифта, атрофи онро девори бузурге ихота мекард. Дар он ҷо работ ва масҷиди серодами ҷомеъ вучуд дошт. Дар атрофи масҷид бозорҳо чойгир буданд. Масҷид аз гил сохта шуда буд. Аз шаҳр дарёи Даҳос ҷорӣ шуда, аз паҳлӯи дарвозаҳои Навбахор мегузашт ва оби он даҳ осибро ба ҳаракат меовард. Дарвозаҳои шаҳр бо боғҳо ва тоқзорҳо ихота шуда буданд.⁴

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). –М: Наука, 1990. С.98.

² Худуд-ул-олам. С.65.

³ Ал-Йа'куби. Китаб ал-булдан // МИТТ. Т. I.-М.;Л., 1939.С. 149.

⁴ Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. -Техрон, 1340 х. С.217-218.

Аз рӯи иттилооти Ёқути Ҳамави Балх шаҳри бузург ва муҳими Хуросон ба ҳисоб мерафт. Онҳо маҳсулоти гуногун парвариш карда, ба шаҳрҳои Хуросон ва Хоразм содирот менамуданд.¹

Дар замони тохтутози муғулҳо бо фармони Чингизхон аҳолии Балх саросар ба қатл расид. Муғулҳо деворҳои шаҳро хароб карда, дар ҳама маҳалҳо хонаҳоро пурра сӯзонданд.² То ҳучуми муғулҳо Балх шаҳри серодам ва яке аз шаҳрҳои ободу шукуфон буда дар шаҳр ва деҳаҳои он дар 1200 мавзеъ намози ҷумъа мегузаронданд ва дар он ҷо 1200 ҳаммом мавҷуд буд. Дар ин шаҳр 50 ҳазор шайхҳои машҳур ва намояндагони маъруфи рӯҳонӣ зиндагӣ мекарданд.³

Баъди торумори муғулҳо Балх симои пешини худро ба даст оварда натавонист. Аз рӯи маълумотҳои сайёҳони машҳур Марко Поло ва Ибни Батута, ки ба воситаи Балх, яке баъди 50 сол ва дигаре баъди 100 соли аз тарафи Чингизхон хароб гаштани он, гузошта буданд, шаҳр ҳанӯз ҳам дар ҳоли харобӣ қарор дошт.⁴

Ибни Батута дар бораи Балх менависад, ки шаҳр пурра хароб гардида, иншоотҳои он дар ҳолати чандон бад қарор доштанд. Масҷид ва мадрасаҳои шаҳр бо навиштаҷотҳо ва ороишот боқӣ монда буданд. Чингизхон Балхро хароб карда, дар ҷустуҷӯи ганҷу ҷавохирот сеяки масҷидҳои онро вайрон кард, зеро ба ӯ хабар дода буданд, ки дар зери яке аз сутунҳои онҳо миқдори зиёди ҷавохирот пинҳон шудааст. Масҷиди Балх яке аз калонтарин ва зеботарин масҷидҳои ҷаҳон ба ҳисоб мерафт.⁵

¹ Ёқути Ҳамави. Мӯъҷаму-л-булдон. –Ҷ. I. С. 479.

² Ҷувайнӣ. Таърихи ҷаҳонкушоӣ. Ҷилди I С. 103; Рашидуддин Фазуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ба тасҳеҳ ва таҳшияи Муҳаммад Равшан. Мустафо Мусавӣ. Ҷилди I. –Техрон: Албурз, 1373 х. С. 519.

³ Мирмуҳаммад ибни Сайид Бурҳониддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд. Таърихи Равзату-с-сафо. Ҷилди 5. –Техрон, 1339 х. . С. 108.

⁴ Таърихи халқи тоҷик. Китоби дуввум. –Худжанд, 2008. С.274.

⁵ Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествия по Средней Азии. -М.: Наука, 1988. С. 95.

Мувофиқи маълумоти Марко Поло Балх шаҳри бузург ва маъруф буд. Пештар дар он ҷо қасрҳои хеле зебо ва хонаҳои мраммари вучуд доштанд, вале муғулҳо ин шаҳрро ғорату хароб карданд.¹

Муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин Аҳмади Розӣ менависад, ки ҳангоми ба Балх наздик шудани муғулҳо 50 ҳазор сокинони он аз шумораи одамони дорой шаҳр ба пешвози онҳо баромаданд, то ки шаҳрро аз харобӣ наҷот диҳанд, вале ин иқдом ба онҳо ёрӣ нарасонд. Истилогарони муғул шаҳрро оташ зада, онро пурра хароб карданд. Дар асри XVII шаҳри Балх аз нав барқарор шуд.²

Тибқи ахбори Маҳмуд ибни Валӣ иқлими Балх муътадил ва оби он барои ошомидан хеле мувофиқ буд. Дар он ҷо навъҳои гуногуни харбуза, тарбуз, шафтолу, анор, ангур, себ ва дигар меваҳо парвариш мешуд.³

Балх дар давраи муғулҳои истилогар пурра хароб гардид ва то нимаи якуми асри XIV дар харобазор қарор дошт. Соли 1326 хони чағатоӣ Кебек Балхро барқарор кард ва амир Ҳусайн соли 1368 барои барқарор кардани арки харобгаштаи шаҳр, ки онро Ҳиндувон меномиданд, маҷбуран ба он ҷо сокинони шаҳрро ронда бурд ва шаҳри Балх аз нав ба таназзул гирифтос шуд. Соли 1370 Темур Балхро забт карда, қалъаи шаҳрро хароб намуд ва тамоми аҳолиро аз нав ба шаҳр баргардонид. Дар асри XV Балх дар итоати Темуриён қарор дошт.

Таҳлили маълумоти Клавихо доир ба Балх ва муқоисаи он бо ахбори муаллифони дигари асри миёна нишон медиҳанд, ки ахбори муаллифи мо боварибахш ва боиси тавачҷух мебошанд. Ҳамин тавр, дар асрҳои XI–XII Балх яке аз шаҳрҳои бузург ва рушдкарда ба ҳисоб мерафт. Дар давраи истилои муғул он вайрон гашта, то нимаи аввали асри XIV дар харобазор қарор дошт. Баъдтар тадричан барқарор шуда, дар ибтидои асри XV то ба замони ба он ҷо омадани сафирони испанӣ Балх шаҳри рушдкарда ва шукуфон буд.

¹ Марко Поло. Книга Марко Поло. С. 61-62.

² Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим. –Ҷ. I. С. 41-42.

³ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Введ.,

Дарёи Ому. Ин дарёи бузург ибтидои худро аз Парапамис мегирад. Дарё хеле васеъ буда дар ҳамворӣ бо маҷрои тез ҷорӣ мешавад. Бинобар он ки зимистон об дар кӯҳҳо ях баста, барфҳо об намешаванд, оби дарё хеле кам мегардад. Аз моҳи апрел сар карда, дар тӯли чор моҳи оянда барфҳо об шуда, сатҳи об баланд мегардад ва боз баъд хурд шуда, ба шакли аввала бармегардад.

Ин дарё ибтидои худро аз қуллаҳои на чандон баланди ҳамон кӯҳҳо гирифта, ба воситаи ҳудудҳои ҳамвори Самарқанд ба ҷониби Тарталия ҷорӣ шуда, баъдан ба баҳри Боку (Каспий) мерезад. Ин дарё ҳудудҳои шоҳигарии Самарқандро аз ҳудудҳои Хуросон ҷудо мекунад. Баъди тасхири Самарқанд, Темур мехост Хуросонро забт намояд ва барои ба он тарафи дарё гузаштан амр кард, ки дар болои қайқҳо пули калони ҷӯбин бунёд намоянд. Бо амри Темур баъди ба соҳили дигари дарё гузаштани лашкари ӯ ин пул вайрон карда шуд. Маҳз ба воситаи ҳамин пул фиристодагони испанӣ аз ин дарё убур намуданд.

Ба воситаи ин дарё қайқҳо одамонро аз як соҳил ба соҳили дигар мекашониданд. Аз ҳудудҳои Самарқанд ба ҳеҷ кас иҷозат дода намешуд, ки бе ҳуҷҷати дахлдор ба соҳили дигар гузарад. Онҳое, ки ба ҳудудҳои давлати Темур гузаштан мехостанд, метавонистанд бе пешниҳод кардани ягон ҳуҷҷат ва эътимоднома, ба ин тараф гузаранд.

Барои назорат аз болои гузариши одамон аз як соҳил ба соҳили дигар Темур посбонони зиёдро ҷудо намуда буд. Касоне, ки аз ин пул мегузаштанд, боҷи калон месупориданд.

Темур бо мақсади афзун гардондани аҳолии ҳудудҳои худ аз мамлакатҳои истило кардааш ба воситаи ин пул асирони сершуморро мефиристод. Посбонон ба таври қатъӣ назорат мекарданд, ки ин асирон ба ҳар тараф пароканда нашаванд ва ба мамлакатҳои худ барнагарданд.

Сафирони испанӣ ҳангоми сафар ба Самарқанд дар ҳудудҳои Форс ва Хуросон бо ҷонибдорони Темур вохӯрданд, ки онҳо одамони бибизоату

бенаво ва бе манзилро маҷбуран ба Самарқанд мебурданд. Ин одамон бо худ гов, гӯсфанд буз ва дигар чорвоҳои худро мегирифтанд. Барои қабул ва таъминоти одамони омада бо амри Темур шӯрои маҳаллӣ ташкил дода шуда буд. Ҳамин тариқ, Темур ба Самарқанд наздики сад ҳазор ё бештар асп оварда буд.¹

Дар таҳқиқоти муаллифони антиқа тамоми Ҳиндукуш ҳамчун Парапамис зикр гардидааст ва қаторкӯҳи Парапамис, яке аз занҷираҳои Ҳиндукуш шуморида шудааст. Кӯҳҳои воқеъ дар шимолу ғарби Афғонистонро, ки миёни ҳавзаҳои Амударё ва Ҳинд низоми обтақсимкуниро ташкил менамоянд, ҷунониҳо Парапамис ном мебаранд. Клавихо низ ба маълумотҳои муаллифони қадим така карда, навишта буд, ки Ҳиндукуш идомаи кӯҳҳои Кавказ (Тавра) ба шумор рафта, дарёи Ому мисли Фурот сарчашмаи худро аз ин кӯҳҳо мегирад.²

Ибни Арабшоҳ низ дар асари худ «Зиндагии шигифтовари Темур» таъкид мекунад, ки рӯди Ҷайхун (Ому) монанди дигар рӯдҳои Аҷам ба баҳри Хазар (Каспий) мерезад.³

Оиди ба баҳри Каспий рехтани дарёи Ому, ки Клавихо ба ин ишора менамояд, дар сарчашмаҳои хаттии асримиёнагӣ маълумоти мухталиф мавҷуданд. В.В. Бартолд ин масъаларо таҳқиқ карда, ба чунин хулоса омадааст, ки дар давраи истилои муғул дарёи Ому дар мавзеи Оғурча ба баҳри Каспий мерехт.⁴

Мутобиқи таҳқиқоти Ле Стренҷ пештар ин дарёро Ҷайхун меномиданд, баъд дар асрҳои миёна арабҳо онро Окс номгузорӣ карданд. Дар замони истилои муғулҳо онро Ому номиданд. Дар асрҳои миёна одатан ба дарёҳои номи шаҳрҳои дода мешуд, ки дар наздикиҳои ин дарё ҷойгир гашта буданд.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С.98-100.

² Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор // Сос. Т. 7. –Москва, 1971. С.259.

³ Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С. 112.

⁴ Бартольд В.В. Аму-дарья // Соч Т. 3. –Москва, 1965. С.324; Ҳамон муаллиф. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Соч. -Т. II. -Ч. I. -Москва, 1963. С. 724.

Ба он нигоҳ накарда, ки шаҳри Балх дар наздикиҳои дарё ҷойгир набуд, ин дарёро, дарёи Балх меномиданд.¹

Тибқи маълумоти Муқаддасӣ дарёи Ому ибтидои худро аз Вахон гирифта, ба самти Хуттал ҷорӣ мешуд. Баъдан панҷ дарё як шуда, ба самти Кубодиён мерафт, бисёр шаҳрҳоро обёрӣ мекард ва ба тарафи Хоразм ҷорӣ мегардид.²

Истаҳрӣ менависад, ки дарёи Ому ибтидои худро берун аз ҳудудҳои Бадахшон гирифта, баъд он ба дарёи Вахш ҳамроҳ шуда, дарёи Омуро ташкил медиҳад. Дарёи Вахшоб аз ҳудудҳои Туркистон баромада, то замини Вахш ҷорӣ мешавад ва дар ин дарё дар миёни Хутталон ва Вешгирд пул сохта шудааст. Ин дарё аз онҷо ба воситаи Балх то Тирмиз ҷорӣ гардида, дар он ҷо ба дарёи Ому мерезад ва то ба Хоразм рафта мерасад.³

Ҳамин тариқ, метавон хулоса баровард, ки маълумоти Клавихо доир ба дарёи Ому ва ҷои резишгоҳи он саҳеҳ мебошад.

Абевард. Клавихо менависад, ки Абевард дар доманаи кӯҳи баланди барфпӯш воқеъ буда, ин маҳал хеле салқин аст. Шаҳр дар ҳамворӣ ҷой гирифта, девор надошт.⁴

Мувофиқи маълумоти Закариё Қазвинӣ Абевард, дар Хуросон, дар наздикии Сарахс ҷойгир гашта, оби онҷо чандон хуб набуд ва ҳангоми истифодаи он бемориҳои гуногун пайдо мешуданд.⁵

Аз рӯи ахбори Муқаддасӣ шаҳри Абевард нисбат ба шаҳри Нисо хубтар буд ва бозорҳояш дар қиёс бо шаҳри Нисо ғанитар буданд. Масҷиди асосӣ дар доҳили бозор ҷой гирифта буд.⁶ Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ менависад, ки Абевард шаҳри начандон калон бошад ҳам онҷо меваҳо фаровон буданд. Дар масофаи шаш фарсах аз Абевард работ ҷойгир буд, ки чор дарвоза дошт ва

¹ Ле Стренҷ Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 462-463.

² Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Ҷ. I. Тарҷ. Алӣ Нақии Мунзавӣ. –Техрон 1361 х. С. 31.

³ Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. С.232-233.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 146.

⁵ Закариё ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Қазвини. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С. 289.

⁶ Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. –Ҷ. I. С. 320.

дар миёнаи он масҷиди чомаъ сохта шуда буд. Вилояти Абевардро пеш Ховарон меномиданд ва маркази он Меҳана буд.¹

Қазвин. Тибқи маълумоти Клавихо Қазвин дар харобазорҳо қарор гирифта, дар он ҷо шумораи биноҳо хеле зиёд буд. Баъди Самарқанд ва Табрез Қазвин шаҳри аз ҳама калон ба ҳисоб мерафт ва сафирони испанӣ аз конори он гузаштаанд. Зимистони ин шаҳр ниҳоят қаҳратун ва чунон барфи зиёд меборид, ки баъзан даҳшатнок мегардид.²

Истаҳрӣ дар бораи Қазвин менависад, ки шаҳр ду қалъа дошт: яке бузург ва дигаре хурд ва атрофи онҳоро девор гирифта буданд. Масҷиди чомаъ дар қалъаи калон ҷойгир буд. Дар шаҳр ду корези начандон калон вучуд дошт. Барои корҳои кишоварзӣ аз борон ҳам истифода мекарданд. Навъҳои гуногуни мева, хусусан ангурҳои қазвинӣ, бодом ва чормағз, ки ба дигар шаҳрҳо ҳам содирот мешуд, зиёд буданд.³

Закариё Қазвинӣ менависад, ки Қазвин шаҳри калон, машҳур ва шукуфон буд. Хоки он ҷо барои парвариши зироатҳои кишоварзӣ хеле мувофиқ ва боғҳо ва дарахтони ҳосилхез хеле зиёд буданд.⁴

Дар асри XIV аксарияти сокинони Қазвин сунниҳои шофеимазҳаб буда, ба исмоилия итоат намекарданд.

Мувофиқи таҳқиқоти Ле Стренҷ Қазвин дар самти ғарбии Техрон ҷойгир гашта, аз замонҳои қадим яке аз шаҳрҳои асосии ин минтақа ба шумор мерафт. Қазвин як замонҳо мулки мустақил ба ҳисоб рафта, ба халифаҳои Аббосӣ итоат намекард. Халифи Уммавиён Ҳачҷоҷ барои мубориза ба зидди душманон писари худ Муҳаммадро бо сарвари дастаи ҷарбӣ ба вилоятҳои кӯҳии Дайлама фиристод. Муҳаммад ба Қазвин омада, дар он ҷо масҷиди калоне бунёд кард. Ёқути Ҳамавӣ дар бораи ин масҷид менависад, ки он дар наздикиҳои дарвозаи қалъаи Бани Чунайда ҷойгир буда, номи «Масҷиди

¹ Ле Стренҷ Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 420.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 148.

³ Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. С.166, 172.

⁴ Закариё ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ал-Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С.434.

Савр», яъне «Масҷиди гов»-ро дошт ва то замони ҳукумати Ҳорунуррашид масҷиди асосии Қазвин ба шумор мерафт.¹ Дар таҳқиқоти Ле Стренч омадааст, ки тибқи иттилои Яъқубӣ дар Қазвин ду дарё вучуд дошт. Яке аз онҳоро Дарёи калон ва дигареро Сирам меномиданд, ки дар атрофи он боқимондаҳои ибодатгоҳҳои зардуштиро дидан мумкин буд.²

Верамин. Мувофиқи маълумоти Клавихо Верамин шаҳри калоне ба ҳисоб мерафт, ки девораҳои худро надошт. Қисмати зиёди шаҳр паҳну парешон буд. Ин вилоятро Рай меномиданд. Дар он ҷо Сулаймоншоҳ³ зиндагӣ мекард, ки домоди Темур буд.⁴

Верамин яке аз ноҳияҳои муҳим ва ҳосилхези вилояти Рай ба ҳисоб мерафт. Муғулҳо дар соли 617 х.к. / 1220–1221 Райро хароб намуда, оташ заданд ва ин шаҳр муддати зиёде дар харобӣ қарор гирифт ва натавонист, ки аҳамияти пештараи худро баргардонад.

Мувофиқи маълумоти Истаҳрӣ Верамин яке аз шаҳрҳои бузурги Рай ба ҳисоб мерафт.⁵

Ёкут дар ин шаҳр буд ва қайд мекунад, ки шаҳр ҳанӯз то ҳуҷуми муғулҳо бинобар ихтилофу низоъҳои миёни ҳанафиҳо ва шофеиҳо ба харобӣ рӯ оварда, баъди аз тарафи муғулҳо ишғол шудани шаҳр, ба ҷуз аз садди қалъа, тамоми биноҳо хароб шуданд. Қисматҳои ночизи шаҳр, ки дар он шофеиҳо мезистанд, чандон осеби чиддӣ надида буданд, вале он ҷойҳое, ки ҳанафиҳо ва шиаҳо истиқомат доштанд, пурра хароб шуданд.⁶

Баъди хароб гардидани Рай нақши Верамин боло рафт. Бисёр сокинони Рай ба Верамин кӯчиданд ва ба шарофати серобии худ, ба яке аз шаҳрҳои рушднамудаи ин минтақа табдил ёфт.

¹ Ёкути Ҳамавӣ. Мӯъҷаму-л-булдон. -Ҷ. 5. С. 423.

² Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 236.

³ Сулеймоншоҳ шавҳари духтари Темур Султонфатҳ бегим буд.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С.148.

⁵ Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. С.171.

⁶ Ёкути Ҳамавӣ. Мӯъҷаму-л-булдон. -Ҷ. 3. С. 117-118.

ШАҲРҲОИ МОВАРОУННАҲР

Тирмиз. Клавихо менависад, ки Тирмиз пеш ба Ҳиндустони хурд (Хуросон) мансуб буд. Ҳоло бошад он ба империяи Темур тааллуқ дошта, ба Самарқанд итоат мекунад, зеро Темур ин худудро забт карда буд. Тирмиз дар он тарафи дарёи Ому доман паҳн кардааст.¹

Аз рӯи маълумоти Муқаддасӣ Тирмиз наздикии дарёи Ому шаҳри муҳими бандарӣ ба ҳисоб мерафт ва аз он ҷо қайқҳо шино мекарданд.²

Истаҳрӣ иттило медиҳад, ки Тирмиз дар соҳили дарёи Ому ҷойгир шудааст. Шаҳр қалъа ва арк дошт. Гирду атрофи шаҳрро девор ихота мекард. Масҷиди ҷомеъ ва бозорҳо дар қалъа ҷойгир буданд. Биноҳои шаҳр аз гил бино ёфта буданд. Фаршҳои зиёди биноҳо ва бозорҳоро аз хишти пухта сохта буданд.³

Дар замони ҳукмронии Маҳмуди Ғазнавӣ Тирмиз ба ҳайати давлати Ғазнавиён дохил мешуд. Баъдтар он ба зери ҳокимияти қарохитойҳо афтод. Баъди сарнагун шудани қарохитойҳо Тирмиз ба итоати Хоразмшоҳиён гузашт.

Тирамоҳи соли 1220 муғулҳо ба сӯи Тирмиз лашкар кашиданд. Ҳангоми ба Тирмиз наздик шудан, намояндагони худро ба шаҳр фиристода, талаб намуд, ки онҳо ба муғулон тобеъ шуда, қалъа ва девори шаҳрро вайрон кунанд. Аҳолии Тирмиз ба дастнорас будани қалъа, ки ними девори онро аз миёни дарёи Ому бароварда буданд, боварии комил доштанд, мардиву шуҷоат нишон дода, ба фармони Чингизхон итоат накарданд ва ба ӯ муқовимати саҳт нишон доданд. Дар рӯзи ёздаҳуми задухӯрд муғулҳо шаҳрро ишғол карда, мардумро ба саҳро бароварда, ҳамаро саросар куштанд ва шаҳрро хароб намуданд.⁴

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 100.

² Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. -Ҷ. I.С.325.

³ Истаҳрӣ. Ал-Масолик ва-л-мамолик. С.234.

⁴ Ҷувайнӣ. Таърихи ҷаҳонкушой. Ҷилди I С. 102; Рашидуддин. Ҷомеъу-т-таворих. Ҷилди I. С. 517-518.

Тибқи иттилои Ибни Батута Тирмиз шаҳри хеле бузург ва дорои биноҳои калон ва якчанд бозорҳо буд. Шаҳр боғҳо ва тоқзорҳои зиёд дошт. Аз миёнаи шаҳр дарёҳо чорӣ мешуд. Дар Тирмиз гӯшт ва шир фаровон буд. Сокинони шаҳр дар ҳаммомҳо барои шустани сар ширро истифода мекарданд.

Шаҳри қадими Тирмиз дар соҳили дарёи Ому сохта шуда буд. Баъди аз тарафи муғулҳо хароб кардани шаҳр он дар масофаи ду мил дуртар аз дарёи Ому аз нав бунёд гардид. Шаҳри нав калону зебо буд.¹

Аз рӯи суҳанони В.В. Бартолд муаллифи асри XV Шарафуддини Яздӣ дар асари худ «Зафарнома» ҳангоми зикри Тирмиз дар бораи Тирмизи қадим низ ёдовар шудааст. Баъди марги Темур зери ҳокимияти Халил султон – ҳокими Самарқанд танҳо вилоятҳои дар шимол аз дарёи Ому воқеъбуда қарор доштанд. Соли 1407 вақте ки Халил султон ба ҷанги зидди Шохрух тайёри меконид, ӯ амр кард, ки шаҳри қадими Тирмизро барқарор намоянд.²

Бухоро. Дар бораи шаҳри Бухоро Клавихо менависад, ки он шаҳри бузург буда, дар ҳамворию васеъ ҷойгир аст. Дар атрофи шаҳр садди хокӣ бо хандакҳои чуқур сохта шуда, он бо об пур мешуд. Барои сохтмони сад ва деворҳо дар он ҷо санг вучуд надошт. Маҳалҳои наздишаҳрӣ хеле калон ва он ҷо биноҳои сершумор сохта буданд. Дар Бухоро нон, гӯшт, шароб ва дигар молҳои хӯрданибоб хеле зиёд буд.¹

Аз рӯи маълумоти Истаҳрӣ Бухоро дувоздаҳ дарвоза дошт. Дар он ҷо кӯҳҳо ва биёбонҳо вучуд надоштанд. Шаҳр арки худро дошт. Дар Бухоро боғҳои зиёд мавҷуд буданд. Меваҳои Бухоро дар муқоиса бо меваҳои шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр беҳтар ва хуштамътар буданд. Об дар Бухоро хеле зиёд буд, бинобар ин дарахтони он ҷо чандон баланд набуданд. Бухоро шаҳру ноҳияҳои зиёд дошт, ки қариб ба якдигар ҳамшафатанд. Дар ҳама шаҳрҳо ва ноҳияҳои Бухоро ғайр аз Пайкент, деҳаҳо вучуд доштанд. Забони сокинони Бухоро суғдӣ буд. Пулҳои бухороӣ ғидрифӣ номида мешуданд. Дар

¹ Ибни Батута. Сафарнома. – Ҷ. I. -Техрон, 1380 х. С. 457-458.

² Ибни Батута. Сафарнома. С.507.

Бухоро ва маҳалҳои атрофи он бозорҳои зиёде вучуд доштанд, ки дар онҳо тичорат дар авҷ буд.²

Дар аввалҳои моҳи феввали соли 1220 муғулҳо бо лашкари сершумор ба Бухоро наздик шуданд. Сокинони Бухоро бо истилогарони муғул диловарона мечангиданд, вале дар натиҷаи ақибнишинии лашкар муғулҳо тавонистанд, ки ба шаҳр дароянд. Як қисми шаҳриён, ки дар арк пинҳон шуда буданд, дар давоми дувоздаҳ рӯз бо муғулҳо чангиданд. Дар натиҷа муғулҳо қалъаи шаҳрро ишғол карда, ғоратгарӣ ва харобкорӣ намуданд. Муғулҳо беш аз 30 ҳазор нафарро дар Бухоро ба қатл расонида, шаҳрро пурра оташ заданд. Гайр аз масҷиди чомеъ ва баъзе биноҳои дигар, ки аз хишти пухта бунёд ёфта буданд, дигар ҳама биноҳо хароб карда шуданд.³

Мувофиқи маълумоти Ҷувайнӣ вақте ки аз як бухороие ки аз таъқиботи муғулҳо ба тарафи Хуросон фирор мекард, пурсиданд, ки дар Бухоро чӣ воқеа рӯй дод, ӯ кӯтоҳ ҷавоб дод «омаданду канданду сӯхтанду куштанду бурданду рафтанд».⁴

Ҳамин тавр, Бухоро, ки яке аз бузургтарин маркази муҳими тичоративу ҳунармандӣ ва фарҳангии тоҷикон ва тамоми олами ислом буд ва барои башарият олимону донишмандони зиёде дод, аз ҷониби истилогарони бефарҳанги муғул ба ҳок яксон шуд. Аҳолии аз марг раҳо ёфта ба шаҳру кишварҳои дигар муҳоҷират намуданд.

Ибни Батута, ки ба Бухоро омада буд, менависад, ки Бухоро маркази Мовароуннаҳр ва он аз тарафи муғулҳо хароб карда шуд. Масҷид ва бозорҳои шаҳр дар шакли харобаҳо қарор доштанд. Сокинони шаҳр дар қашшоқӣ умр ба сар мебуданд.⁵

Мувофиқи таҳқиқоти Ле Стренц дар Бухоро қалъае вучуд дошт, ки дарозии ҳар кадом кунҷҳои он як фарсахро ташкил меод. Дар наздикиҳои

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 145.

² Истахрӣ. Масолик ва-л-мамолик. С.243-245.

³ Ҷувайнӣ. Таърихи Ҷаҳонкушой. Ҷилди I. С. 83.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Ибни Батута. Сафарнома. –Ҷ. I. -Техрон, 1380 х. С. 443.

шаҳр кӯҳҳо вучуд надошт ва шаҳрро боғҳо ва қасрҳои зебо ихота карда буданд. Берун аз ҳудудҳои қалъа арк ҷойгир буд, ки майдони он ба як шаҳри хурдакак баробар буд. Дар арк қароргоҳи ҳоким, маҳбасхона ва хазинахона ҷойгир буданд.¹ Қалъаи Бухоро ҳафт дарвозаи оҳанин дошт.¹

Муқоисаи маълумоти Клавихо бо ахбори муаллифони дигар имкон медиҳанд чунин хулоса намуд, ки Бухоро то ҳучуми муғулҳо яке аз марказҳои калонтарин ва рушдкардаи Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт ва дар натиҷаи тохтутозҳои ваҳшиёнаи муғулҳои истилогар он хароб гашта, қариб дар тӯли як аср дар вазъи харобӣ қарор дошт ва дар ин бора маълумотҳои Ибни Батута шаҳодат медиҳанд. Дар замонҳои ҳукмронии Темур Бухоро аз нав эҳё гардида, ба яке аз шаҳрҳои шуқуфони Мовароуннаҳр табдил ёфт.

Кеш. Дар бораи шаҳри Кеш Клавихо менависад, ки он шаҳри калон буда, дар ҷойи ҳамвор воқеъ гардида, онро каналҳои обёрикунанда ва ҷӯю наҳрҳо бурида мегузаштанд. Шаҳрро деҳаҳо ва боғҳо ихота карда, дар атрофи ҳамвории шаҳр миқдори зиёди деҳаҳои серодам, дарёчаҳо ва марғзорҳоро дидан мумкин буд. Дар он ҷо ғалла, ангур, пахта, харбуза ва маҳсулоти дигари кишоварзиро парвариш мекарданд. Дар инҷо дарахтони мевадиханда ниҳоят зиёд буданд. Дар атрофи шаҳр хандақҳои хеле чуқур канда шуда буд. Дарвозаҳои шаҳр пулҳои идорашаванда доштанд.

Дар Кеш биноҳои масҷидҳои калон хеле зиёд буданд. Бо фармони Темур дар Кеш бунёд кардани масҷидро оғоз карданд, ки сохтмони он дар замони омадани ҳайати испанӣ ба ин шаҳр ҳанӯз ба анҷом нарасида, дар он мақбараи калоне ҷойгир буд, ки падари Темур дафн шуда буд. Темур амр кард, ки дар он ҷо боз як мақбараи дигар бунёд намоянд, то ки баъди вафоташ худӣ ўро дар он ҷо дафн намоянд. Сохтмони ин мақбара низ ҳанӯз ба охир нарасида буд. Пеш аз омадани сафирони испанӣ Темур дар Кеш буд ва аз рафти сохтмони ин мақбара норозигӣ намуд. Ў қайд кард, ки даромадгоҳи мақбара паст мебошад ва амр кард, ки он аз нав сохта шавад. Дар ин масҷид писари калонии ў Ҷаҳонгир дафн гардидааст. Ин масҷид ва

¹ Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 490-492.

мақбара бо тилло ва ранги лочвард оро дода, кошинкорӣ шудааст. Дар он ҷо китъаи калони замин бо дарахтони зебо ва обанбори ҷолиб мавҷуд буд. Бо амри Темур барои хотираи рӯҳи падар ва писараш ҳар рӯз ба ин ҷо 20 гӯсфандро пухта меоварданд.

Дар Кеш қасри калоне вучуд дошт, ки бо фармони Темур сохта мешуд ва сохтмони он 20 сол аст, ки идома дорад ва ягон рӯз корҳои сохтмони он қатъ намешуд. Қаср даромадгоҳи хеле дароз бо дарвозаҳои баланд дошт.

Қаср аз ду тараф равоқҳои хиштин дошт, ки бо нақшҳои ҳархела кошинкорӣ шуда буданд. Дар зери ин равоқҳо хонаҳои на чандон калон сохта буданд, ки онҳо дар надоштанд. Аз паси ин дарвозаҳо боз дарвозаҳои дигар ҷойгир буданд ва аз паси онҳо ҳавлии калоне мавҷуд буд, ки бо сафолакҳои сафед оро ёфтааст. Дар миёни ин ҳавлӣ ҳавзи калони об ҷойгир буд. Бари ҳавлӣ 300 қадамро ташкил меод. Ба воситаи он ба бинои калони қаср мебаромаданд. Он ҷо дари баланде вучуд дошт, ки бо тилло, ранги лочвард ва кошинкорӣ моҳирона оро дода шуда буд.

Дар поёни дар, дар миёнаи он расми шер дар партави офтоб тасвир ёфта, дар канорҳои дар низ айнан чунин тасвирҳо дида мешуд. Ин нишони Темур буд. Мегӯянд, ки сохтмони ин қаср бо фармони Темур оғоз гардидааст, аммо Клавихо чунин мешуморад, ки сохтмони қаср аз ҷониби ҳокими пештараи Самарқанд шурӯъ шуда буд, зеро он нишоние, ки дар он офтоб ва шер тасвир ёфтааст, нишонии ҳокими пештараи Самарқанд буд, нишони Темур бошад, аз се даврачае, ки ба ҳарфи «0» шабоҳат дошт, иборат буд. Ин маънои онро дошт, ки Темур шоҳи се қисмати олам мебошад. Бо фармони Темур дар ҳама сиккаҳо ва ашёе, ки аз номи ӯ тайёр мегардид, ин нишониро тасвир мекарданд. Ба ақидаи Клавихо бо сабабҳои зикршуда то ба сари ҳокимият омадани Темур бо фармони ҳокими дигар сохтмони ин қаср оғоз гардида буд. Нишонии Темур ба монанди ҳарфи «0» дар мӯҳрҳои шоҳӣ низ истифода мешуданд. Бо фармони Темур он мамлакатҳое, ки ба ӯ бочу хироч месупориданд, мебоист ин нишониро дар тангаҳои худ сикка мезаданд.

Ба воситаи ин дари қаср ба толори қабул ворид мешуданд, ки он шакли мураббаиро дошт. Деворҳои он бо тилло ва лочвард, кошинкорӣ шуда, тамоми шифти он пурра зарҳалкорӣ карда шуда буд. Ороишоти ошёнаи болоӣ бо тилло, лочвард ва дигар рангҳои ҳархела иҷро шуда буд ва он метавонист бо ороишоти қасрҳои парижӣ рақобат намояд. Дар бунёди ин қаср устоҳо ва ҳунармандони гуногун ҷалб шуда буданд.

Толоре, ки барои базму тӯйҳо ва вақтгузарони Темури босаронаш пешбинӣ шуда буд, ниҳоят бузург ва ороиши он хеле рангин буд. Дар назди ин толор боғи зебӣ бо дарахтони гуногуни мевадиханда ва ороишӣ ҷойгир гашта, дар он ҳавзҳои зиёди об ва марғзорҳои сунъӣ вучуд доштанд.

Дар назди деҳаи Месер боғе вучуд дошт, ки атрофи он бо гил девор шуда буд, ки он ба як лига баробар аст. Дар ин боғ дарахтони мевадиханда зиёд буданд, ки дар миёни онҳо ситронҳо ва лимӯ низ парвариш меёфтанд. Дар он ҷо шаш ҳавзҳои калони об сохта шудаанд, ки барои аз як ҳавз то ҳавзи дигар рафтан кас бояд аз кӯчабоғ мегузашт. Ин кӯчабоғҳоро дарахтони баланди сояфкан оро медоданд. Ҳар касе, ки хоҳиши тамошои тамоми боғро дошт, метавонист ба воситаи ин кӯчабоғҳо сайру гашт намояд. Дар миёнаҳои ин боғ теппае вучуд дошт, ки хоки онро кашонда, дар маркази он қасри зебӣ, ки бо тилло ва рангҳои лочвардӣ оро дода, кошинкорӣ шудааст, қомат афрохта. Дар атрофи ин теппа хандаки чуқуре пур аз об вучуд дошт. Барои ба қасри дар теппа буда ворид шудан аз ду тарафи он ду пул сохта, дар охири он ду дарвоза ҳам дида мешуд. Ба воситаи нардбон ба болои теппа баромадан мумкин буд. Аз ин боғ ба тоқзори калон мегузаштанд, ки атрофи он бо гил девор шуда, қад-қадӣ девор, ки тоқзорро ҳифз мекард, қатори дарахтони зебо қомат баланд кардаанд. Ин хонаи боғдор Талисия номида мешуд ва онҳо инро бо забони худашон Гулбоғ мегуфтанд.¹

Доир ба шаҳри Кеш Истахрӣ иттило медиҳад, ки он арк, маҳалҳои атроф ва ду қалъа дошт. Қалъаи дохилӣ ва арк хароб шуда буданд. Дар қалъа масҷиди ҷомеъ ҷойгир буд, ки он дар вазъи харобӣ қарор дошт. Дар маҳали

атроф бозор чойгир буд. Майдони шаҳр ба 1/3 фарсах баробар аст. Иқлими шаҳр гарму тафсон буда, биноҳои он аз гил ва чӯб сохта шудаанд. Меваҳо дар шаҳри Кеш нисбати дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр хеле пештар пухта мерасиданд. Қалъаи дохилӣ чор дарвоза дошт: якумин Дари оҳанин, дуум Дарвозаи Убайдуллоҳ, сеюм Дари қассобон ва чорум Дари кушкон. Қалъаи беруна ду дар дошт: яке дари қалъаи дохилӣ ва дигаре Барканон. Барканон ин номи деҳаест, ки ба воситаи ин дарвоза ба он ҷо рафтан мумкин аст. Дар Кеш ду дарё чорӣ мешуд: яке бо номи дарёи Қассобон, ки ибтидои худро аз кӯҳҳои Сиёма мегирифт ва дигаре дарёи Асрӯд ном дошт. Ҳарду дарёҳо ба воситаи дарвозаҳои шаҳрӣ чорӣ мешуданд.

Дар ин ҷо деҳаҳои сершумор вучуд доштанд, ки ҳар кадом дарёи худро дошт. Дарёи Ҳаруза дар масофаи як фарсах аз роҳе, ки ба самти Самарқанд мебард, чойгир буд. Дарёи Хушкрӯд, ки ба ҷониби Балх ҷорӣ мешуд, дар масофаи як фарсах дур аз шаҳр чойгир буд. Дарёи дигар, ки он низ ба тарафи Балх ҷорӣ мешуд, Ҷавонрӯд ном дошт ва дар масофаи ҳашт фарсах аз шаҳр чойгир буд. Обҳои зиёдатии онҳо ба водии Нахшаб мерехтанд. Дар ҳар як деҳа ва ҳавлӣ ба қадри кофӣ об фаровон аст. Дар Кеш мева ва ғалла бисёр буда, дар кӯҳҳо растаниҳои дорувор мерӯиданд, ки ба дигар вилоятҳо фиристода мешуданд. Кеш деҳаҳои зиёд дошт.²

Дар таҳқиқоти Ле Стренҷ низ чунин маълумотҳо оварда шудаанд.³

Ин маълумот аз он шаҳодат меоданд, ки қалъа ва арки шаҳр дар харобазорҳо қарор доштанд ва маҳалҳои канории шаҳр сараҳои буданд.

Шаҳри Кеш дар айни замон ба Бухоро мансуб буда, Шаҳрисабз номида мешавад. Он дар роҳи тичоратии миёни Самарқанд ва Балх чойгир шуда буд.

Ёқути Ҳамавӣ менависад, ки шаҳри Кешро дар Мовароуннаҳр ва чойҳои дигар ҳамчун «Қис» талаффуз мекарданд.⁴ Ба ақидаи В.В.Бартолд ин иттилои Ёқути Ҳамавӣ шубҳанок менамояд.¹

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 102-106.

² Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. С.254-255.

³ Ле Стренҷ Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 498-499.

⁴ Ёқути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. -Ҷ. 4. С. 497.

Темур ба хангоми ҳукумати худ қалъаҳо сохта, мекӯшид, ки атрофи шаҳрхоро девор гирад. Чунончи ӯ дар ибтидои соли 1380 бо қувваи устоҳои хоразмӣ ки соли 1379 маҷбуран ба Кеш оварда шуда буданд, қасри Оқ Саройро сохт, ки Клавихо ба таври муфассал бо тамоми ҷузъиёташ онро инъикос намудааст.

Дар бораи дафни падари Темур дар Кеш, ки дар ин бора Клавихо иттило медиҳад, қайд кардан лозим аст, ки мувофиқи ахбори Шарафуддини Яздӣ падари Темур Тарағай, ки соли 1360 вафот кардааст, якҷо бо дигар аҷдодони ӯ дар Кеш дафн шудаанд.² Баъдтар Темур турбати хешовандони худро ба масҷиди ҷомеи шаҳр кӯчонд, ки ин ҷо пири падари Темур, шайхи машҳур Шамсиддини Фохурӣ, ки ӯро Темур пешвои маънавии худ меҳисобид, дафн шуда буд, кӯчонд. Соли 1374 Темур масҷиди нави гумбаздор сохта, ҷасади падарашро ба он ҷо интиқол дод. Ҷасади писараш Ҷаҳонгирро низ, ки соли 1376 вафот кардааст, Темур ба ин ҷо овард. Тибқи ахбори Яздӣ Темур барои марқади писараш он ҷо бинои бузурги баланде сохт.³

Дар Кеш инчунин модарандари Темур Кадак хотун ва писари дуюми ӯ Умаршайх дафн шудаанд. Тасвири муфассали ин манзилҳо аз ҷониби Шарафиддин Яздӣ баён гардидааст.⁴

Роҷеъ ба тасвири рамзии шер дар партави офтоб дар дарвозаи қасри Оқ Сарой А.А. Рамаскевич қайд мекунад, ки ин падида ҳанӯз аз замони қадим ба мушоҳида мерасид. Дар асри XIII ин тасвир дар тангаҳои ҳокими Салҷуқиён - Гиёсиддин Кайхусрави II дар Осиёи Хурд сикка зада шуда буд. Дар ибтидои асри XIV ин рамз бо гузинаҳои гуногун дар тангаҳои ҳокимони Элхонӣ ва дигар ҳокимони Урдаи Тиллоӣ тасвир ёфтааст. Ин тасвир дар асрҳои XVI-XVIII дар Эрон ба таври васеъ паҳн шуда, дар аввали асри XIX дар асоси ин рамз нишони давлатии Эрон ба вучуд омад.⁵

¹ Бартольд В.В. Кеш // Соч. -Т. III. С. 460.

² Шарафиддини Яздӣ. Зафарнома. –Қ. II. -Калкатта, 1888. С. 730.

³ Шарафиддини Яздӣ. Зафарнома. –Қ. I. -Калкатта, 1887. С. 270.

⁴ Шарафиддини Яздӣ. Зафарнома. –Қ. I. С. 506-507.

⁵ Ромаскевич. А.А. Изваяния и изображения львов в Иране // Иранское искусство и археология. III международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М.-Л., 1939.С. 212-213.

Маълумоти Клавихо доир ба нишони Темур дар шакли се давраи хурд, ки ба таври ҳарфи «0» ҷойгир шуда буданд ва Темурро шоҳи се қисмати замин эътироф мекарданд, пурра ба нуқтаи назари муаллифони антиқӣ, ки оламро аз се қитъаи ба ҳам пайваст - Осиё, Африқо ва Аврупо мешумориданд, мутобиқат мекард. Ин нишони Темур дар сиккаҳои ӯ ва пайравонаш тасвир ёфтаанд.¹

Бояд гуфт, ки маълумоти Клавихо доир ба Кеш ва ҷойҳои ҷолиби он саҳеҳ буда, ба воқеаҳои таърихӣ мутобиқат мекунад. Қайд кардан ба маврид аст, ки Клавихо на танҳо воқеа ва чизҳои дидаи худро инъикос кардааст, балки онҳоро таҳлил намуда, андешаҳояшро баён кардааст, ки хеле муҳим мебошад.

Самарқанд. Доир ба Самарқанд Клавихо менависад, ки он дар ҷои ҳамвор воқеъ гашта, дар атрофаш хандақҳои чуқури заминӣ дорад. Берун аз ҳудуди шаҳр биноҳои сершуморе бунёд шуданд, ки аз тарафҳои гуногун ба он чун канораҳо ҳамроҳ гардиданд. Дар атрофи шаҳр боғҳо ва тоқзорҳои зиёде бунёд гардиданд, ки дар баъзе ҷойҳо то якуним лига тӯл мекашанд. Дар байни ин боғҳо ва тоқзорҳо кӯчаҳо ва майдонҳои серодам ҷойгир шуда, дар он ҷо тичорати ғалла, гӯшт ва маҳсулоти дигари зарурӣ ба назар мерасид. Шумораи сохтмонҳо берун аз хандақ нисбати дохили он бештар буд. Дар боғҳое, ки берун аз ҳудудҳои он ҷойгир буданд, биноҳои бузурги сершумор бунёд гардидаанд. Дар он ҷо қасрҳои Темур ва анборҳои асосии ӯ, инчунин мулкҳо ва қароргоҳи наздикони ӯ ва ашхоси дигари номдори шаҳр бунёд шудааст. Ҳамаи онҳо бо боғу тоқзорҳо ихота гардида, миқдори боғҳо ва тоқзорҳои Самарқанд чунон зиёданд, ки шахси ба ин шаҳр омада чунин гумон, мекунад, ки дар миёни шаҳр ҷангале аз дарахтони баланд қарор дорад.

Дар шаҳр ва дар боғҳои Самарқанд шумораи зиёди хатти кубурҳои об-кореz вучуд дорад. Дар қитъаҳое, ки дар миёни боғҳо воқеъ гаштаанд, пахта кишт намуда, харбуза парвариш мекарданд. Дар Самарқанд бехтарин

¹ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Соч. -Т.

навъҳои харбуза ва анҷир вучуд доштанд. Дар маҳалҳои деҳотӣ бинобар фаровон будани харбуза, онро ба монанди анҷир хушк карда, то ҳосили соли оянда истеъмом мекарданд. Хушккунии харбуза бо чунин восита сурат мегирифт: харбузаро бо порчаҳои калони дарозрӯя бурида, пӯсташро гирифта, дар офтоб мехушконанд. Баъди пурра хушк шудан онҳоро ба халтаҳо гирифта, то соли оянда нигоҳ медоранд.

Берун аз ҳудуди шаҳр ҳамвориҳои калоне вучуд доштанд, ки дар он ҷойҳо деҳаҳои калони сараҳолӣ бунёд гардидаанд. Дар ин деҳаҳо одамоне ҷойгир мешуданд, ки аз мамлакатҳои гуногун ба асорат оварда шудаанд.

Дар Самарқанд ғалла, шароби мевагӣ, парранда ва гӯшт ниҳоят фаровон буд. Гӯсфандони Самарқанд бузургчусса буда, чунон дунбаи калон доштанд, ки баъзан вазни он то 20 фунт¹ мерасид. Чунин гӯсфандон дар он ҷо ниҳоят бисёранд ва нархи онҳо хеле арзон аст. Як ҷуфти чунин гӯсфандонро ба як дукат² харидан мумкин аст. Дар Самарқанд молҳои дигар низ арзон буданд. Якуним фанега³ ҷавро ба як мирӣ⁴ метавон харид. Нархи нон ҳам арзон ва шолӣ ниҳоят фаровон аст. Шаҳри Самарқанд ва замини он босамар ва ҳосилхез мебошад ва барои босамар буданаш ин шаҳрро Самарқанд номидаанд. Номи асосии ин шаҳр Симескент буда, маънои деҳаи бойро дорад. Калимаи «симес» маънои калон ва «кент» - маҳал, деҳаро дошт. Аз ин ҷо номи Самарқанд баромадааст. Шаҳри Самарқанд на танҳо бо фаровонии хӯрокворӣ машҳур аст, балки дар ин ҷо намудҳои зиёди матоъҳо, ба монанди абрешим, атлас, шоҳии гулдори қадима, сандалӣ, матоҳои пашмин, астари мӯинагӣ ва абрешимӣ, доруворӣ ва молҳои зиёди дигарро истеҳсол мекарданд. Темур мехост ин шаҳрро овозадор ва машҳур гардонад ва аз

V. -М., 1968. С. 183.

¹ Як фунт баробари 409,5 грамм.

² Дукат – тангаи тиллоии испанӣ, ки тақрибан ба 45 риёли нуқрагӣ баробар буд. Ниг.: Петрушевский Ф.И. Общая метрология. -СПб., 1849. С. 294, 296.

³ Фанега – ченаки ҷисмҳои пошхӯранда. Фанегаи қадими кастилиягӣ (то соли 1790) ба 54,8 л. баробар буд. Ниг.: Петрушевский Ф.И. Общая метрология. С. 292.

⁴ Мирӣ (аз унвони «амир», «мир») – номи тангаи хурди нуқрагӣ, ки ба 1/4 тангаи нуқрагии калон баробар буд. Баъдтар номи “мирӣ” маънои васеътаре қабул кард ва метавонист, ки барои ифодаи ҳамаи тангаҳо истифода шавад. Ниг.: Давидович Е.А. О происхождении и

бисёр мамлакатҳои тобешуда, одамони зиёд, хусусан устоҳо ва ҳунармандони касбу кори гуногунро ба Самарқанд оварда, дар шаҳр ва маҳалҳои атрофи он сокин мекард. Ў аз Димишқ ба ин ҷо бисёр ҳунармандони касбу кори гуногун, ба монанди бофандагон, силоҳсозон, устоҳои коркарди шишаю гил ва мутахассисони дигарро, ки беҳтарин ҳунармандони ҷаҳон ба шумор мерафтанд, ба Самарқанд равона кард. Темур аз Туркия тирандозҳо ва дигар ҳунармандони моҳирро, ки ихтисосҳои ҳархела доштанд ба Самарқанд овард. Ғайр аз ин ӯ устоҳои манҷаниқ ва зарбазанро овард, ки барои манҷаниқҳо арғамчин бофта метавонистанд. Онҳо дар ин ҷо канаб ва зағир истеҳсол мекарданд, ки то ин вақт дар ин кишвар вучуд надошт ва аз он арғамчин тайёр мекарданд. Темур аз ҳама мамлакатҳои забт кардааш ба Самарқанд аз шумораи мардон ва занон он миқдор одамоне овард, ки шумораи онҳо аз 150 ҳазор нафар зиёдтар буд. Дар миёни онҳо туркҳо, арабҳо, насронийҳои арманӣ ва насронийҳои юнонӣ, несторианҳо ва яқобитҳо ва ғайраҳо зиёд буданд. Теъдоди сокинони Самарқанд чунон зиёд шуда буд, ки онҳо дигар на дар доҳили шаҳр ва на дар кӯчаву майдонҳо ва ҳатто берун аз ҳудуди шаҳр ҷо гирифта наметавонистанд.

Дар Самарқанд аз молҳои гуногуни аз мамлакатҳои дигар оварда шуда фаровон буд. Аз Русия ва Тарталия ба ин ҷо пӯсту мӯина ва молҳои катонӣ (зағир), аз Хитой матоъҳои абрешимӣ ва атлас меоварданд, ки дар ҷаҳон матоъҳои беҳтарин доништа мешуданд. Аз ҳама атласи пурқимат ҳамон навъи атлас буд, ки нақшу ниғор надошт. Аз Хитой ба Самарқанд, инчунин атри мушқдор, ёқути сурх, алмос, марворид, ревоҷ ва ҳар гуна дорувориҳо меоварданд. Молҳои Хитой дар муносибат бо молҳои, ки аз дигар мамлакатҳо ворид мешуданд, беҳтар ва гарантар буданд.

Аз Ҳиндустон ба Самарқанд навъҳои хуби хурди чормағзӣ мускатӣ, гули мехак, гулҳои мускатӣ, дорчин, занҷабил, шакарак ва дигар молҳои гуногун ворид мешуданд. Дар Самарқанд бисёр майдонҳои махсус барои

фурӯши бо тарзҳои гуногун омода карда шудаи мурғ ва паррандагон ва инчунин нон ва дигар меваҳо вучуд доштанд. Дар майдонҳои шаҳр шабу рӯз тичорат дар авҷ буд. Ғайр аз ин барои фурӯши гӯшт, мурғ, кабк, мурғи даштӣ ва дигар намуди паррандаҳо дуконҳои махсусе вучуд доштанд, ки ба таври шабонарӯзӣ кор мекарданд.

Дар як қисмати шаҳр қалъае мавҷуд буд, ки бо хандақи чуқур чудо шуда, онро дастнорас мегардонд. Дар ин қалъа Темур хазинаи худро нигоҳ медошт. Ба онҳо ғайр аз мудир ва одамони аз ҳама наздики Темур дигар касе даромада наметавонист. Дар ин қалъа қариб ҳазор нафар ҳунармандон аз ҷумлаи асиронро нигоҳ медоштанд. Онҳо ба тайёр кардани силоҳ, тоскулоҳ, найзаҳо, тири камонварӣ ва дигар лавозимоти зарурӣ барои ҷангҳо машғул буданд.¹

Мувофиқӣ ахбори Яъқубӣ Самарқанд яке аз шаҳрҳои бузургтарин ва пуриктидортарине буд, ки одамони аз ҳама тобовар ва ҷанговар дар он ҷо зиндагӣ мекарданд. Самарқанд борҳо ба ҳучумҳо ва харобиҳо дучор гашта бошад ҳам, он аз нав эҳё мегардид. Дар Самарқанд дарёи калоне вучуд дорад, ки дар таркиби он порчаҳои тилло мавҷуд аст.² Истахрӣ дар бораи Самарқанд мегӯяд, ки он яке аз деҳаҳои Суғд мебошад. Самарқанд арк, маҳалҳои атроф ва қалъа дорад. Қалъаи шаҳр девор ва дорои чор дарвоза аст: дарвозаи Хитой ба тарафи шарқ, дарвозаи Навбахор ба тарафи ғарбӣ, дарвозаи Бухорӣ ба тарафи шимол ва дарвозаи Кеш ба самти ҷануб. Ба бозорҳо, кӯчаҳо ва хонаҳои Самарқанд об ҷорист. Соҳилҳои яке аз каналҳо бо сурб руйкаш шуда, об ба воситаи он аз сарбанди баланд ҷорӣ мешуд. Дар атрофи шаҳр хандақи чуқуру калон ҷанда буданд. Масҷиди ҷомеъ дар қалъа ҷойгир аст. Дар атрофи шаҳр дарё ҷорист. Майдони девор ба ду фарсанг баробар буда, дар шаҳр қариб маҳале набуд, ки боғу дарахтон надошта

История и культура Средней Азии. Москва, 1976. С. 124-127.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). С. 138-140.

² Яъқубӣ, Аҳмад ибни Яъқуб. Ал-Булдон. Тарҷумаи доктор Муҳаммад Иброҳими Оятӣ. – Техрон, 2526. С. 69-70.

бошад. Ҳама кӯчаҳо, биноҳо ва бозорҳо бо дарахтон ва боғҳо ихота шудаанд. Хонаҳо аз гил ва чӯб бино гардидаанд.¹

Мувофиқи маълумотҳои Закариёи Қазвинӣ Самарқанд аз ҳама шаҳри беҳтарин ва зеботарин дар рӯи олам аст. Дар он ҷо боғҳо ва заминҳои коркардшаванда хеле зиёданд. Шаҳр дувоздаҳ дарвоза дошт ва масофаи байни дарвозаҳо як фарсахро ташкил мекард. Девори шаҳр арк ва манора дорад. Дар маҳалҳои атрофи шаҳр биноҳо ва бозорҳо ҷойгир гаштаанд. Дар шаҳр масҷид, арк ва қароргоҳи ҳоким ҷойгир аст. Дар шаҳри дохилӣ дарёе ҷорист, ки он сурбӣ буда, об ба он аз сарбанди баланди сангин ҷорӣ мешуд ва ба шаҳр ба воситаи дарвозаи Кеш ворид мегардад. Дар он ҷо об хеле фаровон аст. Ҳама хонаҳо ва биноҳо бо боғҳо ва дарахтон ихота шудаанд. Дар Самарқанд молу маҳсулотҳои зиёди хуб мавҷуд аст, ки ба дигар мамлакатҳо содир мешуданд. Хусусан қоғази самарқандӣ, ки мисли он ҳатто дар Хитой вучуд надошт.²

Лашкари муғул бо сарвари Чингизхон дар моҳи март соли 1220 ба Самарқанд ворид шуда, шумораи зиёди сокинонро қатл намуд. Муҳофизони шаҳр ба муқобили истилогарон муқовимати шадид нишон доданд, ки он бо нокомӣ анҷом ёфт, зеро ки ҳокимон шаҳрро хоинона ба душман супориданд. Муғулҳо ба шаҳрҳо ворид шуда, шаҳрро ғорату хароб карданд. Қисмати зиёди аҳолии Самарқанд нобуд гардид.³

Тибқи ахбори роҳиби хитой Чан-Чун, ки пас аз таҳриби Самарқанд аз он ҷо гузар намуда буд, дар шаҳр 25 ҳазор хонавода боқӣ монда буд, ки он чоряки аҳолии пештараро ташкил мекард.⁴

Мувофиқи маълумоти Ёкути Ҳамавӣ қалъаи шаҳр ду дарвозаи оҳанин ва ҳуди шаҳр чор дарвоза дошт: дарвозаи Хитой, дарвозаи Бухорӣ, дарвозаи Навбаҳор ва дарвозаи Кешӣ. Майдони шаҳр ба духазору панҷсад чариб⁵

¹ Истаҳрӣ. Масолик ва-л-мамолик. С.246.248.

² Закариё ибни Муҳаммад Қазвинӣ. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. С. 535-536.

³ Чувайнӣ. Таърихи Ҷаҳонкушӣ. Ҷилди I. С. 94-95.

⁴ Чань-Чун. – Си ю цзи или описание путешествия на Запад /Пер. с кит. с примеч. Архимандрита Палладия/. – Труды члена русской духовной миссии в Пекине. –Т. IV. – СПб., 1866. С. 311.

⁵ Чариб – ченаки майдони замин буда ба 1 гектар баробар аст.

баробар буд, ки ба он бозорҳо ва ҳаммомҳо дохил мешуданд. Дар шаҳр биноҳои сершуморе вучуд дошт. Об ба шаҳр ба воситаи канали сурбӣ аз дарвозаи Кешӣ ҷорӣ мешуд.¹

Сайёҳи араб Ибни Батута, ки ба Самарқанд омада буд, иттилоъ медиҳад, ки ин шаҳр беҳтарин ва зеботарин шаҳри ҷаҳон аст. Аз шаҳр дарёе ҷорӣ мешавад, ки ба воситаи он боғҳои шаҳр обёрӣ мегарданд. Об аз дарё бо ёрии чархаҳои обӣ ба боло меравад. Одамон баъди анҷоми намози нисфирӯзӣ ба сайру гашт баромада, дар ин боғҳо истироҳат мекунанд. Дар он ҷо барои фурушӣ мева ва хӯрокаҳо дуконҳо вучуд доранд. Дар атрофи шаҳр биноҳои сершумор ва қалъаҳои калоне ҳастанд, ки аксарияти онҳо дар шакли хароб ё нимхароб қарор доштанд. Дар дохили шаҳр ҳам сохтмонҳои сершумори вайронгашта зиёд буданд. Шаҳр ва қалъаи шаҳр хандақ ва дарвозаҳо надошт.²

Мувофиқи таҳқиқоти Ле Стренч Самарқанд шаҳри серодам буда, канораҳои он қад-қади дарё тӯл кашида, деворҳои нимдоира дошт, ки ба ду фарсах баробар буданд. Канораҳои шаҳр ҳашт дарвоза доштанд. Ҳама кӯчаҳо ва бозорҳои шаҳр сангфарш шуда буданд. Дар бозорҳои Самарқанд молҳои зиёдеро аз тамоми ҷаҳон дидан мумкин буд, зеро ки Самарқанд маркази бузурги тиҷоратии Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт. Ҳама хонаҳо ва биноҳо бо боғҳо ва дарахтон ихота шуда буданд.³

Дар охири асри XIV Самарқанд пойтахти давлати Темур гардида, ӯ барои ободии шаҳр талош ба харҷ меод. Бо қувваи ҳунармандони ботачриба ва хеле моҳир, ки аз давлатҳои истилошуда ба Самарқанд оварда мешуданд, дар Самарқанд масҷидҳо, мадрасаҳо ва дигар биноҳои сершумор эъмор мегардид. Шаҳр симои нав гирифт. Вақте ки Клавихо дар Самарқанд буд, ӯ шоҳиди корҳои ободонӣ дар шаҳр гардид ва ин ҳамаро дар хотиротҳои худ зикр намуд.

¹ Ёкути Ҳамавӣ. Мӯъҷаму-л-булдон. -Ҷ. 3. С. 247.

² Ибни Батута. Сафарномаи Ибни Батута. С.456.

³ Ле Стренч. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. С. 492-494.

Тибқи ахбори Шарафуддини Яздӣ Темур баъди бозгашт аз ғорати Ҳиндустон аз ғаноими ба даст овардааш дар Самарқанд масҷиди калоне бунёд кард.¹

Чи тавре ки дар боло зикр гардид, Клавихо роҷеъ ба этимологияи номи Самарқанд ибрози назар мекунад, ки номи ҳокими он Симескинт буда, маънои деҳаи бойро дорад. Амин Аҳмади Розӣ дар асари худ «Ҳафт иқлим» дар бораи пайдоиши шаҳри Самарқанд гуфтааст, ки дар аввал ин шаҳрро Кайковус писари Кайқубод бунёд кард ва пас он ҳокимони дигар дар он ҷо девор ва қалъа сохтанд. Баъдтар шахсе бо номи Шамар аз Яман шаҳрро пурра хароб кард ва шаҳр номи Шамаркандро гирифт. Пас арабҳо онро Самарқанд номиданд.²

Дар сарчашмаҳои хаттии асри миёна дар бораи этимологияи номи шаҳр маълумоти мухталиф мавҷуданд ва аксарияти онҳо ин шаҳрро бо номи асосгузори шаҳр Самар алоқаманд медонанд. Дар китоби Абутоҳирхоҷаи Самарқандӣ «Самария» чор гузинаи пайдоиши номи Самарқанд, ки бо номи Самар алоқамандӣ дорад, зикр гардидааст.³ Дар ин бора ба таври муфассал дар китоби С. Абдуллоев «Чугрофияи таърихии давлати Сомониён» маълумот дода шудааст.⁴

Тибқи маълумоти Ибни Ҳавқал дар як деҳаи Самарқанд ибодатгоҳи несторианӣ фаъолият мекард ва бисёр насрониён ба он ташриф оварда, миқдори зиёди тухфаҳоро дар он ҷо мегузоштанд.¹

Дар бораи ахбори Клавихо оид ба он ки Темур аз мамлакатҳои тобеи худ дар қатори дигар ҳунармандон ба Самарқанд насрониҳо, несторианҳо ва яқобитҳоро овардааст, метавон гуфт, ки дар ҳақиқат пайравони ин динҳоро ба ин ҷо оварда буданд, вале он чи ки ба муносибатҳои байни мусулмонҳо ва

¹ Шарафиддини Яздӣ. Зафарнома. –Ҷ. II. С.195.

² Амин Аҳмад Рази. Ҳафт иқлим. -Ҷ. III.С.332.

³ Абу Тахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Перевод В.Л. Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. Выпуск. 6. Самарканд, 1899.С. 158-159.

⁴ Абдуллоев С. Самарканд // Чугрофияи таърихии давлати Сомониён. Худжанд, 2000.С. 98-101.

насрониҳо дар асрҳои миёна дахл дошт, он дӯстона набуд. Тибқи таҳқиқоти В.В. Бартолд дар асри XIII дар Самарқанд митрополити несторианӣ фаъолият мекард ва он ҷо миёни мусулмонҳо ва насронийён муборизаи оштинопазир идома дошт. То миёнаи ин аср душмани байни онҳо пурзӯр гардид ва дар натиҷа ибодатгоҳи несторианӣ хароб карда шуд.²

Оид ба қалъаи дастнорасе, ки бо хандақҳои чуқур ихота шудааст ва Клавихо дар бораи он менависад, қайд кардан лозим аст, ки ин ҷо сухан дар бораи қалъаи Кӯксарой меравад, ки дар арки шаҳр ҷойгир буда, ҷойи китобнигоҳдорӣ ва дар як вақт ҳамчун маҳбасхонаи давлатӣ хизмат мекард.³

Ҳамин тавр, муқоисаи ахбори Клавихо доир ба Самарқанд бо маълумоти сарчашмаҳои хаттии дигар нишон медиҳад, ки иттилои Клавихо асосан саҳеҳ буда, бо воқеаҳои таърихӣ мувофиқат мекунад.

Натиҷаҳои ин фаслро ҷамъбаст намуда, метавон бо боварӣ қайд кард, ки маълумоти ҷуғрофӣи Клавихо ба ҷуз аз баъзе лаҳзаҳои алоҳида пурра ба далелҳои таърихӣ мувофиқат карда, онҳо боварибахшу дақиқ мебошанд. Махсус зикр бояд кард, ки дар ҳолатҳои алоҳида муаллиф далелҳоро таҳлил карда, оид ба ин масъалаҳо андешаҳои худро ибраз намудааст, ки ин хеле муҳим аст. Қисмати зиёди маводи ҷуғрофӣи Клавихо, хусусан доир ба шаҳрҳои Кеш ва Самарқанд, дар дигар сарчашмаҳои хаттии асри миёна дида намешаванд, ки ин арзиши ин манбаи хаттии таърихиро дар омӯзиши таърих ва фарҳанги давраи таҳқиқшаванда боз ҳам бештар менамояд.

¹ Ибни Ҳавкал. *Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ibn Haukal.* Ed. M.J. de Goeje, Lugnani Batavorum, 1873 (BGA, II).-С.370-371.

² Бартольд В.В. Ещё о христианстве в Средней Азии // Соч. –Т. II. -Ч. 2. -Москва, 1964. С. 317-318.

³ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Соч. –Т. II. -Ч. 2.-Москва, 1964. С. 62.

**БОБИ 2. БОЗТОБИ БАЪЗЕ ҲАВОДИСИ ТАЪРИХИИ ХУРОСОНУ
МОВАРОУННАҲРИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV – ИБТИДОИ АСРИ
XV ДАР «РӯЗНОМАИ САФАР БА САМАРҚАНД БА ДАРБОРИ ТЕМУР
ДАР СОЛҲОИ 1403–1406»–и РУИ ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО**

**2.1. Ахбори шарҳиҳоли рочъ ба Темур ва баъзе аз намояндагони хонаводаи
ӯ дар рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур
дар солҳои 1403–1406»**

Руи Гонсалес де Клавихо тамоми ахборе, ки рочъ ба шарҳи ҳоли Темур дар рисолаи хеш зикр кардааст, дар масири сафараш ба Самарқанд, ки ба қаламрави давлати Темур аз шимолу ғарби Эрон ворид гардид, хини суҳбатҳо бо ашхоси гуногун гирд овардааст. Аз ин рӯ ахбори шарҳиҳолии Темур дар асари Клавихо ба таври муназзам зикр нашуда, балки вобаста ба мавзӯҳо ва шахсиятҳо, ки ба ин ва ё он восита ба шарҳи ҳоли Темур робитае доранд, муаллиф матлабе баён мекунад. Қаблан шинос шудан бо шахсияти Темур барои ҳайати испанӣ муҳим буд, то ба хангоми хузур пайдо кардан дар суҳбати ӯ тавонанд он чунон рафтор намоянд, ки рисолати сафарашон бесамар набошад. Ҳайати испанӣ оғози пурсучӯйҳоро аз шахсият ва шарҳи ҳоли Темур ҳанӯз хангоми расидан ба яке аз қазираи калонтарини баҳри Эгей –Родос оғоз мекунанд: «Рӯзи шанбеи оянда (4 августи 1403) ҳайати мо ба соҳил фаромада, ба қасри калони Родос, ба назди ҳоким... омад, то ки бо ӯ гуфтугӯй кунад... Вақте фиристодагон ба онҳо гуфтанд, ки ба он хотир ба соҳил фаромаданд, ки меҳоҳанд дар бораи Темурбек маълумот бигиранд ва огоҳ шаванд, ки ӯ ба чӣ чизе ҳавас дорад, он гоҳ, барои мо дар хонаи яке аз ритсарҳои орден биноро чудо карданд, ки он дар назди калисои Катеринаи Муқаддас воқеъ буд».¹

Дар замони иқомат дар Родос ҳайати испанӣ рочъ ба Темур маълумоти кофӣ ба даст намеоранд ва тасмим мегиранд ворида қаламрави Форс шаванд: «Азбаски то ин муддат фиристодагон натавонистанд дар бораи

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1881. С.26-27. Минбаъд: Клавихо. Дневник путешествия, 1881.

Темурбек ҳеҷ кадом ахбори дуруст ба даст биоваранд, онҳо тасмим гирифтанд, ки ба Қарабоғ - мавзее аз Порс, ки одатан шоҳ (Темур) зимистонро дар ин ҷо мегузаронад, бираванд ва дар ин ҷо дар бораи ӯ иттилооти қобили эътимод ба даст биёваранд».¹ Дар ин иртибот Клавихо, аз ҷумла таъкид мекунад: «Ҳамаи ин матолиберо, ки барои шумо менависам ва ба (мо) фиристодагон дар ин шаҳр (Кеш) ва дигар ҷойҳо (дар бораи бораи Темур) нақл карданд, ба ҳақиқаташ итминон медиҳам».²

Аммо то расидан ба шаҳри Кеш Клавихо ҳеҷ матолиби шарҳиҳолии мушаххасе аз Темур баён намекунад. Клавихо ва ҳамроҳонаш 28 августи соли 1404 вориди шаҳри Кеш мешаванд. Дар зимни тавсифи шаҳри Кеш Клавихо менависад: «Ин шаҳри Кеш зодгоҳи амир Темур буд ва падараш низ дар ин ҷо зода шудааст».³

Бино ба ахбори сарчашмаҳои таърихӣ Темур 25 шаъбони соли 736 ҳ.к. (8 апрели соли 1336) дар зоҳири хиттаи дилкаши Кеш,⁴ дар деҳаи Хоча Илғор⁵ таваллуд шудааст.

Клавихо дар баёни манзилҳои сокинони шаҳри Кеш ва масҷидҳои он, ки ба гуфтаи ӯ хеле зиёд буданд, аз масҷиде ёд мекунад, ки ба дастури Темур сохта шудааст ва он замон сохтмони он нотамо буд. Дар ин масҷид, менависад, –Клавихо, –дахмаи бузурге аст, ки дар он падари Темур дафн шудааст ва дахмаи дигар, ки сохтмонаш идома дошт, Темур барои худ бино мекунад, то ки баъди марг дар он гӯронда шавад.¹

Падари Темур «Тарағай соли 1360 вафот мекунад ва дар оромгоҳи хонаводагӣ дар шаҳри Кеш (Шаҳрисабз) мадфун мегардад. Темур соли 775 ҳ.к./1373–74 дар Кеш дар наздикии масҷиди ҷомеъ, дар ҷавори марқади шайх Шамсуддини Кулол оромгоҳи муҳташама сохта, бақои ҷасади падари хешро

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.29-30.

² Ҳамон ҷо. С.238.

³ Ҳамон ҷо. С.233.

⁴ Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷ.1. Тасхеҳи С.Муҳаммадсодиқ ва А.Навой. Техрон, 1387 ҳ.ш. С.234; Мирмуҳаммад ибни Саидбурхонуддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд. Равсату-с-сафо фи сират-ил-анбиё ва-л-мулк- ва-л-хулафо. Ҷ.6. Техрон: Пирӯз. 1339 ҳ.ш. С.5.

⁵ Камол Ҳ., Шарифзода А. Асрори дафни Темурланг // Фарҳанг. -№3, Душанбе. 2004. С.15.

ба ин оромгоҳ мунтақил медиҳад, то ояндагон ба шарофати марқади шайхи бузург аз оромгоҳи падари ӯ низ зиёрат ба амал биёваранд».²

Дар идомаи зикри ин масҷид Клавихо ёдрас мекунад, ки вақте як моҳ пеш Темур аз ин ҳудуд мегузашт, намо ва зоҳири бинои масҷидро писанд накард ва эрод гирифт, ки дарвозаи он бисёр кӯтоҳ аст ва дастур додааст то онро баландтар кунанд ва ҳоло, – менависад Клавихо, – бинокорон машғули анҷом додани ин дастури Темур ҳастанд.³

Дар ин масҷид оромгоҳи писари Темур, Ҷаҳонгир, ки соли 1376 вафот карда буд, низ мавҷуд аст. Бояд зикр кард, ки дар ин мавзеъ маҷмааи ёдгории Дору–т–тиловат мавҷуд аст, ки Ҷаҳонгир дар ин ҷо дафн шудааст ва оромгоҳи ӯ бо номи Ҳазрати имом ёд мешавад.⁴ Клавихо менависад, ки рӯзона дар ин масҷид ба фармони Темур гӯшти бист гӯсфандро чун хайрот ба рӯҳи падару писараш мепазанд ва тақсим мекунанд.⁵

Чуноне ки зикр шуд, аз вуруд ба шаҳри Кеш Клавихо маълумотҳои бештаре дар бораи шарҳи ҳоли Темур медиҳад. Ин ба ин сабаб буд, ки Темур дар ин ҷо зода шуда, ба қудратталабии худ аз ин ҷо оғоз намудааст ва ба ин далел ҳама сокинони ин сарзамин аз шарҳи ҳоли ӯ бештар аз дигарон бохабар буданд. Клавихо таъкид мекунад, ки Темур аз мардумони муқимии Кеш (яъне тоҷикон) нест ва аз қабилаҳои муғулист: «Гарчи ӯ дар ин шаҳр таваллуд шудааст, аммо мутааллиқ ба мардуме, ки дар ин ҷо зиндагӣ мекунанд, нест ва аз қабилаи чағатоист. Инон тотороне ҳастанд, ки ба ин сарзамин аз Татария омадаанд; вақте дар замонҳои гузашта тоторҳо ин ҷойро ишғол карданд, ба он ҳукумат намуданд ...ва аз ин ҷо онҳо номи чағатоиро гирифтанд».⁶ Манзур аз Татария ин Муғулистон ва тоторҳо

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.233.

² Камол Ҳ. Оё метавон аз Темурланг чун мусулмон ва инсони мутадайн ном бурд // Фарҳанг. – №2. Душанбе, 2004. С.10.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.233-234.

⁴ Гулямов А.Г. Склеп Джахангира в Шахрисабзе / Известия АН Уз ССР. Ташкент, 1949. - №2. С.98-106.

⁵ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 234.

⁶ Ҳамон ҷо. С. 237-238.

муғулҳо мебошанд, ки шояд он замон бо ин истилоҳҳо миёни мардум ёд мешуданд ва Клавихо аз он истифода кардааст.

Дар идома Клавихо роҷеъ ба падари Темур – Тарағай сухан мегӯяд: «Падари Темур аз хонадони ашрофи қабилаи чағатой буд, аммо сарватманд набуд ва фақат се ё чаҳор савор ба ҳамроҳ дошт ва дар дехе, ки чандон аз шаҳри Кеш масофате надошт, зиндагӣ мекард».¹ Дар ин матлаби Клавихо ихтилоф ба назар мерасад. Агар ӯ аз қабилаи ашрофи муғул буд, пас бояд сарватманд бошад, зеро баъди ишғоли Мовароуннаҳр ашрофи низомии муғул ва пешвоёни қабилаҳои он бо дарназардошти мақоми иҷтимоияшон дар ҷомеаи муғулӣ соҳиби заминҳои зироатӣ ва шаҳрҳои ободони Мовароуннаҳр шуданд.

Қобили зикр аст, ки Тарағай аз қабилаи барлоси² муғул буд, ки баъди Мовароуннаҳро ишғол кардани муғулҳо ин қабила водии Қашқадарёро, ки шаҳрҳои Кешу Насаф дар он ҷойгир буданд, соҳибӣ кард ва сокини он шуд. Роҷеъ ба мансуб будани Тарағай ба қабилаи барлоси муғул Мирхонд менависад: «Қочулӣ нуён бародараш ҳаштум падари ҳазрати соҳибқирон (Темур) буд ва амир Қочулӣ асл тоифаи барлос аст ва дар он замон ки Чингизхон баъзе аз мамолики маҳрусаро ба писари худ Чағатойхон арзонӣ дошт, тоифае аз умарои муътабарро мулозимии ӯ гардонид, мансаби амирулумарои Чағатойхонро бар амир Қарочор муқаррар дошт ва Қарочор нуён падари панҷуми ҳазрати соҳибқирон аст».³

Ибни Арабшоҳ дар баёни вазъи иҷтимоии Тарағой ду назари бо ҳам зид дорад: «Ҷамоате ӯ (Темур) ва падарашро шутурчарон ва бегона аз ақлу имон шумуранд ва дар зумраи мардуми пасту фурӯмоя ном баранд ва гӯянд, ки дар Мовароуннаҳр ба сар мебурданд ва ҳам дар он навоҳӣ ба таносуби фасл аз гармсар ба сардсар ва билакс кӯч мекарданд».⁴ Дар ҷои дигар менависад:

¹ Ҳамон ҷо. С. 238.

² Бартольд В.В. Улугбек и его время // Сочинения. Т II. Часть 2. Москва: Наука, 1964. С.38-39

³ Мирхонд. Равсату-с-сафо. Ҷ.6. Техрон: Пирӯз. 1339 ҳ.ш..С.4.

⁴ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Тарҷума аз забони арабӣ, мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда А. Муродзода. Душанбе, 2018. С.32.

«Боре чамъи байни ин суханон ба эътибори равиши даврон ва гардиши замон муяссар ояд ва чандон баид нанамояд ва он чи сахётар ба назар мерасад, он ки падараш, Тарағай яке аз аркони давлати султон будааст».¹

Клавихо баъд аз зикри ахбори падари Темур аз огози фаъолияти ӯ матлаби чолиберо баён мекунад, ки назирашро мо танҳо дар рисолаи Ибни Арабшоҳ мебинем. Клавихо менависад, ки Темур дар ҷавонӣ чаҳор ва ё панҷ нафари савораро дар атрофи худ муттаҳид карда, ба дуздии гӯсфанду гов аз галаҳои ҳамсоягон машғул мешавад. Ин молҳои дуздиро ба хона оварда, аз як қисми онҳо зиёфатҳо меорост ва бақияи он молҳои дуздиро байни ҳам тақсим мекарданд. Ҳамин тариқ шумораи тарафдорони ӯ зиёд шуда, то ба 300 нафар расид. Темур бо ин гурӯҳ тамоми роҳҳои аз ин минтақа мегузаштаре зери назорат гирифта, қорвони бозаргононро, ки аз он ҷо мегузаштанд, ғорат мекард. Хабарҳои ин ҳодиса ба зудӣ ба гӯши султони Самарқанд расид. Вай фармон дод, ки Темур ва ҳамроҳонашро ҳар кучо, ки бошанд, бигиранд ва бикушанд. Аз қабилаи Темур дар дарбори Самарқанд нафароне, мисли Умар Тубон ва Қаландаршайх буданд, ки аз ин аъмоли Темур аз ҳокими Самарқанд узрҳои карданд, то султон ӯро бибахшад.²

Ба ин мазмун Ибни Арабшоҳ менависад: «...бо ёрони хеш дар билоди Мовароуннаҳр роҳзанӣ пеша кард ва ба озори халоиқ ҳиммат гумошт, чандон ки мардуми шаҳру диёр аз ҷавру фишор ба чон омада, рафъи шарри ононро омода шуданд».³

Дар идома Клавихо зикр мекунад, ки Темур бо миёнҷигарии ин ашхос ба хидмати ҳокими Самарқанд рафта, муддате дар ин шаҳр зиндагӣ кард ва аз ӯ қорҳое рух дод, ки сабаби беътибор шуданаш гардид. Ҳокими Самарқанд дастури қатли Темурро медиҳад ва наздиконаш ба мавқеъ ӯро аз ин ҳол хабардор мекунанд. Темур фирор карда, бори дигар ба роҳзанӣ машғул мешавад. Рӯзе қорвони бузургеро ғорат карда, ғаниматҳои зиёде

¹ Ҳамон ҷо. С.35

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 238-239.

³ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.37.

гирифта, якҷо бо ҳамроҳонаш ба он тарафи соҳили Амударё мегузарад.¹ «Баъдан ӯ ба сарзамине расид, ки Систон мегуфтанд ва галаҳои гӯсфанду асп ва ҳар чи ба дасташон афтод, ғорат карданд... ва дар ин замон ӯ панҷсад савор дошт».²

Ин маълумоти Клавихоро ибни Арабшоҳ низ тасдиқ карда, менависад: «Чун дастёрони вай (Темур) дар навоҳии Мовароуннаҳр маҷол наёфтанд, ба ҷониби Хуросон, хусусан билоди Систон, шитофтанд ва ба роҳзанӣ ва яғмогарӣ саргарм шуданд».³

Бояд гуфт, ки Темур ҳамроҳ бо амир Ҳусайн – набераи ҳокими собиқи муғулии Мовароуннаҳр – Қазған ва дастаи саворонаш соли 1362 Амударёро убур карда, ба Хуросон меравад.⁴

Клавихо сабабҳои ланг шудан ва лақаби «Ланг»-ро гирифтани Темурро аз ҳодисаи дуздиаш дар Систон медонад: «Шабе ӯ ба галаи гӯсфанд ҳучум кард ва ин ҳангом систониён расида, ба ӯ ва ёронаш дарафтоданд ва бисёре аз онро куштанд; ӯро (Темурро) аз асп андохтанд ва ба пой ростии ӯ захм заданд, ки аз ин ӯ ланг шуд, ҳамчунин захме ба дасти ростии ӯ заданд, ки аз ду ангушти хурди худ маҳрум гашт».⁵

Бояд гуфт, ки қаблан Клавихо аз ин ки Темурро ба таҳқир Темур меғӯянд, аз ҷумла навишта буд: «Ва низ номи воқеии ӯ Темурбек аст, на Темур чуноне ки мо ӯро ном мебарем...Темурбек ба забони онҳо «шоҳи оҳанин» аст... ва Темур комилан бо ин мафҳум муғойират дорад, зеро вақте ӯро таҳқир карданӣ мешаванд, чунин номаш мебаранд, чунки Темур, яъне шал».⁶ Клавихо баъдан идома медиҳад, ки ӯ аз пой рост ва ду ангушти хурди дасти рост солҳо пеш, вақте ки шабона гӯсфанддуздӣ мекард, захм бардошта буд ва таъкид мекунад, ки шарҳи ин воқеаро баъд муфассал дар ин китоб хоҳем овард.⁷

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.239.

² Ҳамон ҷо. С. 239-240.

³ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.38.

⁴История таджикского народа. Т.III. Душанбе, 2013. С.430-431.

⁵ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.240.

⁶ Ҳамон ҷо. С.248.

⁷ Ҳамон ҷо. С.148.

Ибни Арабшоҳ ин воқеаро бо каме дигаргунӣ меорад: «Шабе чун оташи гуруснагӣ бар қонашон шарор афканд ва бунёди тобу тавонашон барканд, худ ба канори чордеворе дар атрофи Систон омад, ки паноҳгоҳи яке аз ҷӯпонон буд ва гӯсфанде рабуда, ба сӯйи ёронаш бозгашт. Ҷӯпон бад-он огоҳ ва аз пайи ӯ равонаи роҳ шуд. Ду зарбати сахмгин, яке бар китф ва дигаре ба рони вай фуруд овард ва нима аз андомашро табоҳ кард».¹

Чаро Низомуддини Шомӣ, ки мисли Ибни Арабшоҳ ва Клавихо бо тарҷумаи ҳоли Темур хуб ошноӣ дошт, аз навиштани чунин ахбори шарҳиҳолии ӯ худдорӣ кардааст. Сабаби яқумаш шояд ин бошад, ки замоне Темур Бағдодро ишғол кард, Шомӣ дар ин шаҳр мезист ва Темур ӯро ба назди худ хонда, вазифадор ба навиштани таърихи зиндагӣ ва футӯҳоташ кард.² Бинобар ин Шомӣ «Зафарнома»-ро ба дастури Темур ва дар хузури ӯ навишт ва бе шак аз навиштани чунин суханҳо дар бораи Темур харос дошт. Дигар ин ки Шомӣ мисли Ибни Арабшоҳ ва Клавихо ба зодгоҳ ва шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр, ки ин ривоятҳо миёни сокинони он маъруф буд, наомадаст ва шояд ба ин сабаб аз оғози фаъолияти Темур ахборе надошт.

Дар идомаи баёни шарҳи ҳоли Темур то ба қудрат расиданаш, Клавихо мухтасар, вале номушаххас ибрази назар мекунад ва хонанда дар сардаргумӣ меафтад, ки муаллиф дар бораи кадом воқеаҳо сухан мегӯяд. Аз ҷумла менависад, ки дар ин ҳангом ҳокими Самарқанд мавриди бемехрии мардумони одӣ, махсусан баъзе ашроф гардид. Мардум Темурро во доштанд, то ин ҳокимро бидушад ва ба ҷои ӯ ҳокими онон шавад. Ҳодисаи мувофиқе рух дод ва рӯзе, ки ин ҳоким ба шаҳри наздики Самарқанд рафт, Темур аз Самарқанд берун шуд ва роҳи ӯро гирифт. Ҷамроҳони ин ҳоким фирор карданд ва худаш ба кӯҳистон ба марде дар ивази ваъдаи додани сарват паноҳ бурд. Дар он ҳоли парешонӣ ангуштари гаронбаҳои худро ба ӯ дод ва

¹ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.38.

² Камол Ҳ. Низомуддини Шомӣ ва «Зафарнома»-и ӯ // Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Баргардонанда А.Муродзода. Душанбе, 2019. С.9.

он мард чун ин ангуштарро гирифт, ба ҷои он ки ӯро пинҳон кунад, Темурро аз паногоҳи ӯ хабар дод ва ӯ ба дастури Темур ба қатл расид.¹

Чуноне ки мушоҳида мешавад, Клавихо номи ин ҳокими Самарқандро намебарад ва аз мухтавои ин матлаби Клавихо маълум мешавад, ки сухан дар бораи муносиботи амир Ҳусайн ва Темур меравад. Ҷумлаи аввали рисолаи Клавихо низ аз ин, ки Темур ҳокими Самарқандро ба қатл расонида, заминҳои ӯро ишғол кард ва ҳамин тавр ба ҳукмронии худ оғоз бахшид, шуруъ мешавад¹ ва манзураш амир Ҳусайн аст.

Агар воқеаҳои фирори Темур ба Хуросон то ба қудрат расиданаш дар Самарқандро, ки ба шарҳи ҳоли Темур иртиботи мустақим доранд, мурур намоем, пас дар ин миён ҳодисаҳои бисёре ба вуқӯъ омадаанд, ки шарҳи онҳо доманаи ин мавзӯро хеле густурда менамояд. Аммо мухтасар агар ибрази назар кунем, пас он дар ин матолиб хулоса мешавад, ки амир Ҳусайн ва Темур хангоми дар Хуросон буданашон лашкаре гирди ҳам оварда, хостанд дубора вориди Мовароуннаҳр шаванд. Соли 1363 Туғлуқтемур – ҳокими Муғулистон, ки Мовароуннаҳр низ дар ихтиёраш буд, дар Кошғар вафот мекунад. Ба ин сабаб зимистони соли 1363–64 вазъияти Мовароуннаҳр дигар шуд ва ин фурсате буд барои ворид гаштани амир Ҳусайн ва Темур ба Мовароуннаҳр. Илёсҳоҷа, писари Туғлуқтемур, ки ҳокими Мовароуннаҳр буд, барои ба даст овардани тоҷу тахти Муғулистон аз Мовароуннаҳр равонаи Кошғар мегардад. Баҳори соли 1364 амир Ҳусайн ва Темур бо машварати ҳамдигар ба муқобили хони Мовароуннаҳр Илёсҳоҷа бархоста, ӯро дар роҳ таъқиб карда, лашкарашро шикаст медиҳанд ва ҳукмронии Мовароуннаҳрро ба даст мегиранд. Мардумони Мовароуннаҳр баъд аз муддати кӯтоҳе нисбат ба амир Ҳусайн ва Темур бадбин мешаванд. Бадбинии халқ хусусан нисбат ба амир Ҳусайн бештар буд, зеро ӯ ба мардум зулми беандоза мекард. Хангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд ӯ дар даст ҳамеша силоҳи шашпари оҳанро дошта меистод. Аксар вақт амир Ҳусайн ба ҷои ба арзу шикоят ҷавоб додан, ба шахси мурочиаткунанда

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.240-241

дарафтода, ӯро бо шашпар бераҳмона мезад ва ба ҷазои сахт гирифта менамуд.²

Хони Муғулистон Илӛсхоҷа намехост Мовароуннаҳрро аз даст бидиҳад, аз ин рӯ, ба хоҳири дубора соҳиб шудан ба ин сарзамин баҳори соли 1365 бар зидди амир Ҳусайн ва Темур лашкар кашид. Ду лашкар дар соҳили дарӛи Чирчиқ бо ҳам рӯбарӯ шуданд ва ҷанг дар байни Чиноз ва Тошканд ба вуқӯъ пайваст, ки он дар таърих бо номи «Ҷанги гилӣ» ё «Ҷанги лой» машҳур аст, зеро хангоми ҷанг борони сел борида, ҳама ҷойро лой гирифта буд.³ Дар ин ҷанг амир Ҳусайн ва Темур шикаст меҳӯранд ва ба ҷониби Балх фирор мекунанд. Баъди ин шикаст Илӛсхоҷа гумон доштанд, ки бе ягон душворӣ ба Самарқанд ворид шуда, ҳукумати худро барқарор менамояд. Аммо сокинони Самарқанд бо сарвари Мавлонозода, ки яке аз шогирдони мадрасаи Самарқанд буд, бар зидди муғулон бархостанд ва ғалаба карданд. Ин муборизаи мардуми Самарқанд бар зидди муғулон дар таърих бо номи «Ҷунбиши Сарбадорон» маъруф гаштааст.⁴ Аммо ин ғалабаи Сарбадорон аз тарафи амир Ҳусайн ва Темур бо макру фиреб аз дасташон гирифта мешавад ва амир Ҳусайн ва Темур дар охири баҳори соли 1366 аз нав ба ҳокимияти Самарқанд соҳиб гардиданд.⁵

Он чи ки ба матлаби дар боло зикрнамудаи Клавиҳо иртибот мегирад, аз ин замон шурӯъ мешавад. Ихтилоф дар сари идораи ҳукумат байни амир Ҳусайн ва Темур оғоз шуда, рӯз ба рӯз шиддат ёфта, сабаби ҷангҳои онҳо мегардад. Соли 1366 хоҳари султон Ҳусайн - Улҷой Турконоғо, ки ҳамсари Темур буд ва аз ин издивоҷ духтаре бо номи Султонбахтбегум ба дунё омад, вафот кард.¹ Ин охириин воситае буд, ки Темур хотирбинии амир Ҳусайнро мекард. Баъд аз ин дигар чизе миёни ин ду кас ба ҷуз ҷанг намонда буд.

¹ Ҳамон ҷо. С.2.

² Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 г. // Сочинения Т.П. Ч.2. Москва: Наука, 1964. С.370.

³ Низомиддини Шомӣ. Зафарнома. С. 53-54; Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Ҷ.3. С. 404-406.

⁴ Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Ҷ.3. Бо муқаддимаи Ҷ. Хумой. Техрон, 1380 х.ш. С. 406.

⁵ История таджикского народа. Т.III. Душанбе, 2013. С.433-437.

Охирин чанг миёни онҳо моҳи март соли 1370 дар қалъаи Ҳиндувон, ки дар наздики Балх қарор дошт, ба вукӯъ мепайвандад, ки дар натиҷа лашкари амир Ҳусайн дар ин набард мағлуб ва ҳудаш кушта мегардад.²

Баъд аз он ки ҳайати испанӣ рӯзи душанбеи 8 сентябри соли 1404 вориди Самарқанд мешавад, дар ин рӯз Темур аз ин ҳайат дар Боғи Дилкушо, ки дар 6 километрии шимоли шаҳри Самарқанд, дар мавзеи Хончабоғ, ки дар наздикии рустои Урта Пулотчӣ воқеъ буд, пазирай мекунад.³ Клавихо ин ҷо тасвири бисёр ҷолибе аз тариқи нишастан ва либоспӯшии Темур мекунад: «Подшоҳ дар рӯбарӯи дарвозае нишаста буд, ки он ба кохи бошукӯҳи дар пушти вай воқеъбуда боз мешуд. Вай дар баландие дар болои замин, ки дар рӯбарӯи он фавворе буд ва обро ба ҳаво мепароканд, менишаст. Шоҳ дар боли курпаи хурди абрешимии гулдӯзишуда менишаст ва оринчи худро ба болиштҳои гирд така дода буд. Вай пирохане аз абрешими бидуни гулдузӣ бар тан ва кулоҳи сафеди баланде бар сар дошт, ки бар фарқи он як лаъл ва бар гирди он марворидҳо ва сангҳои гаронбаҳо дида мешуд».⁴ Дар идома ин муаллиф аз камнурии дидагон ва пирию фартутии Темур менависад: «Подшоҳ гуфт, ки онҳо (ҳайати испанӣ) ба ӯ наздиктар биёянд, то онҳоро бехтар бубинад, зеро чашмонаш хуб намедиданд ва чунон пир шуда буд, ки ба душворӣ пилкони чашмасро баланд мекард».⁵ Дар асари ин ҳолати нотавонии Темур Клавихо баъдан аз бемории ӯ зикр мекунад, ки ӯ дигар наметавонист на пиёда ва на савора ҳаракат кунад ва ӯро тавассути тахти равон (занбар) интиқол меоданд.⁶

Чуноне ки мебинем, Клавихо андоми Темурро тасвир намекунад. Ҷойи таъкид аст, ки аз таърихнависони асрҳои миёна андоми Темурро ҳеҷ кас мисли Ибни Арабшоҳ дақиқ тасвир накардааст: «Темур марди баландболо, ...қомати кашида дошт. Сараш бузург ва пешониаш баланд ва

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Сочинения Т.П. Ч.2. Москва: Наука, 1964. С.53.

² Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Ҷ.3. С.415-418.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.247.

⁴ Ҳамон ҷо. С.249.

⁵ Ҳамон ҷо. С.250.

⁶ Ҳамон ҷо. С. 319.

ранги чехраи ӯ сапеди моил ба сурхӣ буд, андоми устувор, шонаҳои фарох, ангуштони дурушт, риши соф овехта, дасту пойи росташ шалу ланг, ду чашмаш чун ду шамъи ниммурда ва овозаш дуруштоҳанг буд...»¹

Клавиҳо шояд ба далели иттилои комил надоштан аз лашкаркашиҳо, харобкориҳо ва куштори мардumi бегуноҳи кишварҳои фатҳнамудаи Темур хеле кам менависад. Муаллифи боби ҳафтуми «Таърихи халқи тоҷик» (ҷ.3, 2013) «Халқи тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XIV–XV» профессор Х. Камол дар баррасиҳои вазъи сиёсии ин даври Мовароуннаҳру Хуросон ва ба сари қудрат омадани Темур менависад, ки Темур лашкаркашиҳои вайронгарона ва ваҳшиёнаи худро аз шаҳри Самарқанд оғоз кард. Роҳи пирӯзиҳои ӯ бо оташу шамшер ҳамвор мешуд. Шаҳрҳо ва деҳаҳои на танҳо Мовароуннаҳр, ҳамчунин Хуросону Эрон, Сурия ва Ироқ, Осӣи Хурду Русия, Ҳинду дигар кишварҳоро харобу ғорат карда, дар ин кишварҳо вайрониву марг мекошт, аз худ калламанораҳо ва шаҳрҳову деҳоти валангор боқӣ мегузошт. Темур ба ҷуз дар сарзамини Хуросон, Эрон ва Миёнрӯдон (Месопотамия - яъне аз халиҷи Форс дар ҷануб то кӯҳдоманҳои Арманистон дар шимол), барои писарон, наберагон ва дигар қавму хешаш ҳукуматҳои зертобеъ эҷод кард, аммо дар кишварҳои дигар ин лашкаркашиҳо танҳо ба ҳадафи ғорат ва вайронӣ анҷом шудаанд. Темур зиндагии худро комилан ба лашкаркашиҳо бахшида буд ва аз ҳама ҷо амволи ғораткардашро ба Самарқанд меовард, то миёни дигар шаҳрҳои дунё пойтахташ бидурахшад.²

Муаррихи тоҷик Н. Амиршоҳӣ баҳонаи лашкаркашиҳои Темур ба ин ва ё он кишварро хеле хуб мушаххас кардааст: «Агар ба кишваре ҳучум мекард, ки ғайриисломӣ буд, онро «ғазовоти алайҳи куффор» эълон мекард, вале агар дар он сарзамин аҳолии исломиву насоро якҷоя мезистанд, ҳамаро ба якборагӣ нобуд мекард, ки мисоли он дар кишварҳои Қафқоз зиёд аст. Ва дар

¹ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.326-327.

² История таджикского народа. Т.III. С.442.

баъзе маврид бо баҳонаи ин, ки фалон мардумон шиъиянд, лашкар мекашид ва хуни баноҳақ мерехт».¹

Клавихо танҳо аз он ваҳшигарихои Темур менависад, ки худ шоҳиди ҳол буд. Аз ҷумла аз маросими базми арӯсии яке аз наберагони Темур, ки 9 октябри соли 2004 дар Самарқанд доир шуда буд, мегӯяд, ки ба тоҷирон, саррофон, савдогарони матоъҳо, марворидҳо, ошпазҳо, қассобон, нонвойҳо, дӯзандаҳо ва дигар касибони Самарқанд дастур дода шуд, ки дар он саҳрое, ки лашкари Темур он ҷо хайма зада буд, бо хайма ва молҳои худ ҳозир шаванд. Дар он ҷое, ки ин касибон хаймаҳои худро зада буданд, Темур фармон дод, то дорҳо низ гузоранд. «Вай дар ин ҷашн, – менависад Клавихо, – меҳост нишон диҳад, ки метавонад бо яке кори хайр кунад, аммо дигаронро ба дор занад».² Дар идома менависад, ки он рӯз нахустин касе, ки Темур ӯро ҷазо дод, шахси бонуфузи Самарқанд буд, ки Темур ӯро вазири аввали хеш таъйин кард, аз ҳама бештар ба вай эътимод дошт ва дар ин вазифа шаш солу ёздаҳ моҳ кор кард. Ин вазир ҳангоми набудани Темур аз вазифааш суйистифода намудааст. Темур фармон дод, то ӯро ба дор зананд ва амволу дороиҳояшро мусодира намоянд. Аз ҷунин ҳукм ба ин шахси бонуфуз ҳама даҳшатзада шуданд, – менависад Клавихо.³

Ин шахс Хоҷа Маҳмуд Довуд – яке аз ду вазирони Темур буд, ки шаҳри Самарқандро ҳангоми ҳузур надоштани Темур идора мекард. Бояд гуфт, ки Темур соли 1399 баъди ғорати Ҳиндустон фармоне дар бораи сохтани масҷиде ба номи ҳамсари калонии худ – Сароймулкхонум (маъруф бо номи масҷиди Бибихонум) содир мекунад.⁴ Темур ҳангоме ки аз лашкаркашияш тобистони соли 1404 аз Эрон баргашт, аз масҷиди Бибихонум дидан кард. Ӯ эрод гирифт, ки пешдевори масҷидро, ки онро даргоҳ мегуфтанд, пасту кӯтоҳ сохтаанд. Ин девор ба дастури Темур аз нав баланду фарох сохта шуд. Хоҷа

¹ Амиршоҳӣ Н. Темур – дувумин чехраи хунрези таърих // Фарҳанг. -№1. Душанбе. январ-феврели 2004. С14.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.283.

³ Ҳамон ҷо. С.283.

⁴ Камол Ҳ. Шаробхорағӣ мӯҷиби марғи Темурланг // Фарҳанг. № 5-6. Душанбе, 2004. С.19.

Маҳмуд, ки ба назар мерасад, сохтмони ин масҷидро низ зери назорат дошт, барои чуни саҳланкорӣ ба ҷавобгарӣ кашида мешавад.¹

Клавихо идома медиҳад, ки шахсе аз наздикони Темур, ки ӯро Буродо Мирасса ном мебарад, талош меварзад то ки Темур ин вазирро афв кунад. Ин шахс ба гуфтаи Клавихо барои начоти ин вазир ба Темур ҷаҳорсад ҳазор пезанти нуқрагӣ (ҳар пезант як реали нуқрагӣ буд) пешкаш мекунад. Темур ба ин пешниҳод розӣ шуда, пас аз гирифтани маблағ боз маблағи бештаре талаб менамояд. Чун ин шахси миёнарав дигар маблағ пайдо накард, Темур фармон дод, ки ин вазирро аз пояш ба дор кашанд ва дар ин ҳол то чон супориданаш нигоҳ доранд.²

Клавихо иловатан аз саҳнаи ба дор кашидани мирохӯре, ки нигоҳубини се ҳазор аспро Темур ба ӯ дода буд, менависад. Темур ба хангоми бозгаштан аз лашкаркашӣ ин теъдод аспхоро пайдо накард ва фармон дод, ки мирохӯрро ба дор зананд. Бо вучуди ин ки ин мирохӯр барои зинда монданаш ба ивази се ҳазор асп ваъдаи шаш ҳазор асп додан хост, Темур ин пешниҳодро ба эътибор нагирифта, ӯро ба дор зад.³

Клавихо дар идома менависад, ки дар ин рӯз Темур баъдан баъзе аз қассобон, кафшдӯзон, мӯзадӯзон ва дигар қосибонро, ки моли худро ба қимати баланд фурӯхта буданд, ҷазо дод. «Онҳо одате доранд, ки агар қарор аст, ки одами машҳуру соҳибэҳтиромро қатл кунанд, ӯро ба дор мезананд, аммо шахси табақои поёниро сарашро мебуранд»- зикр мекунад Клавихо.¹

Ахбори дигаре, ки марбут ба шарҳи ҳоли Темур дар «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406» мешавад, роҷеъ ба ҳамсарони Темур аст. Клавихо ба хангоми зиёфатхое, ки Темур ба ин ё он маросим ораста мекард, даъват мешуд ва занони Темур низ дар ин базмҳо ҳозир мешуданд. Дар асараш Клавихо тавсифи ду зиёфатеро мекунад, ки ҳамсари калонии Темур – Сароймулкхонум ва ҳамсари писараш Мироншоҳ – Хонзода барои сафирони испанӣ ораста буданд ва роҷеъ ба ин пазиришҳо

¹ Бартольд В.В. Мечеть Биби-ханым // Сочинения. Т.IV. Москва, 1966. С.117.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.284.

³ Ҳамон ҷо. С.284.

дар зербоби оянда муфассал сухан хоҳад рафт. Клавихо теъдоди занони Темурро ҳашт тан зикр мекунад ва онҳоро чунин ном мебарад: Кано (Сароймулкхонум, чун зани калонии Темур буд, бинобар ин ўро Бибихонум ном мебуданд- духтари Қазонхон), Кинчикано (яъне ҳамсари хурдӣ, ки падари ўро Туманғо менависад), Дилеолтағано, Чолпамалоғо (Чулпонмулкоғо), Мундасоғо, Венгароғо, Роба Арбароғо ва Яуғяғо.² Бо ҳамсари охирияш, –менависад Клавихо, –дар моҳи гузашта, яъне август издивоч карда буд.³

Ибни Арабшоҳ дар бораи ҳамсарони Темур ин ахборро медиҳад: «Занони Темур яке маликаи кубро муқаддам ва бартар бар дигарон буд ва яке маликаи суғро зеботару накўтар аз соирон ва ҳар ду аз духтарони подшоҳони Хито буданд. Дигар Тумон духтари амир Мўсо, фармонравои Нахшаб... ва Чулбон буд, ки ба зебой ба моҳе дурахшон мемондаст ва мар ўро Темур дар даврони зиндагии худ ба сабаби хабари нодуруст, ки бад-ў расида буд, бидушт ва аз он пеш, ки дурўғу ростӣ он хабар дарёбад, ба гумони он ки аз хатокорон аст, бо вай чунон кард. Занон ва канизакони дигари ў бисёранд, номи маликаи кубро Шодмулк (Сароймулкхонум) аст ва дигаре Тумон, ки чунон ки гуфта шуд, Халил султон ўро ба сўйи Шайх Нуриддин ба Сигноқ фиристод ва пас аз ў ба Самарқанд бозгашт ва шунидем, ки ў дар ин замон, яъне соли 840 ҳ.қ. (1436–1437) азми сафари Макка дорад».⁴

Қобили зикр аст, ки Темур нахуст бо хоҳари амир Ҳусайн Улҷой Турконоғо⁵ издивоч карда буд ва то ин ки Темур ба қудрат бирасад, ў вафот намуд.⁶

Шарафуддини Яздӣ хабар медиҳад, ки Темур баъд аз он ки амир Ҳусайнро шикаст дод ва ўро қатл намуд «аз хавотини амир Ҳусайн

¹ Ҳамон ҷо. С.285.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.296.

³ Ҳамон ҷо. С.297.

⁴ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.342.

⁵ Шарафиддини Яздӣ Зафарнома. Ҷ.1. С.282.

⁶ Ҳамон ҷо. С.326; Хондамир. Ҳабибу-с-сияр. Ҷ.III. С.408.

Сароймулкхонум-духтари Қазон султонхон ва Улусоғо – духтари Баёнсулдуз, Исломоғо – духтари Хизри Ясурӣ ва Тағотуркон хотунро» ба никоҳи хеш даровард.¹

Дар замони Шоҳрух–писари хурдии Темур насабномае таълиф шуд, ки дар он зикри номи ҳаждаҳ зани Темур меравад. Аз ҷумла Улҷой Турконоғо (духтари амир Қазғон), ки аз ӯ духтаре бо номи Султонбахтбегим таваллуд шуда буд; Сароймулкхонум духтари Қаросултонхони Бузмишоғо буд, ки модари Чаҳонгир ва Оғаҳбегӣ буд; Дилшодоғо Дуғлот, ки аз ӯ духтаре бо номи Султон таваллуд шуд; Тумоноғо – духтари амир Мӯсо; Тойҷут Бикилхонум – духтари Ҳазрати Хочахон; Давлаттуркон, Оғосултон, Оғобурҳон, Оғоулус, Оғо-духтари амир Баёнсулдуз, Хонибек, Оғомундар, Оғочалбисон, Маликоғобахт, Султонорой, Оғобакур, Наврӯзоғо.² Дар ин насабнома ҳамчунин номи бист зани ҳарамсарои Темур зикр шудааст.³

Темур қариб дар ҳамаи лашкаркашиҳояш ҳарамсарояш, ба хусус ҳамсари калониаш Сароймулкхонум ва ҳамсари дигараш Тумоноғоро ҳамроҳ дошт.

Халил султон – писари Мироншоҳ баъд аз марги Темур ҳукумати Самарқандро 18 мартӣ соли 1405 ғасб кард ва баъди чанде бино ба аҳбори Шарафуддини Яздӣ занони Темурро «ба таклифу зӯр ҳар якеро ба касе дод, ки он кас ҳадди хидматгории остони ӯро (Темурро) надошт».¹ Ҷуноне ки Ибни Арабшоҳ зикр мекунад, Сароймулкхонумро Халил султон ба Шайх Нуриддин, ки дар Сиғноқ зиндагӣ мекард, медихад.

21 ноябри соли 1404 Клавихо Самарқандро тарк мекунад, аммо дар бораи омодагиҳои Темур ба лашкаркашиаш ба ҷониби Чин чизе намегӯяд. Ба яқин барномаи ин лашкаркашӣ комилан махфӣ нигоҳ дошта мешуд, зеро баъд аз шаш рӯзи рафтани Клавихо аз Самарқанд 27 ноябри соли 1404 Темур ба азми ишғоли Хитой аз Самарқанд ба ҷониби Утрор лашкар кашид. Дар асари беморӣ Темур 18 феввали соли 1405 дар он ҷо вафот мекунад ва 23 феввали соли 1405 часадашро ба Самарқанд оварда, дафн мекунанд. Аммо

¹ Шарафиддини Яздӣ Зафарнома. Ҷ.1. С.400.

² Хондамир. Ҳабибу-с-сияр. Ҷ.3. С.541-542.

³ Ҳамон ҷо. С.542.

Клавихо ба иштибоҳ менависад, ки Темур пас аз бозгашт аз лашкаркашии ҳафтсола дар Самарқанд вафот кард: «Вақте ки Темурбек вафот кард – ӯ дар Самарқанд вафот кард, мирзоён ва наздикони ӯ ин хабарро то замоне пинҳон доштанд, ки дар хазина ва вилоёти он назме муқаррар кунанд, аммо онҳо натавонистанд ончунон пинҳон кунанд, ки баъзе шоҳзодагон фармондеҳон аз он бохабар нашаванд».²

Клавихо аз намояндагони хонадони Темурӣ бештар дар бораи писари Темур – Мироншоҳ хотирот дорад. Зеро 26 июни соли 1404 ҳайати сафорати испанӣ ба шаҳри Султония мерасанд, ки писари калонии Темур Мироншоҳ он ҷо буд ва рӯзи 27 июн Мироншоҳ аз ин ҳайат пазирой мекунад.³ Клавихо, ки Мироншоҳро бо чашми сар дидааст, менависад: «Мироншоҳ мардест тахминан чихилсола, тануманд, фарбеҳ ва пойҳояш дардманд».⁴

Мирзо Чалолуддини Мироншоҳ писари сеvuми Темур соли 769 ҳ.қ./1367–1368 ба дунё омада, ҳанӯз чаҳордаҳ сол надошт, ки падараш ӯро ҳукмрони Хуросон таъйин кард.

Муаррихи охири садаи XIV Низомуддини Шомӣ (вафот 1431) ба дастури Темур соли 804 ҳ.қ./1401–02 рисолаеро бо номи «Зафарнома» ба навиштан оғоз кард ва қабл аз вафоти Темур – соли 806 ҳ.қ./1404 онро хотима бахшид, ки «шомили қадимитарин таърихнома пиромуни вақоеи зиндагӣ ва футӯҳоти Темур мебошад».⁵ Ин муаллиф дар боби «Зикри тафвизи иёлати мамлакати Хуросон бо амирзода Амироншоҳ халадат давлатаҳу» аз таъйин кардани Мироншоҳ ба ҳайси ҳокими Хуросон аз ҷониби Темур чунин менависад: «Дар соли ҳафтсаду ҳаштоду ду (1380-1381) амирзодаи чаҳон ва баргузидаи инояти Яздон, хирадманди олимартабати фазлпарвари хушманд амирзода Амироншоҳро, ки фарзанди дилбанду халафи арҷманди ҳазрати амири соҳибқирон аст, бо панҷоҳ қушун, ки аз лашкар ихтиёр фармуда буд, ба

¹ Шарафиддини Яздӣ Зафарнома. Ҷ.2. С.1336.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.361.

³ Ҳамон ҷо. С.175.

⁴ Ҳамон ҷо. С.183-184.

⁵ Ҳамза Камол. Низомуддини Шомӣ ва «Зафарнома»-и ӯ // Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Душанбе: Эр-Граф, 2019. С.10.

ҷониби Хуросон равона фармуд. Ва он вилоятро номзади нуввоби ӯ гардонид».¹

Дар ин иртибот Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ дар «Зафарнома» дар боби «Гуфтор дар фиристодани ҳазрати соҳибқирон амирзода Мироншоҳ (-ро) ба Хуросон» менависад, ки соли 782 ҳ.к./1380-1381 «...фарзанди арҷманд амирзода Мироншоҳро бо он ки ҳанӯз дар синни чаҳордаҳ солагӣ буд, ба ҳукумати Хуросон номзад фармуд ...ва дигар умаро бо панҷоҳ қушуни савор, ки аз лашкари нусратшумор ихтиёр фармуда буд, мулозими марқаби ҳумоюн гардонида, ҳамаро хонакӯч ба савби Хуросон равон сохт».²

Соли 1393 Темур ҳукумати вилоятҳои ғарби Эронро ба Мироншоҳ дод. Шарафуддин Алии Яздӣ дар боби «Гуфтор дар тафвиз фармудани ҳазрати соҳибқирони зафарпаноҳ (Темур) тахти Ҳалокухонро ба амирзода Мироншоҳ» қаламрави зери ҳукумати ӯро чунин зикр кардааст: «Отифати подшоҳона мамолики Озарбойҷон ва Рай ва Дарбанди Боку ва Ширвонот ва Гелонот бо тавобеъ ва музофот то Рум номзади амирзода Мироншоҳ фармуд ва шоҳзодаи ҷавонбахт аз Табреш ва Султония ва дигар вилоёт соварӣ ва пешкаш оварда...»¹

Клавихо таъкид мекунад, ки замоне онҳо ба Султония расиданд, Темур Мироншоҳро аз ҳукумати сарзаминҳои зикршуда маҳрум сохта буд. Клавихо ва ҳайати сафорати испанӣ дар Султония се рӯз таваққуф карданд ва дар ин муддат Клавихо сабабҳои аз ҳукумат маҳрум шудани Мироншоҳро аз дигарон шунид, ки якеашро чунин тавзеҳ медиҳад: «Вақте ӯ дар Табреш буд, чун девонагон ин андеша дар сараш роҳ ёфт ва фармон дод, ки ҳамаи хонаҳои шаҳр, масҷидҳо ва дигар сохтмонҳои мавҷударо бишкананду вайрон кунанд ва бисёре аз онҳоро хароб карданд. Сипас аз он ҷо рафт ва ба Султония омад ва фармон дод ҳамон амалро дар ин ҷо низ анҷом диҳанд; ба қасри бузург, ки дар он ҷо падараш хазонаҳои бисёре гирд оварда буд, рафт

¹ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Душанбе: Эр-Граф, 2019. С. 131-132.

² Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди аввал. Тасҳеҳи С.Мухаммадсодик ва А.Навой. Техрон, 1387 ҳ.ш. С.488.

ва фармон дод, ки он ганҷхоро миёни ашроф ва мулозимонаш тақсим кунанд. Дар беруни шаҳр, каме каронатар хонаи бузурге шабеҳи қалъае вучуд дошт, ки аз ҷониби бузурге сохта шуда ва ҷанозааш дар он ҷо мадфун буд. Ӯ фармон дод, то ин сохтмонро вайрон созанд ва ҷасади он бузургро аз гӯр берун кашанд. Ин ҳамаро ӯ анҷом дод».²

Ҷасаде, ки Мироншоҳ дастур дод то аз гӯр берун кашанд ва Клавихо ба он ишора фармудааст, дар воқеъ бақоёи ҷасади фозили маъруф, муаррихи машҳур Ҳоҷа Рашидудини Фазлуллоҳ–вазири номдори Ғозонхон ва султон Муҳаммади Худобанда аст, ки 17 ҷамодулаввали соли 718 ҳ.қ./17 июли 1318 бо амри Абӯсайиди Баҳодурхон–ҷойнишини Худобанда дар Табрез ба қатл расид ва дар ҳамон ҷо дафн гардид.³ Муаррихи тоҷик Ҳамза Камол менависад, ки Мироншоҳ баъд аз 80 соли қатли Ҳоҷа Рашидудини Фазлуллоҳ амр дод, то «бақоёи ҷасади ин донишмандро аз хок берун кашанд ва дар қабристонии яҳудиён ба хок биспоранд. Қобили зикр аст, ки ин ходиса дар шаҳри Табрез рӯй дода буд на дар Султония ҳамчуноне ки Клавихо зикр кардааст».⁴

Клавихо дар идомаи ахбораш роҷеъ ба Мироншоҳ менависад, ки баъзе мегӯянд, ки Мироншоҳ ин корхоро ба сабаби ҷунунӣ, ки гирифтӣ шуда буд, анҷом дод ва сабаби гирифтӣ ба ин беморию намегӯяд.⁵

«Зафарнома»–и Низомуддини Шомӣ, ки манбаи иншои он навиштаҳои муншии шахсии Темур, асноди расмӣ ва гузоришҳои шифоии ширкаткунандагони лашкаркашиҳои ӯ мебошад,⁶ дар бораи Мироншоҳ ва амалҳои носавоби ӯ чизе намегӯяд ва лашкаркашии Темурро дар соли 802 ҳ.қ (1399–1400) дар боби «Зикри тавачҷуҳи амири соҳибқирон баъд аз муроҷиат аз Ҳиндустон ба ҷониби Ироқ ва Озарбойҷон» аз ин қарор шарҳ медиҳад:

¹ Мавлоно Шарафиддин Али Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди аввал. С.724.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.181.

³Зарринкуб А. Рӯзгорон.Таърихи Эрон аз оғоз то сукути салтанати Паҳлавӣ. Чопи панҷум. Техрон: Маҳорат, 1383. С.532-533.

⁴ Ҳамза Камол. Мироншоҳ - нусхае аз Темурланг // Зиндагӣ. -№7. 17 феврал. Душанбе, 2005.

⁵ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.181.

⁶ Ҳамза Камол. Низомуддини Шомӣ ва «Зафарнома»-и ӯ. С.11.

«Чун амири сохибқирони нусратқарин ...аз мамлакати Ҳиндустон ба дорулмулуки Самарқанд мурочиат фармуд, ба масомеи шарифа расониданд, ки ба аҳволи мамолики Эрон ба тасхири Озарбойчон ва тавобеи он футуре роҳ ёфта ва аз лашкари гурчу арман аҳёнан раоёро осебе расида..., дар соли ҳаштсаду ду (1399–1400) роёти зафарпайкар дар ҳаракат омада, мутаваҷҷеҳи савби Хуросон шуд ва аз роҳи Султония ба ҷониби Қаробоғи Табрз тавачҷух фармуд».¹

Аммо Шарафуддини Яздӣ дар иртиботи девонагиҳои Мироншоҳ ошкоро суҳан мегӯяд ва менависад, ки тирамоҳи соли 798 ҳ.қ. / 1396 Мироншоҳ «дар ҳаволии Хӯйӣ ба қурби мазори Пирумари Нахчирбон нишоти шикор фармуда буд ва дар аснои таку тоз ба кӯче боз хӯрд ва аз фарози зини дав афтод:

Байт:

Хост, ки он кӯчро зинда бигирад ба даст,

Даст надоду қазо нақши дигаргуна баст».²

Бар асари бархӯрд ба замин мағзи сари Мироншоҳ зарба дид ва беҳӯш гашт «то баъд аз дер вақт андак ҳаракате кард ва филҷумла асари ҳаёт дар ӯ пайдо шуд ва то се шабонарӯз чанд нубат гаш торӣ гашт».³ Ба тасдиқи сарчашмаҳои таърихӣ табибоне, ки барои муолиҷаи Мироншоҳ даъват шуда буданд, дар табобаташ саҳван ва ё қасдан⁴ иштибоҳ карданд «ва аз таъозиди ин асбоб халале фоҳиш ба димоғи он... роҳ ёфт» ва «баъд аз вуқӯи он ҳодиса чунон шуд, ки аксари афъол ва ақволи ӯ аз наҳҷи савоб инҳироф дошт ва гоҳ ба роҳи исроф ва итлоф ганҷе пардохтӣ ва ба таҳриби иморат амр мефармуд ва бале корҳоро, ки на дархӯри чунон сарварӣ буд, иртиқоб менамуд...»⁵

¹ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. С. 327-328.

² Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди дувум. Тасҳеҳи С.Мухаммадсодик ва А.Навой. Техрон, 1387 ҳ.ш. С.991.

³ Ҳамон ҷо. С.991.

⁴ Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди дувум. С.991; Хондамир. Таърихи ҳабибу-с-сияр. Ҷилди сеум. Зери назари М.Сиёқӣ. Техрон: Хайём, ҷопи ҷаҳорум, 1380. С.481.

⁵ Ҳамон ҷо. С.992.

Тибқи хабари Клавихо сабаби дигари ба чунин харобкорӣ даст заданӣ Мироншоҳ ин ғурури ӯ будааст, ки бо худ мегуфт: «Ман писари бузургтарин марди ҷаҳон ҳастам. Дар ин шаҳрҳо чӣ коре бояд кард, ки пас аз марг номам ба ҷой бимонад?» Чун дар ин бора андешид ва дид, ки ҳар чӣ сохтааст аз он чи дар гузашта сохтаанд беҳтар нест ва ба худ гуфт: «Магар аз ман ёдгоре нахоҳад монд?» Ва он замон дастур дод, ки ҳамаи сохтмонҳое, ки аз онҳо сухан рондем, вайрон кунанд, то ояндагон бигӯянд, ки «гарчи Мироншоҳ натавонист чизе бисозад, аммо дар вайрон сохтани беҳтарин эъҷози дунё комёб шуд».¹

Нуқтаи дигари муҳиме, ки дар иртиботи шарҳи ҳоли Мироншоҳ Клавихо баён мекунад ва онро дар манобеи ҳамзамони ин асар ва баъди он, мисли «Зафарнома»-и Шарафуддини Яздӣ ва «Ҳабибу-с-сияр»-и Хондамир низ мушоҳида мекунем, ин ахборе дар бораи ҳамсари Мироншоҳ, Хонзода аст. Севинбек, духтари Оқ Сӯфӣи кунгурот (бародари хони Хоразм-Ҳусайн Суфӣ) ва набераи Узбакхон аст, ки бо номи Хонзода маъруф буд. Хони Хоразм Ҳусайн Сӯфӣ дар ҷанги Темур шикаст хӯрд ва баъди фирор вафот кард. Пас аз марги ӯ бародараш Юсуф Сӯфӣ хони Хоразм интиҳоб шуд ва барои барқарории робитаи дӯстӣ бо Темур ба назди ӯ барои узрҳои аз кардаи бародараш Ҳусайн Сӯфӣ сафиронро фиристод. Темур шарт гузошт агар ки Хонзода-духтари Оқ Сӯфиро ба писари калониаш Ғиёсуддин Ҷаҳонгир ба занӣ диҳад, узри ӯро мепазирад. Юсуф Сӯфӣ қабул кард ва Хонзодаро ба Самарқанд фиристод ва ӯ ба ақди никоҳи Ҷаҳонгир даромад.¹ Аз издивоҷи Ҷаҳонгир ва Хонзода ду писар-Муҳаммад Султон ва Пирмуҳаммад ба дунё омаданд. Ҷаҳонгир соли 1376 вафот кард ва Хонзодаро писари сеवуми Темур-Мироншоҳ ба ақди никоҳи худ даровард. Аз ин издивоҷ Халил Султон ба дунё омад, ки баъди марги Темур ҳукумати Самарқандро соҳиб шуд.

Клавихо менависад, ки хангоми ба амал омадани ин харобкориҳо аз ҷониби Мироншоҳ, ӯ «зане дошт бо номи Хонзода; ӯ пинҳонӣ аз ӯ

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.181-182.

(шавҳараш) фирор кард ва ҳамчунон шабу рӯз роҳ паймуд, то ба назди Темур расид». Дар идома Клавихо зикр мекунад, ки Хонзода дар бораи рафторҳои ношоистаи Мироншоҳ ба Темур хабар дода, таъкид мекунад, ки Мироншоҳ хаёли шӯриш ва подшоҳӣ дар сар дорад ва барои ин корҳо Темур Мироншоҳро аз ҳукумат барканор кард.² «Хонзодаро, менависад Клавихо, - Темур то ба ҳол дар назди хеш ниғаҳ медорад ва ба ӯ эҳтироми бузург қоилад аст ва ӯро ба назди шавҳараш бозгаштан наместонад».³

Бино ба ахбори сарчашмаҳои таърихӣ сабаби фирори пинҳонии ҳамсари Мироншоҳ – Хонзода аз назди шавҳараш дар он буд, ки Мироншоҳ Хонзодаро ба бевафой ва нопокдоманӣ гунаҳкор мекунад. Шарафуддини Яздӣ дар «Зафарнома» дар зимн менависад: «Рӯзе дар аснои гуфтугӯ бо ҳарами муҳтарамаш Хонзода дашноми тухматомез ба ӯ дод, хидри муалло (зани муҳтарам) аз он маънӣ беш аз ҳад танг омад ва дар тафтиш ва маншаи он ифтироъ (тухмат) маҳкам боистод ва дар он қазия хирмани ҳаёти чамъе аз марду зан бо оташи ғайрати он бонуи рафеъмиқдор бисӯхт»⁴ ва дар идома менависад, ки «ин ваҳшат ба он анҷомид, ки Хонзода аз ҳашм мутаваҷҷеҳи Самарқанд шуд».⁵

Чуноне ки дида мешавад, ҳамсари Мироншоҳ, Хонзода аз қавли Шарафуддини Яздӣ аз рӯйи ҳашм ва ба гуфтаи Клавихо пинҳонӣ аз Табреш ба Самарқанд меояд. Ин замон Темур аз лашкаркашии Ҳиндустон ба Самарқанд баргашта буд. Ба ӯ хабар медиҳанд, ки тибқи гуфтаи Шарафуддин Алии Яздӣ «ба аҳволи баъзе мамолики Эрон, ба таҳсис, Озарбойҷон футӯре роҳ ёфта аст ва ҳам дар он вило маҳди убаҳхатмаоб Хонзода, ки аз Табреш тавачҷух намуда буд, ба Самарқанд расид».⁶ Темур Хонзодаро дар қасри Боғи Чанор қабул мекунад ва Хонзода ба қавли Яздӣ аз «ҳоли хабт (осеб)-и димоғи шавҳараш амирзода Мироншоҳ ва шикояте чанд,

¹ Хондамир. Таърихи ҳабибу-с-сияр. Қилди севум. С.421-422.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.183.

³ Ҳамон ҷо. С.183.

⁴ Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Қилди дувум. С.994.

⁵ Ҳамон ҷо.

⁶ Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. қилди дувум. С.995.

ки аз \bar{u} дошт» ба Темур хабар дода, таъкид мекунад, ки «агар рояти ҳумоюн мутаваҷҷеҳи он тараф намешавад, \bar{u} (Мироншоҳ) андешаи муҳолифат дорад, чи тамоми ёсоқ (қонун)-и он ҳазратро тарк карда ва амволу хизона ба исрофу табзир (харчи бемаврид) талаф намуд».¹

Чуноне ки дида мешавад, Клавихо, Шарафуддини Яздӣ ва Хондамир аз изҳори муҳолифат кардани Мироншоҳ ба муқобили падараш, Темур аз қавли Хонзода хабар медиҳанд, вале чигунагии усули муҳолифати Мироншоҳро баён намекунанд. Муаррихи ҳамзамони Клавихо Ибни Арабшоҳ дар асараш «Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур» роҷеъ ба ин масъала равшание меандозад, ки ин матолибро дар дигар манобеи таърихӣ намебинем. Бино ба ахбори Ибни Арабшоҳ замоне ки Темур дар Ҳиндустон ба ғорату куштор машғул буд, номае аз писараш Мироншоҳ ба \bar{u} мерасад. Ибни Арабшоҳ муҳтавои номаи Мироншоҳ ба Темурро дар боби «Номае, ки дар Ҳиндустон ба Темур расид ва \bar{u} гумон бурд, ки аз ҷониби фарзандаш Амироншоҳ аст»² баён мекунад. Дар ин нома Мироншоҳ аз ҷумла менависад: «Ҳамоно дарозии даврони зиндагӣ ва шикастагиву нотавонии ҷисм туро сусту ночиз намуда ва аз иҷрои маросими раёсат ва ба ҷой овардани умури сиёсат бидоштааст. Пас шоистатар он аст, ки роҳи ибодат ва бандагӣ гузинӣ ва дар гӯшаи узлат ва парҳезгорӣ нишинӣ, то замонат сар ояд.

Фарзандон ва наводагони ту тавонанд, ки амри раъиятро риоят ва кори лашкару кишварро кифоят кунанд. Туро, ки нишони марг дар чеҳра падидор аст, ба кори салтанат чӣ кор аст? Агарат чашме биност, ки тавонад нек аз бад ҳар чиз шинохт, яке боядат аз кори ин ҷаҳон ба амри сарои дигар пардохт».³ Дар идома менависад: «Ту низ бар ҳамаи ҷаҳониён чира шудӣ ва азл кардӣ, аммо аз дини Худо; густардӣ, аммо бисоти ғорату яғмо; барангехтӣ, аммо оташи ҷавру фасод; ва фурӯ рехтӣ, аммо асоси кинаву бедод».⁴

¹ Ҳамон ҷо. С.995.

² Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Тарҷума аз забони арабӣ, мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. Душанбе, 2018. С.135-139.

³ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.135.

⁴ Ҳамон ҷо. С.139.

Ибни Арабшоҳ афзудааст, ки Мироншоҳ «дар ин нома чониби адаб нигоҳ надошта ва ибороте дурушту ноҳинҷор гуфт».¹

Воқеият доштани номаи таҳқиромези Мироншоҳ ба падараш ва даъвои ҳукумати саросарии қаламрави Темур кардани ӯ аз он шаҳодат медиҳад, ки баъди баргаштани Темур аз Ҳиндустон пас аз муддати кӯтоҳи таваккуф дар Самарканд ба чониби вилоятҳои Эрон, ки дар он ҷойҳо Мироншоҳ ҳукумат мекард, лашкар мекашад ва ин лашкаркашӣ дар таърих бо номи «Ҳучуми ҳафтсолаи Темур» маъруф аст.

Клавихо дар ин иртибот менависад, ки хангоме Темур дар Самарканд буд, аз ин воқеа ӯро хабардор карданд ва ӯ ба чониби писараш раҳсипор гардид. Чун Мироншоҳ аз омадани падараш огоҳ шуд, ресмоне ба гардан овехт ва назди ӯ омада, бахшиш мецоҳад. Темур наздик буд, ки писарашро ҳалок кунад, аммо хешону бузургон подармиёни карданд ва Темур Мироншоҳро бахшид. Бо вучуди ин,-дар идома менависад Клавихо,-Темур мулозимони Мироншоҳро гирифт ва ӯро аз сарзаминҳое, ки қаблан ба ӯ дода буд, маҳрум сохт.²

Бояд зикр кард, ки Темур пеш аз он ки ба Табрез бирасад, домодаш амир Сулаймоншоҳро, ки ҳокими Шопургон ва Андхӯй буд, барои баррасии вазъ ба Табрез мефиристад. Клавихо аз Сулаймоншоҳ, ки ҳайати сафорати испаниро 19 июли соли 1404 мепазирад, чун яке аз муқаррабони Темур ва соҳибнуфуз зикр мекунад.³ Бино ба ахбори Шарафуддини Яздӣ Сулаймон мирзоро, ки Сулаймон шайх зикр кардааст, ба духтари калонии Темур Султонбахтбегум⁴ издивоҷ карда буд ва тибқи таҳқиқи В.В.Бартолд Сулаймон шайх баъд аз вафоти Темур дар муборизаҳои Шоҳрух ва Халил

¹ Ҳамон ҷо. С.139.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.182.

³ Ҳамон ҷо. С.189.

⁴ Бино ба ахбори Шарафиддини Яздӣ шавҳари аввали Султонбахтбегим Муҳаммад Мирка –писари Шербахром ва хеши Кайхусрави Хатлонӣ буд ва ӯро Темурланг ҳокими Хатлон таъйин кард, ки соли 1388 алайҳи Темурланг бархост ва ба қатл расид. Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди дувум. С.430, 602; Бартольд В.В. Улугбек и его время // Сочинения Т.2. Ч.2. М.:Наука 1964. С.53.

султон ба чоғибдорӣ аз Халил султон барои расидан ба қудрат дар Самарқанд ширкат дошт.¹

Сулаймоншоҳ замоне ки ба Табрез расид, Мироншоҳро бо ҳайате аз шахсиятҳои бонуфуз ба истиқболи Темур фиристод. Шарафуддини Яздӣ менависад, ки чун Темур аз Рай ва Шаҳриёр гузашт, Мироншоҳ ба он ҷой расид, аммо иҷозати мулоқот наёфт. «Мироншоҳ рӯзи дигар ба давлати пойбӯс мустасъад шуд ва зону зада пешкаш кашид, лекин ба воситаи ҷароиме, ки аз ӯ судур ёфта буд, малҳузи назари илтифот нашуд».²

Темур Темурхоҷа Окбуғо ва Ҷалолулисломро ба Табрез–маркази идории Мироншоҳ фиристод, то корҳои ӯро тафтиш кунанд. Дар натиҷаи тафтиш зердастони Мироншоҳ, ки бе фармони ӯ ҳеҷ кореро анҷом намедоданд, гунаҳгори асосӣ доништа шуданд ва «наввобу уммоли ӯ (Мироншоҳ)-ро гирифта, банд карданд ва дафтарҳои девон талаб дошта, амволи чандсола.., ки ба девони аъло таъаллуқ дошт ва шоҳзода ба тариқи исрофу табзир ба ҳар кас дода буд, аз нусха берун навишта»³ ва ба иттилои Темур расониданд, ки «ифроти майли шоҳзода ба айшу ишрат, ки мӯчиби ихтилоли мамлакат гашт, тарғиби чамъе надимпеша ва арбоби соз (хунармандон) буд, ки пайваста мулозим буданд ва ӯро бар он медоштанд»⁴. Мувофиқи хабари Яздӣ бо фармони Темур ширкаткунандагони маҷлисиҳои Мироншоҳ: олими маъруф Мавлоно Муҳаммади Қаҳистонӣ, мусиқидонони бузург Устод Қутбуддини Нойӣ, Ҳабиби Удӣ ва Абдулмуъмини Гӯянда ба қатл расиданд.⁵

Шоири маъруфи тоҷик Камоли Хучандӣ низ мавриди ғазаби Темур қарор гирифт, ки ӯро «дар қалъаи сангӣ дар ҷибол (кӯҳҳо) ҳабс кард. Ин ки Камол ҷӣ гуна аз ҳабс халосӣ ёфт ва то охири умр ҷӣ гуна зиндагӣ кард, маълум нест».⁶

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Сочинения Т.2. Ч.2. М.:Наука 1964. С.81-83.

² Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди дувум. С. 1000.

³ Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди дувум. С. 1000.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Ҳамон ҷо.

⁶ Алии Ходим. Ҳабиб ё рақиб.//Адаб. -№1. Душанбе, 2004. С.33.

Дар идомаи қазияи Мироншоҳ ва канор задани ӯ аз ҳукумати вилоёти ғарби Эрон Клавихо зикр мекунад, ки Темур писари Мироншоҳ–Абубакр мирзоро ба назди худ даъват карда, мегӯяд: «Падарат хато кард, пас амлоку ҳукумати ӯ ба ту дода мешавад». Наберааш ба ӯ ҷавоб дод: Амир, Худо шохид аст наметавонам ҳаргиз он чи дар тасарруфи падарам буд, дар ихтиёр бигирам. Хуб мешуд ӯро бубахшед ва ҳамаи он чиро, ки дошт, ба вай баргардонед».¹ Чун Абубакр пешниҳоди Темурро напазируфт, ба қавли Клавихо ӯ писари дигари Мироншоҳро, ки номашро намебарад ва дар тавзеҳи тарҷумаи форсӣ ӯро Халил султон зикр кардаанд,² даъват карда, ба ӯ ин пешниҳодро мекунад. «Акнун, менависад Клавихо, – ӯ (писари дуёми Мироншоҳ) бо падар ва бародари худ дар ҳоли муҳолифат қарор дорад, то он ҷо ки мекушид онҳоро нобуд созад».³

Дар идомаи ин воқеаи марбут ба шарҳи ҳоли Мироншоҳ Клавихо менависад, ки Темур пас аз ин бар султони Қоҳира ғолиб шуд ва Ҳалабу Бағдодро гирифта, наберааш Абубакрро фармонравои ин сарзаминҳо таъйин кард. «Ҳоло падару писар (яъне Мироншоҳу Абубакр) дар ин шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд».⁴

Мироншоҳ пас аз марги Темур (18 феввали 1405) боз се соли дигар дар қайди ҳаёт буд, то саранҷом соли 810 ҳ.қ./1407–1408 дар ҷанг бо сипоҳи Қарақуйюнлу дар ҳудуди Озарбойҷон ба дасти Қаро Юсуфи Туркмон кушта шуд. Мироншоҳ фарзандони бисёре дошт, ки дар ҳукумати Темуриён ширкат доштанд, аз ҷумлаи онҳо Халил султон буд, ки баъди марги Темур тахти Самарқандро соҳиб шуда (18 март 1405), то моҳи апрели соли 1409 ҳукумат кард⁵ ва султонҳои Гурагонии Ҳинд ҳамагӣ аз насли вай мебошанд.

Хулоса, он ахбори шарҳи ҳолие, ки Клавихо дар бораи Темур, занони ӯ ва баъзе аз намояндагони хонадонаш медиҳад, бисёр арзишманданд. Дар

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.182.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Тарҷумаи М.Рачабниё. Техрон, чопи дувум, 1366 ҳ.ш. С.172.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.183.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ История таджикского народа. Т.III . Душанбе: Дониш, 2013. С.451-454.

сарчашмаҳои таърихӣ, мисли «Рӯзномаи ғазавоти Ҳиндустон»-и Ғиёсуддини Алӣ, «Зафарнома»-и Шомӣ, «Зафарнома» –и Яздӣ ва «Матлаъу-саъдайн» –и Абдураззоқи Самарқандӣ, ки ҳамзамони Темур ва намояндагони ҳукуматгари хонадони ӯ мебошанд, дар бораи айёми ҷавонии Темур то ба сари қудрат расидани ӯ дар соли 1370 усулан ҳеҷ маълумоти мушаххасе вучуд надорад. Танҳо мо аз навиштаҳои Клавихо ва Ибни Арабшоҳ ахбори ҷолибе ба даст меоварем, ки ин камбуди дар шарҳи ҳоли Темур аз миён мебардорад.

2.2. Муқарроти маросими пазироии сафирон ва базморӣ дар дарбори Темур бино ба ахбори «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406»

Ахборе, ки Клавихо дар асараш дар бораи пазироии ҳайати испанӣ дар қаламрави давлати Темур дар тӯли сафараш ва дар Самарқанд дар дарбори ӯ баён мекунад, хеле муҳим буда, аксари он матолибро дар дигар сарчашмаҳои таърихӣ ин давр пайдо намекунем. Клавихо, ки рисолати ҷиддии сафорат дошт, ҳодисаҳои ба ҷашм дида ва дар онҳо ҳузур пайдокардашро чи тавре ки буданд, тасвир кардааст. Агар дар баёни номи баъзе ашхос ва маконҳо, ки зикри онҳо ба забони испанӣ барояш осон набуд, ба мушкил гирифта шуда бошад, дар дигар ҳолат метавон ба ахбори ӯ эътимод кард. Дар ин зербоб мо бештар ба маълумоти Клавихо таъҷиб намуда, онҳоро тавзеҳ медиҳем ва танҳо маросими базмороиҳои Темурро, ки дар дигар сарчашмаҳои ин давр низ ба андозаи каму беш баён шудаанд, бо ахбори Клавихо қиёс мекунем.

Бино ба ахбори Клавихо дар вилоятҳо ва шаҳру деҳоти давлати Темур, ки дар сари роҳи сафари ҳайати испанӣ ба Самарқанд қарор доштанд, бо фармони Темур фиристодагони испаниро бо маросим ва одатҳои хоси меҳмонпазирӣ, ки дар он ҷойҳо вучуд дошт, қабул мекарданд.

Темур дастур дода буд, ки дар ҳама шаҳру вилоёте, ки ин ҳайат муваққатан буду бош менамоянд, онҳоро бо лавозими зарурӣ таъмин намоянд ва ҳамчунин ба ҳайати испанӣ ҳамарӯза аспҳои неруманди давандаи шохӣ дода мешуд, зеро бо амри Темур дар тӯли ин роҳ то Самарқанд

таваккуфгоҳҳо–саисхонаҳое, ки онҳоро чопорхонаҳо мегуфтанд, сохта шуда буданд, ки пас аз ҳар рӯзи сафар аз ин ҷо аспҳои давандаи тозанафас барои идомаи сафар гирифта мешуданд.

Клавихо дар бораи ин муқаррароти пазирӣ дар қаламрави давлати Темур менависад, ки ҳар гоҳ сафире аз ҷониби ӯ гусел шавад ё намояндае, ки аз кишвари хориҷ ба дарбори Темур биёяд, бояд аз аспҳои ин чопорхонаҳо истифода кунад. Аз ҷумла Клавихо чи гуна дар шаҳри Ҷочарм (онро Ягаро мегӯяд) аз онҳо пазирӣ карданд, чунин менависад: «Чун онҳо (ба Ҷочарм) расиданд, ба онҳо хӯрок дода, аспҳо (-и тозанафас) оварданд, то ба роҳ идома диҳанд».¹

Дар идома Клавихо зикр мекунад, ки Темур шахсеро ба роҳбаладии ин сафирон таъин карда буд, ки ҳама ҷо барои сафирон хӯрок ва он чи зарур доштанд, тадорук медид ва ин буд, ки рӯзона манзил ба манзил аспҳои тозанафасро ба сафирон медоданд ва ба ин минвол онҳо пеш мерафтанд.² «Дар ҳама тӯли роҳ шоҳ (Темур) фармон дода буд, ки аспҳое дар чопорхонаҳо ниғаҳ доранд ва дар ҷойе гоҳе сад ва дар дигар ҷой дусад асп пайдо мешуд ва ин ҳолат то Самарқанд ҳамчунин буд», - менависад Клавихо.

Ба ниғаҳдорӣ ва парвариши ин аспон, менависад Клавихо, – гурӯҳе вазифадор шудаанд, ки онҳоро «анчо» (ёмчин) мегӯянд.³ Клавихо усули корбарии ёмчинҳоро тавзеҳ дода, зикр мекунад, ки дар ҳар чопорхона як ё ду ёмчин барои иваз кардани аспҳо ва зину афзори онҳо кор мекард. Онҳо вазифаи роҳбаладии мусофиронро аз ҷойе ба ҷойе доштанд ва ҳангоми расидан ба макони таъиншуда, онҳо бо аспҳои худ ба макони аввалӣ бармегаштанд. Агар дар роҳ аспе аз хастагӣ натавонад дигар пеш равад, онҳо вазифадор буданд, ки аспи ҳар касеро, ки дучорашон мешуд, аз пешаш гиранд ва роҳашонро идома диҳанд, аммо аспҳои шоҳиро барои эҳтиёт ниғаҳ медоштанд.

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.199.

² Ҳамон ҷо.

³ Ҳамон ҷо. С.199-200.

Дар ҳақиқат расми умумие чорӣ шуда буд, ки ҳар касе, ки ба роҳе меравад, чи аз бузургон бошад ва чи бозаргону марди омӣ, агар ба сафире бирасад, ки ба дарбори Темур равона буд ва ӯ агар дархости асп мекунад, февран бояд савории хешро ба ӯ вогузор намояд. Дар ин кор ҳеҷ истисное вучуд надошт, зеро рад кардани ин дархост баробар ба марг буд. Дар чунин ҳолатҳо ҳатто аспҳои лашкариёро низ метавонистанд бигиранд. Клавихо ин матлабро идома дода, мегӯяд, ки ин ҳайати испанӣ аз ин расм низ бархӯрдор шуда, аспони лашкариёнеро, ки бар сари роҳ диданд, гирифтанд ва онҳо маҷбур шуданд пиёда ба дунболи ин ҳайат то чопорхонаи наздик раванд ва аспҳои худро бозгардонанд. Агар барои расонидани ягон хабари муҳим аспҳои ин ёмчинҳо камӣ кунад, онҳо ҳуқуқ доштанд ҳатто аспи писар ва ҳамсари Темурро низ бигиранд.¹ Клавихо менависад: «Ба сафирон нақл карданд, ки боре писари калонии шоҳ (Мироншоҳ) ногузир шуд аспҳои худро ба сафироне, ки ба назди шоҳи бузург (Темур) равон буданд, вогузор кунад».²

Ин усули корбариро, чуноне ки зикр шуд, Темур дар тамоми қаламрави давлаташ чорӣ намуда буд. Зеро бо ин роҳ имкон дошт Темур аз тамоми воқеаю ҳодисоти қаламрави худ дар кӯтоҳтарин муддат хабардор шавад.

Клавихо таъкид мекунад, ки Темур вақте огоҳ мешавад, ки нафаре ба хотири расонидани паёме дар як шабонарӯз роҳи серӯзаро тай карда, дар ин муддат ду аспро ба ҳалокат расонидааст, хеле хушнуд мешуд.³ Бо чунин тезҳаракатӣ баъди чанд рӯз ба Темур ахбор аз тамоми қаламрави давлаташ мерасид. Дар зимн Клавихо ишора мекунад, ки баъд аз он ки шаҳри Қочармро 22 июли соли 1404 тарк карданд, аксар тамоми рӯз ва тамоми шаб роҳ мерафтанд ва вақте мехостанд истироҳат кунанд, иҷозат надоштанд ва фақат барои хӯрок додани аспон таваккуф мекарданд.⁴

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.200-201.

² Ҳамон ҷо. С.201

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Ҳамон ҷо. С.202-203.

Дар гузаштаҳо чунин хадамот дар миёни хонҳои муғулӣ хуб ба роҳ монда шуда буд.¹ Баъд аз он ки доманаи кишварҳои ишғолкардаи Чингиз густариш ёфт ва лашкариён, сафирон ва тоҷирон доимо дар рафту омад буданд, ба дастури ӯ дар сари роҳҳо корвонсаройҳо бо номи ём сохтанд ва дар он ҷойҳо лавозими мусофирон ва лашкарҳо аз алаф то чопорхона ё саисхонаи аспонро доштанд. Ҷамаи харчи онҳоро лашкари муғул аз ҳисоби ғоратҳои худ мепардохт ва ҳамасола ин ёмҳоро тафтиш мекарданд ва камбудии онҳо рафъ менамуданд. Аспоне, ки барои расонидани сафирон ва фиристодагон дар ин ёмҳо ниғаҳдорӣ мешуданд, улоғ меномиданд.²

Бояд гуфт, ки ин усули хидматрасонӣ дар Эрон, Хуросону Мовароуннаҳр собиқаи қадим дорад ва Чингизу Темур аз он истифода карданд. Дар тӯли салтанати Сосониён барои Эрон расонидани муросилоти давлатӣ, ҳамзамон назорати махфӣ бар ҳокимони маҳаллӣ ва мақомдорон девони махсусе машғул буд. Сомониён дар дастгоҳи идораи марказии худ аз ин таҷрибаи давлатдорӣ Сосониён истифода карданд. Хадамоти расонидани номаҳо дар низоми идорӣ Сомониён бо номи соҳибу-л-барид зикр мешуд. Ин девон дар тамоми қаламрави давлати Сомониён кормандони маҳаллии худро бо аспҳо ва номарасонҳо дошт. Тамоми кормандони маҳаллии ин муассиса ба девони бариди марказӣ итоат мекарданд.³ Баъд аз он ки дар Хуросон Ғазнавиҳо ҳукумати Сомониёнро тасарруф карданд, дар масъалаи низоми идорӣ давлат ба Сомониён тақлид намуданд.⁴

Дар аҳди Ғазнавиён хадамоти давлатии ҷосусӣ мавҷуд буд. Дар замони ҳукумати Маҳмуди Ғазнавӣ илова ба маъмури хадамоти махфӣ, ки ба ҳар ҳоким вобаста буд, ҳамчунин маъмури махсусе буд, ки ҷамъоварии иттилооти марбут ба вазъияти дохилии кишвар ва ғайрииниҳо рӯҳияи ҳоким аз вазифаҳои аввалиндараҷааш ба ҳисоб мерафт. Ҳатто девони махсусе барои расидан ба ин ҳадаф таъсис ёфт.⁵

¹ Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая орда и его падение. М.-Л., 1950. С.473.

² Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Таърихи муғул. Техрон: Нигоҳ, 1387 (-616 с.) С.107.

³ Негматов Н.Н. Государство Саманов. Душанбе: Дониш, 1977. С.28.

⁴ Гардези. Зайну-л-ахбор. Ба нашр омодакунанда. Хабиби. Техрон, 1363. С. 920-922.

⁵ Босворт К.Э. Таърихи Ғазнавиён. Тарҷумаи Х.Ануш. Нашри дувум. Ҷ.І. Техрон:

Аз нигоштаҳои сафари Клавихо маълум мешавад, ки ҳар шахси хонадони Темур ва ё наздик ба ӯ, ки дар ин ва ё он вилоят ва ё шаҳр ҳоким буд, мехост бо пазириҳои хуби сафирон ва ё фиристодагони ӯ дар назди Темур имтиёзе ба даст биёварад. Аз ҷумла дар шаҳри Султония 27 июни соли 1404 ҳайати сафорати испаниро писари калонии Темур Мироншоҳ, ки мунтазир буд, бо вучуди ин ки аз ҳукумати вилоятҳои ғарби Эрон дур карда шуда буд ва барои ба даст овардани ризоияти падараш, пазири кард.¹ Дар ин кишвар, -менависад Клавихо, -чунин расм аст, ки агар касе ба назди ҳокиме даъват шуд, бояд ба ӯ чизе тухфа намояд. Бинобар ин, мо хангоми ба ҳузури Мироншоҳ рафтагони матои пашминеро, ки дар ин ҷойҳо муштариён бисёр дорад, ба ӯ тухфа бурдем ва дар навбати худ Мироншоҳ ба ҳар як аз узви ҳайат хилъати зарбоф пӯшонид.²

Аз дигар ақрабони Темур – Сулаймоншоҳ, ки шавҳари духтари калонии Темур – Султонбахтбегум, ҳокими Шибиргон ва Андхӯй буд ва баъди марги Темур дар муборизаҳои Шохрух ва Халил султон ба ҷонибдории Шохрух мубориза кардааст,³ аз ҳайати испанӣ дар наздикии шаҳри Рай 10 июли соли 1404 пазири мекунад.

Бино ба ахбори Клавихо Сулаймоншоҳ аз наздиктарин одамони Темур буд ва қудрати азиме дошт.⁴ Ӯ баъд аз орогани зиёфат дар рӯзҳои 10 ва 11 июл аз ҳайати испанӣ тақозо кард, ки тухфаҳое, ки барои Темур мебаранд, ба ӯ намоиш диҳанд. Баъд аз шиносӣ бо тухфаҳо Сулаймоншоҳ гуфт, ки бояд ин тухфаҳоро ба ӯ диҳанд, то ба василае ба назди Темур бибаранд. Ҳайати испанӣ ба ин пешниҳод ризоият кард ва Сулаймоншоҳ ба гурӯҳе аз мардони ҷангиаш фармон дод, то ҳадяҳоро ба шутурҳо бор карда, бидуни таъхир ба урдӯгоҳи Темур дар ҳар кучое, ки бошад, бирасонанд.⁵ Дар идома Клавихо зикр мекунад, ки Сулаймоншоҳ дастур дод, то барои сафирон аспҳо

Интишороти Амири Кабир, 1363. С. 92.

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.175.

² Ҳамон ҷо. С.175-176.

³ Бартольд В.В. Улугбек и его время. С.53. Примеч. 122. С.81-82.

⁴ Клавихо. Дневник путешествия, 1990. С.85.

⁵ Ҳамон ҷо.

биёваранд ва ба ҳар кадоме аз онҳо хилъати зарбоф дод ва ба Клавихо кулоҳ ва як асп бештар ҳадия кард, ки аспи тарбиятёфта аз зоте буд, ки дар назди ин мардум эътибори баланде дошт.¹

Клавихо ба тавсифи сафари ҳайати испонӣ идома дода, менависад, ки дар ҳудуди нимфарсахии шаҳри Нишопур шахсе аз фармондеҳони сипоҳи Темур, ки номи ӯро Мелиалиорга зикр мекунад ононро пазирой карда, ба онҳо хабар медиҳад, ки бо фармони махсуси Темур ба ин ҷо омада, то ҳамаро маҷбур кунад, ки аз ҳайати испанӣ муҳтарамона ва ба таври комил пазирой кунанд ва он чи мавриди ниёзи ҳайати сафорат аст, барои онҳо омода намояд.²

Ин замон яке аз узви ҳайат Гомес де Салазар бемор шуда буд ва аз ин ки нерӯи нишастан дар болои аспро надошт, ӯро дар деҳи наздики Нишопур монда буданд. Чун шахси фиристодаи Темурро аз ин ҳол огоҳ сохтанд, февран ба аспаш савор шуда, ба он деҳ рафт, то коре барои омадани ӯ анҷом диҳад. Чун Гомес де Салазар неруи аз бистар бархостан надошт, ба дастури ин фиристодаи Темур барояш тахти равоне омода карданд ва чаҳор кас онро бардошта, то Нишопур оварда, февран ҳама гуна шароити осоишро барояш фароҳам карда, табибони номоварро, ки дар он шаҳр бисёр буданд, ба наздаш оварданд, аммо суде набахшид ва Гомес дар ин шаҳр вафот кард.³

Ҳайат ба ҳар маконе, ки мерасид, шахсони посбонеро, ки шабу рӯз аз сафирон ва аспу молҳои онҳо нигахдорӣ мекарданд, аз ҳисоби сокинони маҳал интиҳоб менамуданд. Дар сурате ки чизе аз онҳо гум мешуд, ҳокимони маҳаллӣ ночор буданд, ки ин хисоротро чуброн кунанд.¹

20 июл Клавихо ва ҳамсафаронаш ба шаҳри бузурге бо номи Васкал (Бистом) расиданд. Дар ин ҷо шахси соҳиббэхтироме бо номи Еннакор онҳоро пешвоз мегирад. Роҷеъ ба шахсияти ӯ дар тавзеҳи худ мутарҷими форсӣ М.Раҷабниё тахмин мезанад, ки ин шахс шояд аз Оқуйюнлуҳо – туркманҳое бошад, ки дар ғарби Эрон ҳукумат доштанд ва баъди тасаллути ин минтақа

¹ Ҳамон ҷо. С.85

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.205.

³ Ҳамон ҷо. С.205-206.

аз ҷониби Темур тобеи ӯ шуда, Темур ба онҳо дар Осиёи Сағир ҳукумат дод ва аз эҳтимол дур нест, ки Клавихо номи ӯро иштибоҳ зикр кардааст.²

Чун ин ҳайат аз роҳ хеле хаста расида буд, даъвати ӯро барои меҳмонӣ напазируфт ва ин шахс дастур дод, то барои истироҳати онҳо хонаеро муҳайё кунанд ва хӯроку меваҳои фаровон ба манзили онҳо фиристод. Баъдан кас фиристода, ҳайатро даъват кард, ки ба назди ӯ биёянд. Сабаби ин даъват фармоне буд, ки Темур содир карда, ӯро масъул қарор дода буд, ки аз ин ҳайат дар коҳе воқеъ дар он макон пазироӣ кунанд ва ба онон хилъат пӯшонанд. Клавихо дар идома менависад, ки ба фиристодаи ӯ гуфтем, ки бемор ҳастем ва наметавонем аз бистар бархезем ва хостем то моро маъзур дорад. Аммо вай дигар касро фиристод ва аз онҳо хост, то ба назди ӯ раванд ва чунон исрор кард, ки онҳо ногузир шуданд ба наздаш раванд. «Расм бар ин ҷорист, ки, – менависад Клавихо, – дар ин гуна маврид он кас, ки аз ҷониби Темур дар пӯшонидани хилъат вазифадор аст, зиёфати бошукӯҳ барпо намояд ва чун аз суфра бархостанд, хилъатро ба меҳмон пӯшонанд ва меҳмон низ барои баёни изҳори сипос се бор ба замин зону зананд».³ Вақте ин маросим поён ёфт, Еннакор барои ҳайат зуд аспҳои тозанафас фиристода, исрор кард, ки фавран ба сафар идома диҳанд. Ҳайат хостори чанд рӯз истироҳатро кард, аммо ин шахс рад намуда, сабаб пеш овард, ки агар Темур хабар ёбад, ки онҳо дар ин шаҳр барои муддате мондаанд, бидуни шак сари ӯро аз тан чудо хоҳад кард. Ҳайат ба ночор роҳро идома медиҳанд.¹

30 июл Клавихо ва ҳамроҳонаш ба шаҳри Бушанҷ мерасанд ва аз ҳайат бо камоли эҳтиром пазироӣ карда, зиёфатҳо дода ва тибқи одати мавҷуда хилъати зарбоф пӯшониданд.

Ба хоҳири риоя кардани муқаррароти пазироии сафирон, ба ин шаҳр шахсе аз ҷониби Шохрух – писари Темур, ки ҳокими Ҳирот буд, мерасад ва онҳоро аз номи Шохрух ба Ҳирот даъват карда, ба намояндагӣ аз Шохрух қавл медиҳад, ки аз ин ҳайат ба хубӣ, бисёр муҳтарамона пазироӣ мекунанд

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.210.

² Клавихо. Сафарнома. Тарҷума ба форсӣ М. Раҷабниё. С.182.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.196-198.

ва дар саросари қаламрави вай ҳама он чи мавриди ниёзи ҳайат аст, фароҳам месозанд. Чун Ҳирот дар роҳе, ки ҳайат ба Самарқанд мерафт, қарор надошт ва инчунин шахси роҳбалади онон низ намехост, ки ин ҳайат аз роҳи Самарқанд берун шавад, ба ишораи ӯ гуфтанд, ки чун Темур фармон додаст, ки ҳайат ҳар чи зудтар ба Самарқанд расад, бинобар ин аз рафтани ба назди Шохрух узр хостанд.²

2 августи соли 1404 Клавихо ва ҳайати ҳамроҳонашро дар маҳалле дар назди рӯди Тачандоб расиданд ва дар ин ҷо шахси дигаре бо номи Мирабосар, ки фиристодаи Темур барои роҳбаладии сафорат омада буд, онҳоро пешвоз гирифт. Вай вазифадор буд, ки ҳама гуна шароитро барои сафирон муҳайё созад ва роҳнамои қаблии онҳо – Мелиалиорга дар ин ҷо аз вазифаҳое, ки дошт, озод шуд ва ба фармони Темур Мирабосар ҷойи ӯро гирифт, вале бо вучуди ин Мелиалиорга ва ҳамроҳонаш ҳамчунон ин ҳайатро ҳамроҳӣ мекарданд.³

Клавихо таъкид мекунад, ки дар ин кишвар чунин расм аст, ки дар ҳар манзиле аз деҳ ё шаҳр, ки сафирон мерасиданд, февран бисёр гӯшт барои онҳо ва ҳамроҳонашон меоварданд. Ҳар ҷое, ки ҳайат мерасид, агар сокинони он маҳал зуд он чи ниёзи сафирон буд, омода намекарданд, онро бо асо ва қамчин ончунон бераҳмона мезаданд, ки «сабаби камоли ҳайрати мо мешуд», – менависад Клавихо.¹ Ҳамчунин Клавихо дар идома зикр мекунад, ки хангоме дар шаҳр ё деҳе таваққуф мекарданд ва онҳоро касе пешвоз намегирифт, он касе, ки раҳнамои онҳо буд, ба дунболи раис ё сарвари он мегашт. Барои пайдо кардани раис нахустин касеро, ки дар кӯча ба онҳо вомехӯрд, маҷбур мекард, ки хонаи раисро ба онҳо нишон диҳад ва дастори ӯро аз сараш гирифта, ба даври гардани ӯ андохта, онро ба аспӣ хеш баста, лагадкӯб менамуд, то хонаи раисро нишон диҳад. Чун раисро пайдо мекард, бе он ки сухане бигӯяд, ӯро бо асо ва ё қамчини дасташ мезад, зеро ӯ аз фармони Темур сарпечӣ карда, аз меҳмонони фарангӣ пазироии шоиста

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.196-198.

² Ҳамон ҷо. С.207.

³ Ҳамон ҷо. С.210.

накардааст. Барои ин кӯтоҳӣ ва фаромӯшкорӣ аҳли маҳал маблағи ҳангуфте чарима медоданд, то дар оянда аз сафирон беҳтар пазирой намоянд. Ба ҳамин сабаб мардуми деҳу шаҳрҳои сари роҳ чун аз омадани чунин ҳайатҳо бо роҳбаладии фиристодагони Темур, ки бераҳмии онҳо барои онон маълум буд, огоҳ мешуданд, чунон бо суръат фирор мекарданд, ки «гӯӣ иблис ба дунболи онон равон аст»-, мегӯяд Клавихо. Дар ин лаҳза бозаргонон дуқонҳои худро фавран баста, дар хонаҳои худ пинҳон мешуданд.² «Онҳо, – зикр мекунад Клавихо, – зимни гурез ба якдигар бо овози баланд мегуфтанд: «Элчӣ!», яъне «Сафирон». Чун медонанд, ки бо омадани сафирон рӯзи онон сиёҳ мешуд, бо ин тартиб мардум чунон мегурезанд, ки пиндори аҳриман шахсан ба дунболи онон равон аст. Ба ростӣ инҳо (роҳбаладони Темур) чун ба ҳар ободие дохил мешаванд, чунон ҷанҷоле ба роҳ меандозанд ва чунон бераҳмона ва ситамгарона рафтор мекунанд, ки гӯё лашкари ваҳшиён ба онҳо омадааст».³ Клавихо зикр мекунад, ки ин роҳбаладон чун раиси он маҳалро пайдо мекарданд, ӯро дашномҳои қабех дода, маҷбур менамуданд, ки пеш–пеши аспҳои онҳо давида, ҳама чизро барои онҳо муҳайё намоянд. Ӯ вазифадор буд, ки то поёнии пазирой бояд рост истода, ба ҳайат хидмат кунад ва ичозати ба ҷое рафтан надошт.¹

Ин ҳолатҳо барои Клавихо ва ҳамсафаронаш сахнаи тамошо ва ҳайрате буд, ки дар саросари ин кишвар ҳама кас аз ин маъмурони хос ва пайқонҳои Темур дар ҳарос буданд, ба ҳар касе, ки аз онҳо ситам мерасид, хомӯш мемонд, ҳар касро, ки бихоҳанд, мекуштанд ва касе бо онон муҳолифат намекард. Онҳо ҳатто фармондеҳи сипоҳро ба хидмати худ во медоштанд.

Дар идомаи баёни ин бераҳмиҳои маъмурони Темур Клавихо менависад, ки ҳангоме ки ба минтақаи биёбоние, ки чодарнишинон онҳо суқунат доштанд, расиданд, ин кӯчиёнро аз чодарҳояшон берун ронда, чодарҳоро дар хидмати худ ва ҳайат қарор доданд. Илова бар ин онҳо кӯчиёнро маҷбур ба расонидани ғизо ва об барои аспҳояшон карданд, агарчи

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.211.

² Ҳамон ҷо. С.211-212.

³ Ҳамон ҷо. С.212.

дар шароити саҳти биёбонӣ бисёр душвор буд, то ин ки кӯчиён худашонро бо маводи зарурӣ таъмин намоянд.²

Ин роҳбаладони Темур на танҳо замоне ки сафиронро ҳамроҳӣ мекарданд, чунин амал менамуданд, балки ҳангоме ки касе ба дастури худи Темур сафар дошт, низ ҳамин корро анҷом медоданд ва ҳақ доштанд ҳар касеро, ки аз ин фармон сарпечӣ мекунад, ӯро ҷазо диҳанд ва ё қатл намоянд.³

Клавихо дар бораи кӯчиёне, ки дар боло зикрашон шуд (мутарҷими форсӣ ононро ҷағатоӣён ном мебарад⁴) иттилои ҷолибе медиҳад. Бино ба ахбори Клавихо ин кӯчиён дорои галаҳо ва рамаҳои зиёде аз шутур, асп ва гӯсфанд буда, аммо гов кам доранд. Чун Темур ба лашкаркашиё биравад ин кӯчиён ҳамроҳи гала ва рамаҳои худ, инчунин бо зану фарзанд, бо ӯ якҷо мешаванд. Зану фарзандони онон аз дунболи сипоҳ меоянд ва ҳар кучо, ки Темур хайма зад, ин галаҳо, ба хусус гӯсфанду шутурон ва аспон сарфи ғизои ӯ ва сипоҳиёнаш мешаванд.⁵ «Бо ин мардум, -дар идома менависад Клавихо, – шоҳ корҳои бузурге карда, ғалабаҳои зиёд ба даст овардааст».⁶

Клавихо дар идомаи зикри пазироҳои дар роҳи сафари онҳо, аз меҳмондорӣ зане дар маконе бо номи Салугар Сучасса (пеш аз расидан ба Андхӯй) дар таърихи 9 августи соли 1404 сухан мегӯяд. Бино ба ахбори Клавихо ин зани кашише буд, ки ин макон ба ӯ тааллуқ дошт ва чанде қабл вафот карда, аз ӯ ду писар монда буд. Темур, ки даҳ рӯз пеш аз ин ҷо гузашта буд, ин ду писарро бо худ ба Самарқанд бурдааст, то онҳоро зери тарбияи худ гирад. Манзури Клавихо аз кашиш ин ҳамон дарвеш ҳаст, ки сайёҳони масеҳӣ бо ҳамин ном рӯҳониёни мусалмонро ном мебарданд. Ҷолиб ин аст, ки ин зан баъди вафоти шавҳараш соҳиби ин ободихо гардида, бо риоя накардани қавонини шариати исломӣ, ки иҷозат намедиҳад зани бешавҳар бо

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.212-213

² Ҳамон ҷо. С.213.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1990. С.94.

⁴ Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Чопи дувум. Техрон, 1366 (-387 с.). С.196.

⁵ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.214.

⁶ Ҳамон ҷо. С.214.

мардони бегона вохӯрад, ҳайати испанӣ ва роҳбаладонашро дар хонааш меҳмондорӣ карда, ҳамроҳи онҳо ғизо меҳӯрад.¹

Клавихо менависад, ки хангоми пазироиҳо дар шаҳрҳое, мисли Нишопур, Андхӯй, Балх, Тирмиз ва ғайра то расидан ба Самарқанд илова бар ғизоҳое, ки асосан аз гӯшт иборат буд, ба ҳайат шароб низ медоданд. Албатта шароб хӯрдан дар қаламрави давлати Темур, ки дар лашкаркашиҳояш шиори ғазавотро медод, як чизи маъмулӣ буд. Бо вучуди ин ки хӯрдани шаробро шариати исломӣ манъ карда, барои назорати он вазифадоре бо номи мухтасиб масъул шуда буд, аммо чуноне ки Клавихо менависад, шаробхӯрӣ дар меҳмондориҳои Темур ва ҳамсафонаш як чизи маъмулӣ будааст.² Аз ҷумла Клавихо пазироии ҳайатро дар шаҳри Андхӯй, ки дар байни Мурғобу Амударё ва шимолу ғарби Шопургон воқеъ аст, тасвир карда, мегӯяд, ки фиристодагони испаниро (як ҳафта, то 14 августи соли 1404) дар ин шаҳр бо шукӯҳу ҷалол меҳмондорӣ карданд: «Ин шаҳр (Андхӯй) дар он сӯи марзи Мод (Эрон) воқеъ аст, дар қаламраве, ки Тоҷик (Таджикиния) ном дорад. Забони ин ҷо андаке бо забони форсӣ тафовут дорад, аммо бахши асосии он форсист. Дар ин шаҳр фиристодагонро хуб пазирой карданд...Онҳоро бо гӯшту шароб бисёр хуб зиёфат доданд, ки дар ин ҷо хеле зиёд аст», – менависад Клавихо.³

18 август ҳайати сафорати испанӣ ба шаҳри Балх мерасад. «Дар ин шаҳр, – мегӯяд Клавихо. – ба фиристодагон бо эҳтироми тамом пазирой карданд ва барои онҳо гӯшти фаровон ва шароби бисёр оварданд ва низ ба онҳо аспу хилъати зарбоф доданд».⁴

Дар шаҳри Тирмиз монанди ҷойҳои дигар аз фиристодагони испанӣ ба хубӣ пазирой карда, ҳама лавозими заруриро барояшон таҳия намуда, ба ҳар яке хилъате аз ҳарир тақдим карданд. «Ба ин шаҳр, менависад Клавихо, – саворе аз ҷониби шоҳ ба назди фиристодагон расид; вай ба онҳо гуфт, ки

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.218.

² Ҳамон ҷо. С.205, 220, 224, 229

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.219-220.

⁴ Ҳамон ҷо. С.223-224; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарқанд ко двору Тимура. С.98.

шоҳ (ба ӯ) дастур дод, то онҳоро хушомадед гӯяд ва омадааст то фаҳмад роҳе, ки тай кардаанд чи гуна буд ва низ пурсид, ки оё ҳама чо аз мо хуб пазироӣ шудааст ва чи вақте онҳо (ба хузури Темур) мерасанд».¹

Тибқи русуми ҷорӣ он сарзамин ҳайати испанӣ ба фиристодаи Темур қабл аз рафтаниш ба Самарқанд тухфае бояд меод. Зеро чун Темур фиристодае ба назди касе ирсол мекунад, аз он шахс интизор мерафт ва аз вазифаи ӯ буд, ки ба фиристодаи Темур пешкаше дар баробари ифтихоре, ки ба ӯ дода шудааст, бидиҳад. Арзиши пешкаше, ки ба фиристодаи Темур дода мешуд, мизони эҳтиром ва сипосеро, ки он шахс нисбат ба Темур дорад, мерасонад ва дар назари Темур қадру арзиши он шахс ҳам бо пешкашест, ки фиристодаи ӯ медиҳад.² «Пас хилъате аз ҳамон хилъатҳои зарбоф ба ӯ (фиристодаи Темур) додем», – менависад Клавихо ва низ пирохане аз матои флорентӣ ба он касе, ки дар Хуросон ҳайати сафоратро роҳнамоӣ кард, медиҳанд.³

Ҳайати испанӣ пеш аз он ки вориди Самарқанд шаванд, онҳоро дар боғе макони истиқомат медиҳанд ва аз 31 август то 8 сентябри соли 1404 дар он чо ба интизори қабули Темур менишинанд. Клавихо таъкид мекунад, ки Темур харгиз сафиреро зуд иҷозати қабул намедод ва сафирон панҷ–шаш рӯз маътал мешуданд, то онҳоро қабул намояд. Ҳар қадар ҳайати сафорат аҳамияти бештар дошта бошад, муддати интизории онҳо низ зиёдтар мешуд.¹

Бори нахуст Темур ҳайати испаниро 8 сентябри соли 1404 дар қасри Дилкушо қабул менамояд. Клавихо маросими пазироиро хеле муфассал ва дақиқ тасвир карда, аз ҷумла менависад, ки вақте ба қасри Темур ворид шуданд, ду нафар аз дарбориён омада, ба ҳайати испанӣ гуфтанд, ки он чи аз тухфа ва пешкашҳо ба Темур доранд, ба онҳо диҳанд, то мулозимон онҳоро ба пеши Темур бибаранд. Баъдан мулозимони дарбор омада, зери бағали ҳар як узви сафоратро гирифта, ба назди Темур роҳнамоӣ карданд. Онҳоро ҳамчунин фиристодаи Темур, ки аз Анқара ба назди подшоҳи Испания рафта

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.228.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.229.

³ Ҳамон чо. С.228-229.

ва дар тӯли ин сафар ҳамроҳи ҳайати испанӣ буд, ҳамроҳӣ мекард. Дар ин маросими пазирой ӯ ба мисли испаниягиҳо либос пӯшида буд, ки сабаби хандаи ҳозирин гардид. Чун ба назди қабулгоҳи Темур наздик мешаванд, боз ду нафари дигар, ки мақоми хоси роҳнамоӣ ба назди Темурро дошт, зери бозуи онҳоро монанди гузашта гирифта, ба тарафи тахтнишини Темур мерафтанд, ки дар баландие марди солхӯрда, ки хоҳарзодаи Темур будааст, менишаст. Ба ӯ таъзим карда, роҳро идома доданд, ки дар баландии дигар чанд ҷавони истодаро диданд, ки ҳама наберагони Темур буданд ва ба онҳо низ таъзим карданд ва ин ҷо аз онҳо хоҳиш карданд, ки номаи шоҳи Испанияро, ки барои Темур овардаанд, ба се нафар шоҳзодагоне, ки он ҷо буданд, бидиҳанд. Яке аз онҳо набераи Темур Халил султон (писари Мироншоҳ) буд, ки номаро аз ҳайати испанӣ мегирад ва ҳайат аз паси ин се шоҳзода ба назди Темур мераванд. Чун ҳайат Темурро дар баландие, ки нишаста буд ва ба болиштҳо така мезад, диданд, таъзим карда, зонуи ростро ба замин ниҳода ва дастҳоро ба сина гузоштанд. Онҳо қадам ба қадам ба тарафи Темур пеш рафта, боз таъзим мекарданд ва бори севум низ сар фурӯд оварда, ин бор ба замин зону зада ва ҳамчунон монданд. Он гоҳ Темур фармон дод, ки бархезанд ва се нафар, ки дар назди ӯ рост меистоданд (Шоҳмалик мирзо, Юрундой мирзо ва Нуруддин мирзо) пеш омада, аз зери бозуи ҳар як аз сафиронро гирифта, онҳоро ба он ҷое, ки Темур нишаста буд, наздик сохтанд.¹

Клавихо дар идома менависад, ки чун онҳо ба Темур наздик шуданд, ӯ дастҳои худро барои дастбӯсӣ ба онҳо дароз накард, зеро ин расмро онҳо зишт меҳисобиданд. Баъдан Темур аз ҳоли подшоҳи онон мепурсад ва чун ҷавоби шоишта мешунавад, сафири испанӣ паёми подшоҳи Испанияро баён мекунад ва Темур ба диққат ба суҳанони сафир гӯш медихад ва рӯй ба надимоне, ки дар пойини пояш нишаста буданд, оварда, мегӯяд, ки «Ман паёми ҳусни ният ба подшоҳи Испания хоҳам фиристод. Ҳамин кофӣ буд, ки ӯ танҳо сафироне бо номае ба назди ман равона мекард ва тухфа ва

¹ Ҳамон ҷо. С.246.

пешкашҳо намефиристод. Барои ман ҳамин бас буд, ки аз тандурустӣ ва хушҳолии ӯ огоҳ шавам ва тухфае аз ӯ намехостам».²

Ин суханони Темур чуз ҳарфҳои ташрифоти нестанд, зеро ба тухфаҳои фиристода тавассути сафирон ва арзиши онҳо дар ҳар дарбори асримиёнагӣ тавачҷуҳ мекарданд ва вобаста ба қимати онҳо эҳтироми ҳокимони давр муайян мешуд.

Клавихо дар идомаи тавсифи нахустин пазироии Темур аз ҳайати испанӣ менависад, ки дар ин ҳангом яке аз наберагони Темур (Халил султон) дар баробари чашмони ӯ номаи шоҳи Испанияро нигоҳ дошт. Дар ин вақт узви ҳайати испанӣ Фра Алфонсо Паэс де Санта Мария –устоди калом (магистр богословия) ва мутарҷим пеш омаданд. Темур аз дасти наберааш номаро мегирад ва пас аз боз кардани он мегӯяд, ки беҳтар аст дар фурсати муносибтар ин нома хонда шавад ва идома медиҳад, ки мехоҳад Фра Алфонсоро маҳрамона ба ҳузур пазирад ва ӯ номаро қироат кунад.³

Саҳнаи дигареро, ки дар ин маросим Клавихо тасвир мекунад, хеле ҷолиб аст. Баъд аз он ки суҳбати Темур бо ҳайати испанӣ хотима меёбад, он надимоне, ки онҳоро то назди Темур роҳнамоӣ карда буданд, хоستانд то ин ҳайатро дар ҷойгоҳи пойинтар аз сафири Чин бинишонанд. Ин сафир, – менависад Клавихо, – ахиран ба дарбори Темур омада буд, то хирочи ҳарсоларо, ки Темур ба давлати Чин медод, талаб кунад. Дар ин лаҳза Темур дид, ки надимон мехоҳанд сафирони Испанияро поёнтар аз сафири Чин бинишонанд. Дар ин ҳолате ки сафирони испанӣ поёнтар аз сафири Чин мехостанд бинишинанд, шахсе аз назди Темур омада, ба сафири Чин гуфт, ки амир дастур дод, то сафирони испанӣ дар мақоми болотар аз ӯ бинишинанд, зеро «ӯ сафири шахси дузд ва душмни ашадии ӯст. Агар Худо хост ӯ (Темур) дар андак замон ӯ (императори Чин) –ро ба дор хоҳад зад, то ҳаргиз касе бо чунин сафорат ба назди ӯ наояд».⁴

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.247-250..

² Ҳамон ҷо. С.251.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.251.

⁴ Ҳамон ҷо. С.252.

Дар иртиботи ин мавзӯ метавон ин матлабро зикр кард, ки дар марҳилаҳои аввал муносибот байни Темур ва империяи Мин сулҳомез чараён дошта, миёни онҳо сафоратҳо табодул мешуд. Ахбори муносиботи Темур бо императори Хитой Чжу Юанчжан дар сарчашмаи таърихии чинӣ «Мин ши» («Таърихи дудмони Мин») муфассал баён шудааст.¹ Соли 1387 аз ҷониби Темур сафорате бо сарвари мавлоно Ҳофиз ба дарбори императори Хитой меояд, ки рисолаташ овардани «боч»-и иборат аз 15 асп ва ду шутур буд. Баъд аз ин ҳамасола ин боч ба дарбори императории Хитой фиристода мешуд. Соли 1392 аз Хитой сафорате ба Самарқанд меояд, ки тухфаҳое аз порчаҳои матоъҳои хитойӣ ва беш аз 1200 мусулмон аз музофоти Гансу, ки хангоми ҳукумати муғулҳо дар ин ҷо сокин шуда буданд, бо худ ҳамроҳ дошт. Хонадони императории Хитой Мин ин замон сиёсати берун кардани мусулмонон аз қаламрави зери ҳукумати худро пеш мебард. Соли 1394 Темур 200 асп ба хонадони императории Хитой фиристод ва ҳатто теъдоди аспҳои фиристонидашуда ба Хитой то 1000 сар мерасид.² Дар ҷавоби он императори Хитой ба Темур сангҳои қиматбаҳо ва пулҳои қоғазӣ мефиристод, ки ин пулҳоро ба гумони ғолиб ҳайати сафорати темурӣ дар қаламрави Хитой масраф мекард.³

Бояд гуфт, ки аввалин ҳайати сафорати чинӣ ба дарбори Темур соли 1395 меояд, аммо Темур ин ҳайатро зимистони соли 1397, ки дар соҳилҳои Сирдарё буд, қабул мекунад. Сарчашмаҳои таърихии ин давр, ки таърихи давлати Темур дар онҳо инъикос шудааст, бештар аз ин маълумоте намедиҳанд. Академик В.В. Бартолд менависад, ки бино ба ахбори манобеи чинӣ сафорат ба хотири он маътал шуд, ки миёни онҳо баҳс дар бораи миқдори боч мерафт. Номи ин сафирон Ан-Чи-дао ва Го Сэи буд, ки баъд аз марги Темур (18 феввали соли 1405 дар Утрор) онҳо иҷозати ба Чин

¹ Bretschneider E. Mediaeval Researches from Eastern Asiatic sources. Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13 th to the 17 th century. Vol. 1–2. London: Trübner & CO, Ludgate Hill, 1888. P.258-261.

² Ҳамон ҷо. С.271.

³ Бартольд В. В. Улугбек и его время. В: Бартольд В. В. Сочинения. Т. II, ч. 2. М.: Наука; 1964. С. 23–196.

баргаштанро мегиранд.¹ Аммо ба андешаи дигар Темур аз сафорати Хитой аз он хашм гирифт, ки ба ногаҳ фаҳмид, ки ӯ бочдеҳи императори хонадони Мин– Тайсзу будааст ва ин ба далели дар тарҷумаи тахтулафзӣ ба таври тасодуфӣ дар номаи расмии хитой хостори додани боч иттифоқ афтадааст.²

Ба эҳтимоли зиёд Темур далелҳои кофӣ барои хашм гирифтани аз сафорати Хитойро дошт. Роҷеъ ба ин масъала сарбози баварӣ Иоганн Шилтбергер, ки ба мусулмонон асир афтада буд ва дар бисёре аз кишварҳо сафар дошт, менависад, ки императори Хитой ба Темур сафорате бо 400 саворанизом фиристода, аз ӯ боч талаб кард. Зеро ба назари императори Хитой Темур тӯли панҷ сол аз ӯ боч қарздор шуда буд. Темур сафирро аз Самарқанд бо номае ба Чин бозгардонид ва дар номаи хеш императори Хитойро сарвари олий надониста, баръакс бочдеҳи худ меҳисобид. Пас аз ин дастур дод, то ба лашкаркашии Хитой омодагӣ гиранд.³

Клавихо дар идома зикр мекунад, ки Темур ба тарҷумон амр медиҳад, ки ба сафирони испанӣ бигӯяд, ки ин дастурро ӯ ба эҳтироми онҳо додаст.⁴ Ҳамин тавр баъдҳо дар ҳамаи меҳмониҳо ва чашнҳое, ки Темур барои сафирони дар Самарқанд будаи давлатҳои хориҷӣ барпо мекард, ҳамеша ҷойгоҳи нишастии сафирони испанӣ аз чинӣ болотар буд.

Ахбори Клавихо иттилооти манобеи таърихии чиниро дар бораи бархурди таҳқиромези Темур нисбат ба сафирони чинӣ тасдиқ мекунад ва аз муносиботи душманонаи ин амир нисбат ба сафирони чинӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дар асоси масъалаи пардохти боч ба амал омадааст.

Клавихо баъд аз тасвири муфассали нахустин пазироии Темур, ки бо ғизоҳои мухталиф сафирон меҳмондорӣ мешаванд, менависад, ки намоиши тухфаҳо, ки ҳайати испанӣ ва сафорати мисрӣ барои Темур оварда буданд, оғоз мешавад. Дар дасти ходимони дарбор тухфаҳои шоҳи Испания ва

¹ Ҳамон ҷо. С.67.

² Fletcher J. F. China and Central Asia, 1368–1844. In: Fairbank J. K. (ed.) The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. P. 206-224.

³ Шилтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку: Элм; 1984. С.29.

⁴ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 252.

султони Миср –Насируддини Фараҷ (1399– 1412), ки сафирони ӯ дар шаҳри Хой (ҷануби Озарбойҷон, шимолтар аз шаҳри Урмия) бо сафирони испанӣ ҳамроҳ шуда, то Самарқанд ҳамсафар буданд, дида мешуданд.¹

Пас аз он ки ин маросим хатм шуд ва сафирон ба макони зисташон рафтанд, Темур бори дигар фармон медиҳад, ки тухфаҳо ва пешкашҳои ҳайати испаниро бори дувум намоиш диҳанд ва ӯ ошкоро хушнудияшро аз пазируфтани онҳо нишон дода, чанд пора матои сурхро ба дастури ӯ бурида, дар байни ҳамсаронаш тақсим карданд ва аз ин миён пораи бузургтарро ба ҳамсари калониаш – Кано (Сароймулкхонум), ки ин замон дар боғи Дилкушо ҳамроҳи Темур буд, доданд. Дар идома Клавихо зикр мекунад, ки тухфаҳои султони Миср ва бархе дигар аз пешкашҳоро ба хидматгори супурд, ки баъд аз се рӯз онҳоро бори дигар ба ӯ нишон диҳанд.² «Ин аз русуми вай (Темур) аст, –дар идома менависад Клавихо, – ки ҳеҷ тухфаеро напазирад, магар ки се рӯз нагузашта бошад».³

15 сентябри соли 1404 пазироии дувоми Темур аз ҳайати сафирони ба назди ӯ омада, аз ҷумла ҳайати испанӣ сурат мегирад. Клавихо менависад: «Дар ин зиёфат аз номи шоҳ (Темур) фиристодагон (–и испанӣ) даъват шуданд. Вақте ки барои даъват ба макони истиқомати онҳо омаданд, тарҷумон ҳозир набуд ва ӯро интизор шуданд. Вақте (ҳайати испанӣ) омаданд, шоҳ хӯрокашро хӯрда буд ва фармон дод, то ба онҳо (ҳайати сафорати испанӣ) бигӯянд, ки дигар бор агар онҳоро даъват намуд, тарҷумонро интизор нашуда, онҳо ҳамон соат хатмӣ бояд бирасанд; ин бор онҳоро мебахшад, зеро ин чашро ӯ ба ифтихори онҳо тадорук дидааст, ки дарбор ва кохии хешро ба онҳо нишон диҳад».¹

Темур дар ҳақиқат аз хидматгорионаш, ки масъули сафирони испанӣ буданд ва дар сари вақт меҳмононро ба зиёфати ӯ ҳозир накарданд, хашмгин шуда буд. Ин хидматгорион, ки оқибати хашми Темурро медонистанд, ба дунболи тарҷумон рафта, ӯро пайдо карда, хоستانд ҷазояшро бидиҳанд.

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 254.

² Ҳамон ҷо. С. 256.

³ Ҳамон ҷо.

Клавихо ин сахнаи бозпурсии тарҷумонро тасвир карда, менависад, ки ба ӯ гуфтанд, ки барои ту шоҳ аз мо хашм гирифт, ки дар назди сафирони фарангӣ набудӣ ва ба хотири он ки дигар ин иштибоҳро накунӣ, фармон медиҳем то биниатро сӯрох кунанд ва аз он ресмоне бигзаронанд ва дар урдугоҳ бигардонанд, то ту ислоҳ шавӣ. «Ҳанӯз онон суханашонро поён надода буданд, ки –зикр мекунад Клавихо, – чанд тан ӯро гирифтанд ва яке биниашро гирифт ва хост онро сӯрох кунанд, аммо бузурге, ки ба дастури шоҳ моро ин ҷо оварда буд, аз онон хост то ба ӯ раҳм кунанд ва ӯро начот дод».²

Клавихо меафзояд, ки Темур ходимеро ба макони зисти ҳайати сафорат мефиристад, то бигӯяд, ки чун онҳо дар ин зиёфат ширкат надоштанд, ӯ хостори он аст, ки насибаашонро аз ин зиёфат бигиранд ва панҷ гӯсфанду ду кӯзаи бузурги шароб ба манзили сафирони испанӣ ирсол мекунад.³

Рӯзи душанбеи 22 сентябри соли 1404 сафирони испаниро бори севум Темур дар Боғи нав қабул мекунад. Клавихо менависад: «Дар ин ҷо шоҳ чашни бузурге осрост, ки ҳайати сафорат даъват шуд ва низ мардумони зиёде чамъ омада буданд. Дар ин чашн амр фармуд, то шароб нӯшанд ва худ низ нӯшид, чун онҳо наметавонанд дар ҷомеа ва дар хонаҳояшон бе иҷозати ӯ бинӯшанд... Шаробро пеш аз сарфи ғизо он қадар зиёд ва зуд–зуд медиҳанд, ки маст мегарданд ва онон чашнро чашн ва хурсандиро хурсандӣ намеҳисобанд, агар онҳо аз нӯшидан маст нашаванд. Ононе, ки шароб меоварданд, ба зону мезананд ва чун ҷом холӣ мегашт, дигарашро медоданд, гӯё ҷуз ин дигар коре надоштанд. Аммо вақте ки аз шаробрезӣ хаста мешуданд, дигаре меомад... Агар касе нӯшидан нахоҳад, мегӯянд, ки ӯ шоҳро таҳқир мекунад, зеро ҳама ба хоҳиши ӯ менӯшанд. Ҳатто бештар аз ин амал мекунанд: ҷомҳоро пур аз шароб менамуданд ва касе наметавонист то охир нанӯшад, вале агар касе шароб дар ҷом мегузашт, ҷомашро пас намегирифтанд ва водораш месохтанд, ки то қаъраш бинӯшад... Агар пешниҳод мешуд, ки барои саломатии шоҳ (Темур) бинӯшанд, ҳама маҷбур

¹ Ҳамон ҷо. С. 259-260.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 260.

³ Ҳамон ҷо. С. 260-261.

буданд то охирин қатра бинӯшанд. Агар касе бисёртар шароб менӯшид, ўро баҳодур ном мебуданд. Аммо агар касе аз нӯшидан сар мепечид ва ҳатто агар намехост, маҷбур мекарданд то бинӯшад».¹

Клавихо меафзояд, ки он рӯз (22 сентябр), то вақте ки ҳайати сафорат ба назди Темур биёяд, ў ба макони буду бошашон хидматгори худро ҳамроҳ бо кӯзаи шароб фиристода, хоҳиш кардааст, ки бигӯяд, ки ин шаробро то миқдоре бинӯшанд, ки сархуш ба назди ў ҳозир шаванд.²

Аз маросими пошидани сиккаи нуқра дар ин зиёфат ба сари сафирон ва дигар меҳмонон аз тарафи яке аз мирзоёни Темурӣ Клавихо ёд мекунад ва менависад, ки баъдан ҳама он чи аз сиккаҳои нуқра дар косаи дасти ин мирзо боқӣ монда буд, дар рахту қабои мо сафирон, ки ба тан доштем, ба унвони пешкаш рехт. Дар навбати худ Темур дар ин зиёфат ба сафирон хилъати зарбоф тухфа менамояд ва дастур медиҳад, ки рӯзи дигар ба зиёфати навбатӣ ҳозир шаванд.³

Дидорбинии чаҳоруми ҳайати сафорати испанӣ бо Темур рӯзи 23 сентябр дар боғи Давлатобод, ки дар наздикии қасри Дилкушо буд, доир мегардад. Дар ин зиёфат одамони зиёде аз лашкари амир, ки дар чойҳои дигар буданд, даъват шуда, хаймаҳои зиёде заданд. Баъд аз он ки хаймаи Темур барафрошта гардид, – менависад Клавихо, – касони даъватшуда хаймашонро вобаста ба мақому вазифашон дар дарбор дар фосилае аз хаймаи Темур мезаданд ва ҳамин тавр дар муддати се-чаҳор рӯз тақрибан бист ҳазор хайма дар кӯчаҳо ва дар атрофии хаймаи Темур барафрошта шуд.¹

Ба хоҳири ба ин урдугоҳ наздик шудани ҳайати сафорати испанӣ Темур дастур медиҳад то хонае дар ин боғ барои онҳо омода созанд.

Ҳамин тавр Клавихо аз чашну зиёфатҳое, ки рӯзҳои 2, 6, 7, 8, 9, 13, 16, 23 ва 30 октябри соли 1404 Темур барпо карда буд ва ҳайати сафорати испанӣ дар онҳо ҳузур доштанд, муфассал ёдовар шуда, ин маросимҳоро бо хурдтарин ҷузъиётҳо тасвир мекунад.

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 262-263.

² Ҳамон ҷо. С. 263.

³ Ҳамон ҷо. С. 263-264.

Яке аз ин зиёфатҳо ба иртиботи чашни арӯсии наберагони Темур: Улуғбек, Иброҳим султон (писарони Шохрух), Эчил (писари Мироншоҳ), Аҳмад мирзо ва Бойқаро (писарони Умар Шайх) 9 октябри соли 1404 барпо шуда буд, аз он Клавихо чунин ёд мекунад: «Дар он рӯз, ки панҷшанбеи нухуми октябр (-и 1404) буд, шох дастур дод, то суре ба ифтихори арӯсии набераҳояш омода созанд. Боз мо сафиронро хонданд. Ин меҳмонӣ дар яке аз маконе, ки атрофаш баста буд ва чодарҳои зебо дошт, барпо гашт. Ба ин ҷо ҳамсари калонии шох Кано (Сароймулкхонум) ва Хонзода (ҳамсари Мироншоҳ) ва бузургону дигар одамон омада буданд...Микдори гӯшти гӯсфанд ва асбе, ки дар он рӯз ба сарф расид, бар ҳасби одати ҳамешагӣ фавқулодда буд ва бисёр шароб хӯрданду саҳт хушҳолӣ карданд».²

Шарафуддини Яздӣ низ аз ин маросими арӯсӣ ёд мекунад: «содот ва айимма ва ҷуҷиён ва умарои бузург ва элчиён, ки аз чаҳор гӯшаи ҳафт иқлим омада буданд»³ ва соҳибчашн «дар табақҳои тилло ва нуқра муҳайё ва омода ва анвои машрубот ва аз бодаву қимиз ва болу мусаллас ва арақу шарбат муҳайё дошта».⁴ Шарафуддини Яздӣ меафзояд: «бар тибқи хӯрдани анвои ошомидани мураттаб ва муҳайё гашта...аз барои аҳли ихтисос чиҳати ишрати ом дар мавозеи он чашнгоҳ бо издиҳоми хумҳои мутааддиди пур аз бодаи саргушода омода ниҳода буданд ва салои тарабу айш дардода ва аз ҳар тараф соқиёни симинсоқи зуҳрачабин чомҳои заррин ба гардиш дароварда... ва барои итмоми сур ва ҳузури ҷумҳур фармон судур ёфт, ки дар он сур ҳар кас ҳар чӣ хоҳад иртиқоб намояд, ҳеҷ офарида ба манъу заҳр нагарояд».⁵

30 сентябри 1404 Темур охири бор ҳайати испаниро дар масҷиди Муҳаммад султон – наберааш, ки мадфани ӯ дар хонақоҳи мадрасаи сохтааш буд, дар маросими ёдбуди Муҳаммад султон пазируфтааст.⁶ Баъд аз ин аз 1 ноябр то 21 ноябр, ки ҳайати сафорати испанӣ Самарқандро тарк гуфт,

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 265-266.

² Ҳамон ҷо. С. 282.

³ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷ.2. С.1265

⁴ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷ.2. С.1266.

⁵ Ҳамон ҷо. С.1267.

⁶ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 314.

онҳоро дигар Темур қабул намекунад. Клавихо таъкид мекунад, ки ҳайати сафорати испанӣ аз масъулини дарбори Темур борҳо тақозо кардаанд, то Темур онҳоро қабул кунад ва ҷавоби номаи шоҳи Кастилия ва Леон Генрихи III де Трастамар аз ӯ бигиранд.¹ Аммо ҳар бор надимони хосси Темур баҳонае пеш оварда, ин хоҳиши сафиронро рад мекунад. Клавихо сабаби қабул накардани Темурро дар бемории ӯ медонад ва менависад, ки ин надимон ба онҳо дастур доданд, ки онҳо ба хонашон раванд ва дар хона интизори даъвати Темур бошанд.²

Дар ин муддат, ки онҳо қабули Темурро дар манзили истиқоматиашон интизор буданд, ҳеҷ нафаре барои даъвати онҳо намеояд. Онҳо тасмим гирифтанд, ки бори дигар ба дарбори Темур раванд. Дар ин хангом надиме (ӯро Клавихо ҷағатой ном мебарад) аз дарбори Темур ба назди онҳо омада, ба онҳо иттилоъ медиҳад, ки ҳамроҳи сафирони Миср ва Туркия бояд ба сафар бароянд. Аммо онҳо рад карда, ба дарбори Темур мераванд ва ба масъулони дарбор суҳбат мекунад. Онҳо ба ҳайати сафорати испанӣ машварат медиҳанд, ки ҳар чи зудтар Самарқандро тарк гӯянд.

Клавихо ва ҳайати ҳамроҳи ӯ ба худ хулоса мекунад, ки «шоҳ бисёр бемор будааст, аз гуфтор мондааст ва дар остонаи марг қарор дорад»³ ва шояд ба ин сабабҳо ходимони дарбори Темур баҳонаҳо пеш меоваранд, зеро пирӣ ва нотавонии ӯро ба ҷашми сар дида буданд. Вале далели напазируфтани ин ҳайатро В.В.Бартолд на дар нотавон будану нирӯи сухан гуфтан надоштани Темур дида, балки ба назари ин донишманд Темур ба ҳучуми Чин, ки солҳо ғорати ин кишвар ва қатли мардумонашро дар қалбаш мепарварид, омодагӣ мегирифт ва ба ин далел ҳеҷ касро қабул намекард.¹

Аммо профессор Ҳ.Камол ин назари академик В.Бартолдро саҳеҳ намеҳисобад ба ин далел, ки Темур ҳамеша дар мавсими гармо, замоне, ки барфҳо аз роҳҳои кӯҳии мушкилгузар об мешуданд ва мушкилоти убуру мурур барои лашкар рафъ мешуд, ӯ лашкар мекашид. «Дигар ин ки, –

¹ Ҳамон ҷо. С. 320.

² Ҳамон ҷо. С. 321.

³Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 323.

менависад ин муҳаққиқ, – аз нигоҳи тактикаи низомӣ, баръакс, бояд Темур аз пазириши ҳар ҳайате, ки тақозои бор ёфтани ба даргоҳашро мекард, иҷтиноб намеварзид, то боиси овозаҳои мухталиф нашавад ва дар тарҳи амалиёти ҷангиаш ихлол ворид нагардад. Бинобар ин асли матлаб ҳамон аст, ки Клавихо баён карда. Ба назар мерасад, ки ихтиёри давлату лашкар дигар аз дасти Темури ҳафтодсолаи ҷарғат ва шаробӣ бурун ҷаста буд ва ӯ зери таҳмили иродаи атрофиёнаш, ки аз заъфи ӯ ба ваҳшат афтада буданд ва ҳирси ганҷу моли дигарон, ки дар рағу пайвандашон муҳкам шуда буд, ӯро водор сохтанд, дар он айёме, ки ба қавли Ибни Арабшоҳ «сармо бедод мекард», ғайри мутараққи ба тасмими лашкаркашӣ ба сӯи Чинро иттиҳоз кунад. Зеро атрофиёнаш хуб медонистанд, ки ҳузури Темур дар ҳар набард на танҳо ба лашкар нирӯ мебахшид, балки танҳо хабари лашкаркашии он ҷарғат кифоят мекард, то ҷаҳон биларзад».²

Баъд аз он ки ҳайат умедашро аз қабули Темур меканад, онҳо омодагӣ ба сафар мегиранд. 18 ноябр ба назди онҳо масъулони дарбори Темур ҷағатоиеро, ки бояд онҳоро дар сафари баргашт роҳнамоӣ мекард, мефиристанд. Ин ҷағатоӣ ҷаҳор нома дар даст дошт, ки ба ҳокимони ҷаҳор шаҳри қаламрави давлати Темур навишта шуда буд, ки роҳи сафари ҳайати испанӣ аз он ҷойҳо мегузашт, то ба онҳо мусоидат ва кумак намоянд.³

Хулоса, сафаргуфтаҳои Клавихо дар бораи муқаррароти маросими пазириши сафирон дар қаламрави давлат ва базморӣ дар дарбори Темур арзиши бисёр муҳими илмӣ ва таърихӣ доранд. Дар ин зербоб саъй шуд, то нуқтаҳои муҳими ин маросимҳо зикру тавзеҳ ёфта, бо имконоти мавҷудбуда ин матолиб бо дигар сарчашмаҳои таърихӣ қиёс гардида ва ба ин восита ба доираи илмӣ ворид хоҳанд гардид. Клавихо, ки худ шоҳиди ҳол буд, аз зулму ҷабре, ки маъмурони давлати Темур ба мардумони шаҳру вилоятҳо барои пазириши сафирон ва дигар фиристодагони темурӣ раво медиданд, ошкоро менависад. Ҳамчунин аз тасвири ҷашну базмҳои Темур, ки Клавихо онҳоро

¹ В.В.Бартольд. Сочинения. Т.2., часть 2.-Москва,1964, с.67.

² Камол Ҳ. Шаробхорагӣ мӯҷиби марғи Темурланг // Фарҳанг №5-6. 2004.С.20

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 323-324.

хеле муфассал баён мекунад, хулоса мешавад, ки Темур чун шахси фурсатталаб ба баҳонаи ғорати Ҳиндустон ҷанги муқаддас барои ислом-ғазавот эълон мекунад, аммо ба хангоми барпо намудани базму ҷашнҳо ёсои чингизиро ба шариати исломӣ тарҷеҳ медиҳад ва бо ҳамин симои воқеии худро ошкор месозад.

3.3. Муносиботи Темур бо ду рақиби сиёсиаш – Туктамишхон ва Йилдирим Боязид тибқи ахбори Клавихо

Клавихо дар асараш «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406)» дар бораи ду рақиби Темур – Туктамишхон (1342–1406) ва Йилдирим Боязид бо он чи ахбори шифоҳие, ки дар бораи онҳо ба даст овардааст, маълумоти муҳиме медиҳад.

Туктамишхонро Клавихо дар асараш бо номҳои Тотамиш, Корамиш, Тарамиш, Тортамиш ва Тетани зикр мекунад. Чун ахбори Клавихо роҷеъ ба Туктамишхон ва муносиботи ӯ бо Темур ба тариқи муназзам дар ин рисола наомада, бинобар ин пеш аз он ки ин масъаларо баррасӣ кунем, ба тариқи мухтасар таърихи муносибатҳои Темур бо Туктамишхонро дар асоси дигар сарчашмаҳои таърихӣ таҳлил карда, воқеияти маълумоти Клавихоро муайян хоҳем кард.

Ғиёсуддин Туктамишхон – писари Тӯйхоча оғлан, ҳокими Манғишлок ва яке аз хонҳои бонуфузи Урусхон (солҳои 1372–1374 хони улуси Ҷучӣ–Урдаи Тиллоӣ, вафот 1377) аз хонадони Урдо ва ёздаҳумин хони Оқурду дар Дашти Қипчоқ буд. Баъд аз он ки барои фармон набурдан бо амри Урусхон Тӯйхоча ба қатл мерасад, миёни Туктамишхон ва Қутлукбуғо - писари Урусхон ҷанг рух медиҳад, ки дар натиҷа Туктамишхон шикаст хӯрда, зиндагиашро дар хатар дида, соли 1376 ба Самарқанд ба даргоҳи Темур паноҳ мебарад. Шарафуддин Яздӣ дар ин бора чунин менависад: «Қутлукбуғо, писари Урусхон лашкаре гарон ба сари ӯ кашид ва миёни эшон ҷанг воқеъ шуд ва бо вучуди он ки Қутлукбуғо дар масоф тир хӯрд ва бо он

захм ҳалок шуд, шикаст бар чониби Туктамиш афтод ва эли ўро ғорат карданд ва ў гурехта, пеши ҳазрати соҳибқирон (Темур) омад».¹

Соли 1377 бо кумаки низомии Темур Тухтамишхон барои ба даст овардани Урдаи Тиллоӣ ба минтақа лашкар мекашад. Дар Сиброн бар зидди Тухтамишхон писари калонии Урусхон–Тухтақӣё бо чанд шоҳзодаи улуси Ҷўҷӣ бо лашкари зиёд ба ҷанг мепардозад, вале сипоҳаш шикаст хӯрда, пароканда мешавад. Тухтамишхон, ки аз даст захм бардошта буд, гурехта ба канори оби Сайхун расида, аз бими ҷон худро дар об андохта, ба ҷангали он тарафи соҳил мерасад. Темур аз шикасти дувори Тухтамишхон хабар ёфта, ба кӯмаки ў яке аз фармондеҳонаш бо номи Идкӯӣи Барлосро фиристода, таъкид мекунад, ки ба гуфтаи Шарафуддини Яздӣ Туктамишро «насиҳат кунад, то дар кори мулк мардона ва далер бошад»², вале Туктамишро маҷрӯҳу беҳуд ёфта, ўро ба назди Темур, ки дар беруни шаҳри Бухоро буд, меоварад.³

Урусхон хабар ёфт, ки Туктамишхон ба назди Темур паноҳ бурдааст ва бо лашкари зиёде ба тарафи ў омада, сафиронашро ба назди Темур фиристод, то пайғоми Урусхонро расониданд, ки «Туктамиш писари маро кушта ва гурехта вилояти шумо омада, душмани маро биспоред, вагарна маҳалли ҷанг таъйин карда».⁴

Ин огоҳии Урусхон ба Темур маъқул наафтод ва бар зидди Урусхон лашкар кашид. Дар ин муддат Урусхон вафот карда⁵ ва Тухтақӣё ба ҷои падараш нишаста буд. Дар ҷанге, ки миёни Темур ва Тухтақӣё ба амал омад, Тухтақӣё кушта шуда, Темур Туктамишро ба гуфтаи Яздӣ «тақвият ва тамшият фармуда, подшоҳии тамоми Дашти Қипчоқ ва улуси Ҷўҷӣ бад–ў арзонӣ дошт ва ўро маҷмӯи асбоби салтанату комгорӣ муҳайё ва мураттаб

¹ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди. аввал. С.462

² Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди. аввал. С.463

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Ҳамон ҷо.

⁵ Ҳамон ҷо. С.467.

сохта, дар он мамлакат боз гузошт».¹ Ин воқеа соли 778 ҳ.қ./1377 рух дода буд.²

Соли 1380 Туқтамиш тавонист тамоми Урдаи Тиллоиро то Азов бо пойтахташ Сарой Бирка зери назорат дошта бошад.

Хондамир аввалин муҳолифати Туқтамишхонро бар зидди Темур баъди 11 соли ҳукуматаш дар Дашти Қипчоқ зикр карда, менависад: «Дар баҳори санаи 789 ҳ.қ./1387 подшоҳи Дашти Қипчоқ–Туқтамишхон рақами нисён бар саҳоифи ҳуқуқи амир Темури Гуракон кашида, лашкари гарон аз роҳи Дарбанд ба савби Озарбойҷон равон фармуд».³

Туқтамиш, ки ба ҳукумати Урдаи Тиллоӣ ба кумаки Темур расида буд, аз гузаштани сарзаминҳои ғарби Эрон ва Моварои Қавқоз ба дасти Темур ҳаросида, ба ин минтақа ҳучум кард. Дар зимн Яздӣ менависад, ки Туқтамиш «аз роҳи савоб бияфтод ва пой аз ҷодаи мувофиқату муҳолисати ҳазрати соҳибқиронӣ (Темур) берун ниҳода, сар ба тугёну исён баровард ва ёғӣ шуд ва лашкари гаронро таҷҳиз карда, ба Озарбойҷон фиристод».⁴

Туқтамишхон Табреро ишғолу ғорат карда, баъд аз он ки иттилоъ ёфт, ки Темур ба ин ҷониб меояд, бо ғаниматҳои зиёд ва 90 ҳазор асир, ки дар байни онҳо шоири маъруф Камоли Хучандӣ низ буд, ба ҷониби пойтахташ шаҳри Сарой ақибнишинӣ мекунад.⁵

Ба хангоми лашкаркашии Темур ба Исфажону Шероз дар охири соли 1387 ва аввали соли 1388 ба ӯ хабар мерасад, ки Туқтамишхон ба тарафи Мовароуннаҳр лашкар кашида, ба гуфтаи Шарафуддини Яздӣ: «хоки бадъаҳдӣ ва бевафой бар фарқи давлати худ пошида, лашкари гарон ба Мовароуннаҳр фиристодааст».⁶

¹ Ҳамон ҷо.

² Ҳамон ҷо.

³ Хондамир. Таърихи ҳабибу-с-сияр. Ҷилди сеум, ҷопи чаҳорум, Техрон: Хайём, 1380. С.440.

⁴ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди аввал. С.572.

⁵ Пигулефская И.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1958 (-390 с.). С.232.

⁶ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди аввал. С.592.

Бино ба ахбори «Ҳабибу-с-сияр» барои пеши лашкари Туктамишро гирифтанд. Темур писараш Умаршайхро бо лашкари Андикон ва Сулаймоншоҳ ва амир Аббосро бо лашкари дар Самарқанд буда вазифадор мекунад. Ин ду лашкар бо ҳам пайваста, аз оби Сайхун мегузаранд ва дар панҷфарсахии Утрор бо лашкари Туктамишхон ба ҷанг мепардозанд. Туктамишхон дар ин ҷанг ба лашкари Темуриён ғалаба карда, баъд аз ин дастае аз лашкари Туктамишхон аз роҳи Хоразм ба қасди ишғоли Бухоро ба шаҳри Бухоро наздик мешаванд, вале дар гирифтани Бухоро очиз монда, «ба харобии вилоёти Мовароуннаҳр пардохтанд».¹

Хабари нобасомониҳои Мовароуннаҳр ба Темур мерасад ва баъди таъйин кардани ҳокимони Шероз, Исфаҳон, Кирмон, Сирҷон аз ҳисоби гумоштағони худ, дар охири моҳи феввали 1388 ба ҷониби Самарқанд раҳсипор мешавад.

Туктамишхон охири соли 1388 бори дигар ба тарафи Мовароуннаҳр лашкар кашида, Сайхунро убур мекунад. Темур бошитоб бо лашкари худ ба ҷанги ӯ меравад ва дар ин ҷанг ба лашкари Туктамишхон зарба ворид карда, теъдоде аз лашкари Туктамишро кушта, иддаеро ба асорат мегирад ва бисёрихояш дар Сирдарё ғарқ шуданд. Яздӣ менависад, ки баъд аз шикаст Туктамишхон сафирони худро ба назди Темур барои узрхоҳӣ ва итоат ба ӯ мефиристад. Темур онҳоро қабул карда, дар бораи Туктамишхон мегӯяд: «...оламиёноро маълум аст, ки ...аз барои ӯ лашкар ба Урусхон кашидам ва бад-он сабаб ҷандин асплашқариён ва амволу асбоби фаровон дар он зимистон арзаи талаф шуд ва бо вучуди он дар тақвият ва тамшияти ӯ эҳтимом намудам, то эли ӯро аз эли Урусхон ҷудо карда, бад-ӯ додам ва дасти ӯро ба навъе қавӣ кардам, ки бар тахти улуси Ҷӯҷӣ ба хонӣ истиқрор ёфт, ... аммо ҳаққи неъмату эҳсон фаромӯш карда, шароити фарзандӣ ба ҷой наёвард ва чун мо ба Эронзамин наҳзат намуда, ба тасхири Форсу Ироқ

¹ Хондамир. Таърихи ҳабибу-с-сияр. Ҷилди сеюм, ҷопи чаҳорум. С..441-442.

машғул будем, тариқи исён пеш гирифта, лашкар фиристод, то ҳаволии мамлакати моро хароб карданд...»¹

Темур дар ҳамон соли 1388 аз шиддати хусумате, ки нисбат ба Туктамишхон дар сар мепарварид, бори чаҳорум ба Хоразм лашкар кашид, зеро он кишвар зери ҳукумати Туктамиш қарор дошт. Дар асари он ҳучум шаҳри Хоразмро ба хок яксон намуда, дар ҷои он ҷав кошт ва аксари аҳолии шаҳрро ба Самарқанд кӯчонид.² Дар иртиботи ин мавзӯ муаррихи тоҷик Н. Амиршоҳӣ ба ин назар аст, ки: «Эҳтимоли ғолиб он аст, ки баъд аз ин кӯчиши азим дар он сарзамин теъдоди эрониҷаҳонии порсизабон хеле кам шуд. Чунонки ёд доред, аввалин зарбаи азим ба тоҷикони Хоразм дар қатли омми Чингизи хунхор зада шуда буд, ки минбаъд дар он кишвари қухани ориёӣ оҳиста-оҳиста ақвоми ишғолгари туркӣ-муғулӣ мутаваддин шуда, забонашон ғолибан кулли аҳолии онро фаро гирифт».³

Баъди баргузор кардани қурултой бо шохзодагону амирони худ Темур ҳамроҳи сафирони Туктамишхон ба ҷониби ӯ равон мегардад. 18 июни 1391 пас аз он ки макони ҷойгиршавии Туктамишхон маълум шуд, Темур мудҳиштарин чангро оғоз мекунад⁴ ва баъди ғалаба бар Туктамишхон Темур дар моҳи октябри 1391 аз Сайроб гузашта, ба Утрор мерасад ва муддати он юриш ёздаҳ моҳ буд.

Соли 1394 вақте Темур Гурҷистон ва пойтахти он Тифлисро ғорат мекард, аз Ширвон хабар омад, ки лашкари Туктамишхон аз Дарбанд гузашта, вилояти Шервонотро ғорат намуданд.⁵ Темур лашкареро ба он тараф фиристод ва Туктамишхон аз ин огоҳ шуда, рӯй ба гурез ниҳода, ба Дашти Қипчоқ баргашт.

Темур баъд аз фирори Туктамишхон аз ин минтақа намояндаи хеш Шамсуддинро бо номае ба назди ӯ фиристод. Сафири Темур чун ба Дашти

¹ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Қилди аввал. С.640.

² Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Баргардонанда аз хати форсӣ А.Муродзода. Душанбе: ЭР-граф, 2019 (-488 с.). С.171.

³ Амиршоҳӣ Н. Темур – дувумин чехраи хунрези таърих // Фарҳанг. №1. Душанбе, 2004 (С.11-23). С.17.

⁴ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. 2019. С.195.

⁵ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Қилди аввал. С.798.

Қипчоқ ба назди Туқтамишхон расид, номаи Темурро ба ӯ супорид. Вале Туқтамишхон суханони хушунатомез дар ҷавоби мактуб навишт. Аз ин рафтори Туқтамишхон Темур ба хашм омада, бо сипоҳи гарон ба тарафи Дашти Қипчоқ равона шуд.¹

28 феввали 1395 Темур ба тарафи Туқтамишхон ба охирин лашкарӣ рафт, то ӯро ҷазо диҳад. 14 апрели соли 1395 ду лашкар дар муқобили якдигар қарор гирифтанд. Аммо ҳамаи талошҳои Туқтамишхон бар ҳадар рафт, сафи лашкараш бори дигар бишкаст, сипоҳиёнаш ҳамагӣ парешон шуданд. ӯ ба ҷуз фирор, роҳи дигаре надид.

Темур баъди шикаст ва рондани Туқтамишхон Темурқутлуғ ағлонро дар Дашти Қипчоқ ба маснади хонӣ нишонд. Туқтамишхон бо ҳокимони дастнишондаи Темур дар Дашти Қипчоқ доим дар мубориза буд, вале ба ӯ муяссар нашуд, ки дигар ба ин қаламрав ҳукмронӣ кунад.

Акнун ба баррасии ахбори Клавихо дар бораи муносиботи Темур бо Туқтамишхон мепардозем. Клавихо бори нахуст аз Туқтамишхон дар ин сафаргуфтаҳояш ҳангоми ба таърихи 29 майи соли 1404 ворид шудан ба шаҳри Калмарин (Сюрмари) – шаҳре дар наздикии кӯҳҳои Арарат, марбути Арманистон ёдовар мешавад, ки ба воқеаи ҳуҷуми Туқтамишхон ба Дарбанду Шервонот дар соли 1394 иртибот мегирад. Сюрмари дар асрҳои миёна шаҳри бисёр муҳим будааст ва инак аз ин шаҳр, ки ҳоло ба номи Сурмалу маъруф аст, деҳи беаҳамият ва ночизи туркнишин аст.² Калмарин соли 1387 аз тарафи Темур ишғол шуда буд.

Клавихо мегӯяд, ки сокинони ин шаҳр ба онҳо гуфтаанд, ки ҳудуди ҳашт сол пеш (дар тарҷумаи форсӣ барғалат 18 сол зикр шудааст³) Тетени (Туқтамишхон) – и тотор ин шаҳрро муҳосира ва барои гирифтани он ду шабонарӯз мубориза карда, дар рӯзи севум бо ҳокими ин шарҳ қарордоди таслим шудан бастанд, ки тибқи ин шартнома Туқтамиш ва лашкараш вориди шаҳр намешаванд, аммо ба ӯ маблағи муайяне ҳамасола ба унвони

¹ Ҳамон ҷо. С.802-803.

² Клавихо. Сафарнома. Техрон, 1366. С.351.

³ Ҳамон ҷо. С.151.

хироч бояд бипардозанд. Туктамиш фақат хоҳиш кард, ки нима аз мардуми мусаллаҳи шаҳр ба сипохи ӯ ҳамроҳ шаванд ва ба сӯи Чургания (Гурчистон) бираванд, зеро меҳоҳад бо шоҳи он Сарсом бичангад.¹

Вақте мардони мусаллаҳи шаҳр ба лашкари Туктамиш ҳамроҳ шуданд, – идома медиҳад Клавихо, – ӯ фармон дод, ки ба шаҳр ҳамла кунанд ва бо ин тадбир ба шаҳр даромада, онро ғорат карда, сипас шаҳрро оташ зада, вайрон карда, теъдоди зиёде аз сокинони онро аз дами теғ гузаронид. Дар гузашта бештари аҳолии Сюрмари арманӣ буданд, аммо бисёре аз арманиёнро аз ин маҳал ронданд ва ҷои онҳоро мусулмонон гирифтанд, – менависад Клавихо.²

Клавихо дар зимни зикри иқомати ин ҳайат дар Сюрмари мегӯяд, ки дар ин шаҳр барои онҳо ба ҳадди зиёд хӯрок тадорук дида, барои идомаи сафар аспҳое дар ихтиёри онҳо гузоштанд, зеро ки саросари ин сарзамин дар тахти фармони ҳукумати Темур қарор дошт.³

9 июни соли 1403 Клавихо ва ҳайати сафорати испанӣ ба шаҳри Каз (Таз), ки дар соҳили дарёчаи Урмия (Эрон) воқеъ буд, мерасанд ва шабро дар шаҳраки ҳамчавори он Кусакана (Кӯзаканон) сипарӣ менамоянд. Ба қавли Клавихо дар гузашта ин шаҳри бузург буда ва ҳоло бештари қисматҳои он вайрон шудааст. Клавихо дар идома зикр мекунад, ки «ба мо гуфтанд, ки боиси вайронии ин шаҳр императори тотор Корамиш (Туктамиш) буд, ки ӯро Темурбек шикаст дода, аз мамлакаташ (Дашти Қипчок) берун кард ва ҳоло аз он маҳрум шудааст».¹

Харобии ин шаҳр ба дасти Туктамишхон шояд ба воқеаи ҳучуми ӯ дар баҳори соли 1387 иттифоқ афтада бошад, ки он замон Туктамишхон аввалин маротиба муҳолифати худро ба Темур зоҳир карда, аз роҳи Дарбанд ба Озарбойҷону сарзаминҳои ҳамчавори он ҳучум намуд ва он ҷойҳоро ғорату вайрон кард.

Ёддошти навбатии Клавихо аз Туктамишхон ба 4 сентябри соли 1404, ки ҳайати испанӣ дар боғе берун аз шаҳри Самарқанд ба интизори қабули

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.154.

² Ҳамон ҷо. С.154-155.

³ Ҳамон ҷо. С.155.

Темур менишаст, иртибот мегирад. Клавихо менависад, ки фиристодае аз чониби Темур ба назди онҳо омада, хабар дод, ки Темур гирифтори додани посух ба сафиронест, ки аз тарафи шоҳ Тортамиш (Туктамиш) ба Самарқанд омадаанд ва ба ин сабаб наметавонад ҳайати испаниро қабул намояд.²

Ин иттилои Клавихо дар «Зафарнома» – и Яздӣ чунин тасдиқи худро ёфтааст: «Дар ин вило (Самарқанд) аз пеши Туктамишхон, ки аз муддате боз дар саҳорӣ ва дашт бадҳолу саргашта мегашт, Қарохоча, ки аз навкарони қадими ӯ буд, ба даргоҳи олампаҳо (Темур) омад...фиристодаи Туктамишхон ба забони эътизор арза дошт, ки «ҷазо ва кайфари куфрони неъмат ва эҳсон дидаму кашидам. Агар отифати подшоҳона рақами афв бар ҷароим ва заллоти ин заиф кашад, баъд аз ин сар аз рабқай тоат ва пой аз ҷодаи мутобаат накашад ва берун наниҳад».³ Дар идома Яздӣ менависад, ки Темур «фиристодаро навозиш фармуд» ва ваъда дод, ки «улуси Ҷучиро боз истихлос намоям ва ба ӯ (Туктамишхон) супорам» ва ҳадяҳои зиёде барои Туктамиш таҳия карда, Темур Қарохочаро иҷозати баргаштан дод.⁴

Клавихо дар дидорбинии нахуст бо Темур, ки 8 сентябри соли 1404 дар қасри Дилкушо сурат гирифта буд, менависад, ки баъд аз аҳволпурсии ҳайати испанӣ Темур ба баъзе бузургон, ки дар пойини пойи ӯ нишаста буданд, рӯй оварда суҳан кард, ки «мегӯянд яке аз онҳо писари шоҳ Тохтамиш, шоҳи собиқи Татария буд».⁵

Дар зикри рӯзҳои охири зиндагӣ дар Самарқанд, ки ҳайати испанӣ натавонист ба қабули Темур муяссар шавад, Клавихо ба тавсифи шаҳри Самарқанд пардохта, дар охири он боз суҳане аз Туктамиш ва Темур мегӯяд. Туктамишхон, хони тотор амири нируманду далер ва душмани муқтадиртар ва хатарноктар аз Турк (султон Боязиди Усмонӣ) буд, -менависад Клавихо ва идома менависад, ки фармонравоии сарзамини Тоторро Едигей, ки замоне

¹ Ҳамон ҷо. С.166.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.246.

³ Шарафуддини Яздӣ. Зафарнома. Ҷ.2. С.1285-1286.

⁴ Ҳамон ҷо. С.1286.

⁵ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.250.

дастнишонда ва зердасти Темур буд ва акнун нерумандтарин душмани ўст, ба уҳда дорад.¹

Едигей (Едигуй, Едингуй) аз қабилаи оқманғит буд, ки дар ибтидо нукарии Туктамишро мекард ва замоне, ки Туктамиш ба Темур паноҳ бурд, Едигей низ баъдан ба ӯ пайваст. Дар таърихи Темур номи Едигей бори нахуст соли 1376 ёдовар мешавад, ки ин замон Темур ба Туктамиш кумак мекард, то ҳокимияти аз дастрафтаашро дар улуси Чўчӣ дубора ба даст биёварад. Соли 1391 Едигей ба назди Темур омад ва дар ҳамин сол ӯ роҳбаладии лашкари Темурро дар Дашти Қипчоқ бар зидди Туктамиш дошт, ки барои ин хидмат Темур ӯро амири улуси Чучӣ (Дашти Қипчоқ) таъйин кард.² Баъдан Едигей аз Темур рӯй гардонид ва мустақилона алайҳи Туктамиш мубориза мекард.

Чуноне ки дар боло аз қавли Шарафуддини Яздӣ зикр шуд, Темур ба сафирони Туктамиш ваъдаи кумакро медиҳад ва Клавихо ин нуқтаи назарро тасдиқ карда, зикр мекунад, ки Туктамиш ва Темур бо ҳам сулҳ намуда, талош карданд то бар зидди Едигей якҷо мубориза кунанд ва идома медиҳад, ки Едигей дар ихтиёраш беш аз 200 ҳазор саворанизом дорад.³ Вале марги Темур дар моҳи феввали соли 1405 ин фурсатро аз байн мебарад. Дар охири соли 1405 Едигей аввалин бор ба қаламрави давлати Темур ҳучум карда, Хоразмро ишғол намуда, дастнишондаи худро ҳокими он таъйин менамояд.⁴

Клавихо аз ҳучуми Туктамишхон ба қаламрави давлати Темур ёд карда, менависад, ки ҳудуди ёздаҳ сол пеш Туктамишхон аз кишвари Тотор (Дашти Қипчоқ) бо лашкари гарон кишвари Форсро мавриди тохту тоз қарор дода, ба ҷониби Табрез омад ва Арманистони болоиро гирифта, бисёр шаҳрҳоро ғорат карда, қалъаҳоро вайрон намуд. Ин ҷо Клавихо дубора аз шаҳри Колмарини Арманистон ёд мекунад, ки вайронаҳои ба дасти лашкари Туктамишхон анҷомёфтаре бо чашми сар дидаанд.⁵

¹ Ҳамон ҷо. С.337.

² Бартольд В.В. Отец Едигея // Сочинения Т.П. Ч.І. Москва, 1963. С.798-802.

³ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.341.

⁴ Бартольд В.В. Отец Едигея. С.803.

⁵ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С.338.

Дар идома Клавихо аз ҳучуми пирӯзмандонаи Темур дар моҳи феввали соли 1395 ба Дашти Қипчоқ бо баъзе чузъиёташ менависад, ки фикр мекунӣ Клавихо дар ин лашкаркашӣ ҳузур дошта бошад. Аз ҷумла менависад: «Темурбек аз ин бохабар шуда, бо лашкари худ равон шуд, бо он ки лашкари Туктамиш бештар буд, бо ниҳояти шитоб ӯро таъқиб кард ва дар соҳили дарёи бузурги Тесин (Терек), ки дар наздикии сарзамини Тотор ҷорист, ӯро дарёфт. Темур кӯшиш кард то барои расидан ба он сӯи дарё гузаргоҳе биёбад. Дар ҳама он ҳудуд фақат як гузаргоҳ буд. Чун Темур ба соҳили дарё расид, дид, ки Туктамишхон аз об гузаштааст... ва гузаргоҳи обро дар ихтиёр дорад. Ноғузир аз ҳаракат истод ва номае ба ӯ фиристонд, ки чаро чунин коре кардааст...»¹

Тасвири Клавихо аз ҷанги Темур бо Туктамишхон дар соҳили дарёи Терек дар зимистони соли 1395 бо зикри муфассали ин ҷанг аз тарафи Шарафуддини Алӣ дар «Зафарнома» хеле шабоҳатҳо дорад.¹ Яздӣ рисолаи худро солҳои 1419-1425 навиштааст ва аз он Клавихо наметавонист бохабар бошад. Албатта ин навиштаҳои Клавихо аз қавли касонест, ки дар ин лашкаркашии Темур ба Дашти Қипчоқ ширкат доштанд ва Клавихо дар Самарқанд бо онҳо суҳбат кардааст, вале номашонро намебарад.

Хулоса, чуноне ки аз баррасиҳои матолиби Клавихо ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ маълум мешавад, Туктамишхон ягона хонест, ки аз Темур намеҳаросид ва доим бо ӯ дар ҷидол буд. Туктамишхон ба назари таҳқиру ҳақорат ба Темур менигарист ва ӯро ҳеҷ сазовори ҳукумат намедонист. Чун насаби Темур ба хонадони ашрофи муғулӣ, яъне Чингиз намерасид ва инчунин собиқаи фаъолияти ӯ аз дуздӣ ва роҳзанӣ оғоз шуда буд, бинобар ин хонадони ашрофи муғул, ки Туктамишхон дар шумори онҳо буд, Темурро ҳамеша бо чашми кам медиданд ва шахсияти ӯро намепазируфтанд. Туктамиш чун дар Дашти Қипчоқ рақибони қавидасте дошт ва аз онҳо шикастҳо дидааст, ба далели заъфи низомияш ба Темур рӯй меовард ва чун барояш фурсат мусоид мегашт, ба қаламрави ҳукумати Темур

¹ Ҳамон ҷо. С.338-339.

хучум меовард ва онро ғорату вайрон мекард. Шаҳодати ин ҳарфҳо навиштаҳои Клавихо мебошанд, ки ин матлабро на танҳо шунидааст, балки вайронаҳои ба дасти лашкари Туктамишро бо чашми худ дидааст.

Клавихо дар асараш дар мавридҳои мухталиф аз рақиби дигари Темур – Йилдириш Боязиди I (1389–1402), писари султон Муроди аввал (1360–1389), ҳокими чаҳорум ва султони дувуми Усмонӣ менависад. Йилдириш Боязидро Клавихо бо номҳои Баязет, Баязит, Илдириш, Байязет, Алдайре ва Вайсат зикр мекунад.

Йилдириш Боязиди I ба ҷойи падараш султон Муроди аввал, ки соли 1389 дар майдони ҷанги Косово бо шоҳи Сербия Лазар (1371-1389)² ба ҳалокат расид, ба тахт нишаст ва бо куштани ягона бародараш - Яъқуб салтанаташро оғоз кард. Дар замони султон Мурод писари калониаш Совачӣ, ки ба сӯйқасд бар зидди падараш гунаҳкор доништа шуда буд, ба қатл расид.³

Боязид сиёсати ишғолгаронаи падарашро идома дода, дар тӯли салтанати худ ҷангҳои зиёде дар Балкан карда, бо ишғоли Булғористон ба дарвозаҳои Аврупо наздик шуд. Дар Аврупо бар зидди Боязид ҳаракати салибиро созмон доданд, аммо соли 1396 дар ҷанги наздики Никопол лашкари салибдоронро Боязид шикаст дод. Боязид аксари сарзаминҳои Осиёи Сағирро ишғол намуда, ду бор Константинополро ба муҳосира гирифт ва императори Византияро маҷбур сохт, то тобеияти худро ба Боязид эълон кунад. Султон Боязид марзҳои императориашро аз Дунай дар шимолу ғарб то Фурот дар шарқ густариш дод. «Султон Йилдириш Боязид, – менависад Йозеф фон Гаммер–Пургштал, – кулли Осиёро аз ҳама футуҳоти худ мамлу сохт, фатҳномаҳое, ки ба салотини Мисру Эрон, аз ҳукмронони Ироқи Араб ва Аҷам гирифта, то хони Тотор ирсол дошт ва асирони фарангинаҷод чанд низ ба инзимомии (иловаӣ) ҳар як равона намуд, то далел бар футуҳоти ӯ ва

¹ Ҳамон ҷо. С.340.

² Клавихо. Дневник путешествия, 1991. С.69.

³ Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмонӣ. Тарҷума ба форсӣ М.Алиободӣ. Ҷ.И. Техрон, 1367. С.199-200.

туҳфаи боргоҳи салотин бошад. Аз ҷумла шаст нафар асир ба султони Миср расид ва аз зумраи онҳо як нафар аз бузургон ва ашрофи Венгрия буд».¹

Дар Осиё манофеи Боязид бо манфиатҳои Темур бархӯрд намуданд. Боязид Темурро мисли яке аз ҳукмронони ҳудуди Аврупо гумон кард ва чунин пиндошт, ки ба ҷавобҳои дурушт ва пайғомҳои зишт метавонад Темурро битарсонад. Ихтилоф ва даргирии ду таҷовузгар сабаби ҷанг дар наздикии Анқара шуд, ки дар натиҷа султон Боязид шикаст хӯрд ва ба гуфтаи Ибни Арабшоҳ 27 зулҳиҷҷаи соли 804 ҳ.қ. /28 июли соли 1402² ва ба навиштаи Йозеф фон Гаммер–Пургштал 20 июли соли 1402 ҳамроҳ бо як писараш ба исми Мусо³ ба дасти Темур асир афтод.

Мутарҷими рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу–л–мақдур фи ахбори Темур)» – Ибни Арабшоҳ Муҳаммад Алӣ Наҷотӣ бо тақя ба ахбори Ибни Арабшоҳ, ки Боязид «шаҳри Истамбулро дар муҳосира медошт ва наздик буд, ки он шаҳр ба тасарруфи ӯ дарояд»⁴, хулосаи бисёр мантиқие дар мавриди ин ки ҷаро аврупоиён аз Темур ҷонибдорӣ карданд, баровардааст: «Дар ин мавриди хос низ яке аз илалӣ ҷонибдорӣ аврупоиёнро аз Темур бад–ин мавзӯи муҳими таърихӣ метавон марбут донист, ки дар он мавқеъ кишвари Рум аз тарафи Усмониён дар мухотара ва чунон ки дар матни китоб ҳам омадааст, шаҳри Истанбулро нерӯҳои султон Йилдирими Боязид дар муҳосира гирифта буданд ва сукути он шаҳр ба тавре, ки баъд аз он таърих дида шуд, манофеи тичорӣ ва иқтисодии аврупоиёнро таҳдид карда, роҳи Ғарбро ба Шарқ масдуд медоштааст ва ҳамлаи Темур сабаби инсирофи султон Йилдирими Боязид аз тасарруфи Истанбул гашта, муваққатан Аврупоро аз мухотира наҷот додаст».⁵

¹ Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмони. С.226.

² Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Тарҷума аз забони арабӣ, мутарҷим Муҳаммад Алӣ Наҷотӣ. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. –Душанбе, 2018 (-400 с.). С.218.

³ Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмони. С.288.

⁴ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.211.

⁵ Муҳаммад Алӣ Наҷотӣ. Муқаддимаи мутарҷим //Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.27.

Дар натиҷаи ин воқеа фатҳи Константинопол аз ҷониби туркони Усмони 50 сол ақиб афтод ва дар замони салтанати набераи Йилдирим Боязид – султон Муҳаммади Фотех дар соли 1453 ин шаҳр фатҳ гардид ва баъдан Константинопол ба Истамбул табдили ном кард.

Клавихо дар оғози рисолааш зикри мухтасаре аз набарди султон Боязид бо Темур мекунад, ки шикасти Боязид аз Темур боиси ба Самарқанд фиристодани ҳайати испанӣ мегардад. Аз навиштаҳои Клавихо маълум мешавад, ки шоҳи Кастилия ва Леон Генрихи III де Трастамар бисёр муштоқи ба даст овардани ахбори дақиқу дуруст аз авзои минтақа ва касби маълумот дар бораи теъдоди нерӯҳои низомии Темур ва султон Боязид ва дороиҳои онҳо буд, ки он замон дар муқобили ҳам истода, бархӯрди низомиашон ногузир гардида буд. Бинобар ин Генрихи III ба ҷониби Шарқ ду сафири худро бо номҳои Пайо де Сотомайор ва Гернан Санчес де Паласуэлос фиристод, то он чи дар он ноҳияҳо мегузарад, гузориш диҳанд. Ин ду сафир дар тобистони соли 1402 ба сафар баромада, тавассути кишти ба Осиёи Сағир омаданд, ки ин замон ҷанги назди Анқара миёни султон Боязид ва Темур рух дод. Пас аз ғалабаи Темур сафирон ба Анқара, ба назди ӯ омада, ба хубӣ пазиروي шуданд. Дар зимн Клавихо менависад: «ба онон (сафирон) (Темур) мухтарамона рафтор карда, ҷузви мулозимони хеш қарор дода, ба ифтихори онон ҷашн ораста, тухфаҳо дода ва дар бораи қудрати шоҳи Кастилия маълумот ҳосил карда, дар бораи азамати ӯ дар миёни шоҳони масеҳӣ пай бурд».¹

30 марти соли 1404 Клавихо ва ҳамроҳонаш ба қалъае бо номи Киноли, ки дар қаламрави Туркони Усмони буд ва ба қавли Клавихо ба фармондеҳи мусулмон Еспандиар тааллуқ дошт, мерасанд. Клавихо идома медиҳад, ки ин шахс ҳокими сарзаминҳои зиёде ҳаст, ки ба Темур хироч медиҳад ва дар минтақаҳои зери фармонаш ба номи Темур сикка задааст. Инчунин аз шаҳри Синополи (Синоп), ки марбути Еспандиар буд ва ҳайати испанӣ рӯзи 31 март ба он ҷо мерасанд, ёд карда, менависад, ки Еспандиар ин замон дар шаҳри

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 3-4.

Кастамеа (Кастамуни), ки дар се рӯза роҳ аз ин ҷо қарор дошт ва лашкари 40-ҳазора гирд оварда, бо яке аз писарони Боязид, ки аз додани хироч ба Темур аз ӯ розӣ набуд, мехост бичангад. Сабаби ба Темур таваҷҷуҳ кардани Еспандиарро Клавихо дар он дидааст, ки султон Боязид падари ӯро кушта, заминҳояшро ишғол кардааст. Баъд аз он ки Темур Боязидро шикаст дод, заминҳои Еспандиарро ба ӯ бозгардонида ва ба ин сабаб ӯ ба Темур хироч медодааст.¹

Ибни Арабшоҳ дар мавриди Еспандиар (ӯро мутарчим И.Мирокова дар қавсайн Исфендиар гуфтааст¹), ки ӯро Клавихо тобеъ ва хирочсупори Темур зикр мекунад, ҳамназар аст, аммо дар хусуси он ки падари Еспандиарро Боязид кушта ва заминҳояшро ишғол кардааст, назари Ибни Арабшоҳ дигар буда, комилан ба ҳақиқат наздик аст. Зеро Ибни Арабшоҳ пас аз ҳашт соли зиндагӣ дар Самарқанд соли 811 ҳ.к (1408-09) ба шаҳри Хито аз сарзамини Туркистони Шарқӣ рафта, аз он ҷо ба Хоразм омада, то соли 814 ҳ.к. (1412) дар он шаҳр зиндагӣ карда, дар ин сол аз Хоразм ба шаҳри Адрана (Адриана), ки аз шаҳрҳои туркони Усмонӣ буд, рафта, дар он ҷо мавриди эҳтироми султони Усмонӣ Муҳаммади аввал, писари султон Боязид гашта, чандин сол дар он шаҳр зиндагӣ кардааст. Ибни Арабшоҳ дар он ҷо вазифаи муаллимии султон Муроди дувум, писари султон Муҳаммади аввалро, ки валиаҳди хилофат буд, дошта ва ҳамчунин муншӣ ва дабири махсуси султон Муҳаммади Усмонӣ гардида, иншою нигориши номаҳои арабӣ, форсӣ, туркӣ ва муғулӣ ба ӯ вогузор шуда буд.

Чун Ибни Арабшоҳ бо хонадони Усмонӣ бисёр наздик буд, ба ин далел ахбори ӯ дар мавриди Исфандиёр хеле дақиқ аст. Ибни Арабшоҳ дар фасли «Омадани амир Исфандиёр ба даргоҳи Темур» ӯро писари Боязид мегӯяд, ки «пойгоҳи салтанаташ устувор ва мулку давлаташ аз падар ба мерос расида буд. Дар кори худ истиқлоли тамом ва бо подшоҳони Усмонӣ душмани дерин дар миён дошт. Бисёри шаҳрҳову қалъаҳо ва заминҳои пасту баланд дар қаламрави фармони вай буд, аз ҷумла шаҳри Синоп, ки ба зарофату

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1991. С. 55.

покизагӣ забонзади мардumi офоқ ва мулаққаб ба Ҷазиратулушшоқ буд...Аз шаҳрҳои дигараш яке Қустамония, курсинишини кишвар буд ва яке Сомсун, ки дар он қалъаи бузурге дар канори дарё махсуси мусулмонон буд...Вай дарёфт, ки Темур бо фарзандони Ибни Қарамону тоифаи тотору Қароюлуку Таҳартан (ҳокими Арзинчон) ва амир Яъқуб ибни Алишоҳ (волии Кармон) ва фармонравоёни Маншо ва Сорухон, ки ба даргоҳи вай пайвастанд, чӣ гуна рафтор кардааст ва ононро, ки дар чомаи фармонбардорӣ ва аз чодаи хидматгузорӣ бад-ӯ рӯй намуданд, наозурдааст. Пас тоати вай пазируфта, ба даргоҳаш шитофт ва мар ӯро бо армуғонҳои гаронбаҳо ва ҳадяҳои кироманд дидор кард. Темур вайро бо кушодарӯйӣ ва некукорӣ пазира шуд,... аз ӯ меҳмонӣ кард. Пас ӯ (Темур) ва фарзандони Қарамон ва бисёре аз сардорону фармондеҳони он диёрро, ки тоати вай пазируфта буданд, бифармуд то ба номи ӯ ва Маҳмудхон хутба кунанд ва сикка ба номи эшон зананд ва фармони вайро гардан ниҳанд ва бад-ин гуна аз газанду озораш бираҳанд ва аз мусодираву тороч дар амон зиянд».²

Ибни Арабшоҳ дар идомаи матлаб дар бораи Исфандиёр зикр мекунад, ки ӯ соли 843 ҳ.қ (1439–40) даргузашт ва марди солхӯрда ва аз охири подшоҳони Усмони буд, ки ба Темур пайваст.³

Бояд гуфт, ки Клавихо шахси Исфандиёрро бо намояндагони хонаводаи ҳокимони Севос, ки иборат аз ду Бурҳонуддин, яке падар ва дигарӣ писар буданд¹ бо ҳам омехта кардааст, ки Бурҳонуддини калонӣ ба дасти Боязид кушта буд.

Муаллифи «Таърихи императории Усмони» ду сабаби ихтилофи Темур бо Боязидро, ки сабаби ҷанг байни онҳо шуд, баён мекунад, ки яке аз онҳо паноҳ додани Боязид ба Қароюсуф ва султон Аҳмади Чалоир буд. «Қароюсуф ва султон Аҳмади Чалоир рӯ ба даргоҳи султон Йилдирим Боязид ниҳоданд ва султон эшонро паноҳ дод, ва ба воситаи ин ки султон Йилдирим Боязид дастандозӣ дар мамолики Арзинчон карда буд, ҷанги

¹ Ҷамон чо. С. 55.

² Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.224-225.

³ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.225.

султони тотор амир Темури Гурагон бо султони Усмонӣ, султон Йилдирим Боязид дар гирифт».²

Қароюсуфи Туркмон (1389–1400) аз қабилаи туркмани Қароқуйюлу буда, ин қабила аз ҳавзаи баҳри Арал баъд аз хучуми муғулҳо ба Эрон муҳочират карда, ноҳияҳои назди дарёчаҳои Ван ва Урмияро қароргоҳи худ интихоб намуда, оҳиста-оҳиста нуфузи худро дар Озарбойҷон ва ноҳияҳои сарҳадии Анатолияи Шарқӣ (ин қаламрав тахмин ба сарзамини чуғрофиёӣ–таърихии Арманистони Ғарбӣ мувофиқат мекунад) тақвият медиҳад. Қароюсуф шаҳри Табрезро ишғол карда, онро пойтахт баргузида, ҳамчун ҳокими мустақил ҳукумат мекунад. Қароюсуф ҳамроҳ бо султон Аҳмади Чалоир, ки ҳокими Озарбойҷон ва Ироқ буд, бар зидди Темур дар Табрез, Анатоли ва Ироқ мубориза мекунанд, аммо баъд аз шикаст ба дарбори Йилдирим Боязид паноҳ мебаранд.³ Ибни Арабшоҳ дар зимн менависад: «Султон Аҳмад ва Қароюсуф, чун донистанд, ки Темур аз билоди Гурҷистон пой берун наниҳода, пирӯзмандона ба Бағдод бозгаштанд, то он гоҳ ки хуручи вай аз Гурҷистон бар эшон мусаллам гашт ва худ ин доништа буданд, ки чун Темур аз маконе бархезад, дигарбора бад-он ҷой нанишинад, он замон тарки диёри худ гуфта, ба Рум шуданд».⁴

Темур чанд бор аз Боязиди Усмонӣ тақозои ба дасти ӯ супоридани Қароюсуф ва султон Аҳмади Чалоирро мекунад ва ҳар бор ҳам Боязид ҷавоби рад медиҳад. Аммо вақте Боязид аз Темур шикаст меҳӯрад, Қароюсуф ва Аҳмади Чалоир ба кишвари Миср фирор мекунанд. Насириддини Фараҷ (1399-1405) – султони Миср аз тарси он ки Темур ба ин ҷо хучум накунад, ин ҳардуро ба ҳабс мегирад.⁵ Танҳо баъд аз марги Темур Қароюсуф ба Табрез ва султон Аҳмад ба Бағдод бармегарданд. Қароюсуф аз соли 1406 то соли 1419 дигарбора ҳукумат мекунад.

¹ Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмонӣ. С.268.

² Ҳамон ҷо.

³ Хондамир. Ҳабибу-с-сияр. Ҷ.III. Нашри 4., Техрон, 1380. С.483-536.

⁴ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.141.

⁵ Ҳамон ҷо. С.144, 201, 203, 210

Сабаби дигари рух додани чанг миёни Темур ва Боязидро, ки онро дар боло зикр кардем ва Клавихо низ аз он мегӯяд, ин ишғол шудани Арзинчон аз ҷониби Боязид буд. Бино ба ривояти Клавихо Арзинчон, ки хамҷавори Севос буд ва ин шахр ба Усмониҳо тааллуқ дошт, Боязид тасмим гирифт Арзинчон, ба хусус қалъаи мустаҳками он Комогро ба қаламрави худ ҳамроҳ кунад. Ба ин манзур Боязид ба ҳокими Арзинчон, шоҳзодаи арманӣ Заратан (Ибни Арабшоҳ ва дигар муаррихони асрҳои миёна ӯро Таҳартан зикр мекунад) нома фиристода, аз ӯ меҳаҳад, ки ин қалъаро ба Боязид диҳад. Заратан дар ҷавоб навишт, ки ҳозир аст дар ивазаш хироч диҳад, вале қалъаро ба Боязид нахоҳад дод. Дар он вақт, идома медиҳад Клавихо, Заратан аз кишваркушоиҳои Темур, аз ҷумла Эронро гирифтани ӯ қиссаҳо шунида буд. Аз ин фурсат истифода карда, сафире бо нома ва тухфаҳо назди Темур мефиристад, то эълон дорад, ки ҳозир аст худ ва қаламравашро дар ихтиёри Темур гузорад, ба ин шарт, ки ӯро аз таҳдидҳои Боязид ҷимоят кунад. Темур сафире ба ҷониби султон Боязид бо номае фиристонд ба ин маънӣ, ки Арзинчон қаламрави ӯст ва ҳокими он Заратан таҳти ҷимояш қарор дорад. Аммо ба гуфтаи Клавихо чун Боязид то он замон аз Темур ҳеҷ огоҳие надошт ва фикр мекард, ки дар ҷаҳон касе ҳамоварди ӯ нест ва дар ҳайрат шуд, ки чи гуна мумкин аст девонае мисли Темур вучуд дошта бошад, ки ҷуръат карда, чунин паём ба вай менависад. Боязид савганд меҳӯрад, ки Темурро дар ҳар кучое, ки бошад пайдо мекунад ва ӯро ба ҷуз асир афтодан ҳалосие нест ва қасам ёд мекунад, ки бо ин таҳқире, ки Темур ба ӯ раво доштааст, зани калониашро ба ҳамсарӣ мегирад.¹ Аммо сарнавишт ба Боязид баръакси ин гуфтаҳояшро раво дид. Ибни Арабшоҳ дар ин маврид менависад: «Чун Темур Ибни Усмонро (Боязидро) гирифтӣ кард... ба ёрону занон ва пардагиёну хидматгузoron ва ҳазоину амволи Ибни Усмон даст ёфт... ва худ ба равиши дерин... ба озори мардону асорати занон даст

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1881. С. 140-142.

бикшуд ва ҳамарӯза Ибни Усмонро ба назди хеш хонда, мар ўро ба сухра ва ришханд ҳамегирифт».¹

Клавихо идома медиҳад, ки чун ин хабар ба Темур расид, тасмим гирифт, ки султон Боязидро ба худ оварад ва нерӯи хешро ба ӯ нишон диҳад. Темур зимистонро дар Қарабоғ, ки осоишгоҳи зимистонаи ӯ дар шимолу ғарби Эрон аст, гузаронида, ҳамроҳ бо ҳокими Арзинчон Заратан ба ҷониби қаламрави Усмониҳо, ба шаҳри Севос лашкар кашида, онро муҳосира кард. Ҳокими Севос аз Боязид кумак хост. Боязид аз ин кори Темур ба хашм омада, лашкари дусадҳазорнафараро бо фармондеҳии писараш Сулаймон Чалабӣ ба он ҷониб мефиристад. Аммо замоне ки лашкари Боязид ба ин минтақа расид, Темур шаҳри Севосро ишғол карда буд. Муҳофизони шаҳр чун дидан, ки аз Боязид кумак дер расид, ночор шуданд бо Темур музокира кунанд ва ба шарти гузошта ӯ розӣ шаванд. Мувофиқи ин шарт гурӯҳе аз сокинони шаҳр бояд ба назди ӯ оянд ва бо худ маблағе аз тилло ва нуқра оваранд ва қавл дод, ки хуни онҳоро нарезад. Вақте Темур ин маблағро ба даст овард, изҳор кард, ки мехоҳад бо сокинони шаҳр дар бораи масъалае, ки бисёр мавриди алоқаи онон аст, суҳбат кунад. Бисёре аз шахсиятҳои маъруф ва пешвоёни мардуми Севос ба ваъдаи Темур, ки хуни касеро намерезад, бовар карда, ба назди ӯ омаданд. Аммо Темур фармон дод, ки чоҳе кананд ва вақте, ки ин мардум аз дарвозаҳои шаҳр берун омаданд, ба онҳо рӯ оварда гуфт, ки чун ваъда додаст, ки хуни онҳоро намерезад, онҳоро дар ин чоҳҳо зинда ба гӯр мекунад. Ба дастури Темур ин мардуми ба наздаш омадаро зинда ба гӯр карданд ва шаҳри Севосро лашкариёнаш ғорату вайрон сохтанд.¹

Вақте Темур Севосро вайрон кард, менависад Клавихо, дар ивази он султон Боязид писараш Сулаймонро барои ишғоли Арзинчон, ки дар ҳаволии Севос қарор дошт, мефиристад ва онро забт мекунад. Бино ба ахбори Ибни Арабшоҳ ҳокимии армании он Таҳартан фирор мекунад ва «Ў дар ин гурез оҳанги пайвастан ба Темур дошт. Ибни Усмон бар вилояти Арзинчон чойгузин шуд ва амвол ва андӯхтаҳои Таҳартанро ба забт

¹ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.222.

даровард ва ғуломону ходимони хешро аз миёни онон баргузид».² Ибни Арабшоҳ дар идома менависад, ки «кирдори нописанди Ибни Усмон (Сулаймон) буд, он чи бо пардагиёни (ҳарамсарои) Таҳартан дар Арзинчон раво дошт».³

Нуктаҳои бисёр муҳими дигареро Клавихо дар робита ба дубора ба дасти шохзодаи арманӣ ба кумаки Темур гузаштани ҳокимияти Арзинчон баён мекунад, ки назирашро дар дигар манобеи таърихӣ намебинем. Клавихо мегӯяд, ки чун ин ҳама корҳо анҷом ёфт, мардуми мусалмони шаҳр баҳона гирифтанд, то бо сокинони масеҳии ин шаҳр ҷанг кунанд, зеро ҳокими шаҳр Заратан чун масеҳӣ буд, ба сокинони масеҳии ин шаҳр – арманиҳо бештар тавачҷуҳ дошт. Баҳонаи дигар пеш оварданд, ки калисоҳои масеҳиён аз масҷиди мусалмонон бузургтар аст. Темур назди Заратан кас фиристод, то шикояти мусалмононро ба ӯ расонанд. Заратан дар ҷавоб гуфт, ки тасдиқ мекунад, ки масеҳиён мавриди тавачҷуҳи ӯ ҳастанд ва сабаби онро ба шугли онон, ки бозаргонӣ буд ва кори онҳо боиси афзудани даромади Заратан мегашт, медонист. Бо вучуди ин Темур дастур дод, то кашиши масеҳиро ба назди ӯ ҳозир кунанд ва чун ин кашиш ҳозир шуд, Темур фармон дод то аз дини худ баргардад ва исломро қабул кунанд. Аммо ин кашиш рад кард, пас Темур фармон дод, ки ҳамаи сокинони масеҳии шаҳрро аз дами теғ бигузaronанд. Заратан бо додани маблағи зиёде, ки аз масеҳиёни шаҳр ҷамъ карда буд, дили Темурро нарм кард. Бо вучуди ин Темур фармон дод, ки ҳамаи калисоҳои масеҳиёни Арзинчонро вайрон кунанд.⁴

Дар таърихномаҳои аврупоӣ роҷеъ ба рухдодҳои баъди ба асорат афтодани султон Боязид ривояту қиссаҳои зиёде мавҷуд аст, ки ӯро рӯзонаҳо посбонони зиёде муҳофизат мекарданд ва шабона дасту пояш ба занҷир баста мешуд ва ҳамчунин аз қафаси оҳание, ки Темур барои ниғахдории Боязид сохтааст, ёд мекунанд.⁵

¹ Клавихо. Дневник путешествия, 1991. С. 67.

² Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.150.

³ Ҳамон ҷо. С.223.

⁴ Клавихо. Дневник путешествия, 1991. С. 66.

⁵ Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмонӣ. С.291.

Клавихо дар рисолааш дар бораи қафаси оҳанӣ ва бо занҷир бастанӣ дасту пой Боязид чизе намегӯяд. Шояд ин навиштаи Ибни Арабшоҳ, ки мегӯяд: «Ибни Усмон ба дом дарафтод ва чун мурғ дар тангнои қафас фуру монд»¹ боис шуда бошад, ки ривоятҳое дар бораи қафас ва занҷирбанд кардани Боязид дар таърихномаҳои аврупоӣ ба вучуд омадааст.

Яке аз ховаршиноси маъруфи аврупоии охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX донишманди австриягӣ Йозеф фон Гаммер–Пургштал (Joseph von Hammer – Purgstall) мебошад, ки пас аз хатми ин Академия соли 1796 ба ҳайси тарҷумон ба Истамбул рафта, дар сафорати Австрия дар баробари иҷрои вазифаи тарҷумонӣ, машғули гирдоварӣ ва таҳқиқи осори хаттӣ ба забонҳои форсӣ, арабӣ ва туркӣ шуда, аз соли 1827 то соли 1835 дар 10 чилд рисолаи боарзиши «Таърихи императории Усмонӣ» ба забони олмонӣ менависад, ба ин назар аст, ки «қафас дар истилоҳоти туркӣ утоқ ва тахти равонеро ҳам мегӯянд, ки атрофи онҳоро бо шабака ё милаҳои оҳан маҳкам карда бошанд».²

Ҷамчунин ин муаллиф ривоятҳоеро, ки гӯё марги Боязид тавассути захр додан 17 март соли 1403 фаро расида бошад, рад карда менависад, ки «Боязид ба марги табиӣ аз дунё рафт ва касе ӯро ба заҷру сиёсат ва захр накушт».³

Йозеф фон Гаммер-Пургштал дар бораи муқолимаи Темур бо Боязид баъд аз асир афтоданаши ривоятҳои ҷолибе аз манобеи таърихӣ меорад, ки зикри мухтасари яке аз он ҳусни хатми ин зербоб хоҳад шуд: «Муқолимоти рӯзи аввали ду подшоҳро чунин гуфтаанд: Пас аз он ки Темур Боязидро дар паҳлуи худ нишонид, аз ҳолоти мухталифаи ҷанг бо ягдигар суҳбат доштанд. Дар ин суҳбат як мартаба амир Темур хитоб ба султон Боязид карда, гуфт, ки «ту ва ман дар ивази қудрат ва шавкате, ки Худованди мутаол ба мо додааст, бояд шукри бисёр ба ҷо оварем». Боязид дар ҷавоб гуфт: «Ба чӣ ҷиҳат?» Темур гуфт: «Ба ҷиҳати ин ки аксари мамолики васеи дунёро миёни мисли

¹ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. С.218.

² Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмонӣ. С.294.

³ Ҷамон ҷо. С.292.

ман ланге ва мисли ту фоличе тақсим кард. Ба ман, ланг аз ҳудуди Туркистон ва Ҳиндустон гирифта илло Севос арзонӣ дошт ва ба ту фолич аз ҳудуди Севос то мамолики Ҳангарӣ (Венгрия) – ро бахшид. Возеҳ аст, ки салтанати олам дар назари Борӣ таоло азамате надорад ва илло метавонист ивази ин ки салтанатро ба мо бидиҳад, ба як бандаи саҳеҳулаъзои боқувват ва тавоное вофир медод».¹

Хулоса, ахбори Клавихо роҷеъ ба муносиботи ду ҳокими турки таҷовузгари асри миёнагӣ – султон Йилдирим Боязид ва Темур дар асоси шунида ва дидаҳояш бисёр муҳим буда, ба хангоми қиёс бо матолиби ҳамсони дар манобеи таърихии дигар вучуддошта воқеияти худро ба исбот расонидаанд. Маълумоти муфассали Клавихо роҷеъ ба ҳокими Арзинҷон, шохзодаи арманӣ Заратан (Таҳартан) ва иқдоми ӯ дар бораи начоти сокинони Арзинҷон аз шамшери ин ду таҷовузгар, ки барои халосӣ ба яке аз онҳо (Темур) паноҳ бурд, инчунин ҳодисаи ба сари мардуми Севос овардаи Темур ва ғайра барои равшантар намудани авзои сиёсии ин замони минтақа кумаки қиддӣ хоҳад кард.

¹ Ҳамон ҷо. С.295.

ХУЛОСА

1. НАТИЧАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Асари Руи Гонсалес де Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» яке аз сарчашмаҳои муҳими таърихии ибтидои асри XV ба шумор рафта, маълумоти дар он овардашуда барои равшан намудани бисёр масоили номаълум ва баҳсталаби ин давра нақши арзандаи илмӣ мебозад. Яке аз арзишҳои ин маъхаз дар он зоҳир мегардад, ки воқеаҳои дар он инъикосгардида мушоҳидаҳои бевосита худи муаллифи асар мебошанд. Асари Клавихо барои омӯзиши равобити мамлакатҳои Аврупо бо Мовароуннаҳр, муайян намудани авзои таърихӣ ва сиёсати давлатдорони замон, шарҳ ва тавсифи як қатор шахрҳои аврупоӣ, туркияи Усмонӣ, Хуросону Мовароуннаҳр, тарзи зиндагӣ ва шугли аҳолии ин кишварҳо ва амсоли он аҳамияти илмӣ дорад ва маҳз ҳамин арзиши асарро ба эътибор гирифта, онро бо забонҳои мухталиф тарҷума ва нашр намудаанд.

Таҳлили интиқодии маводи дар ин асар овардашуда ва муқоисаи онҳо бо маъхазҳои хаттии дигар аз бозътимодии аксари маълумоти Клавихо шаҳодат медиҳанд.

Яке аз масъалаҳои муҳим ин муайян намудани тарҷумаи ҳоли муаллифи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406» Клавихо ба шумор меравад, зеро дар ин бора ба ҷуз аз асари худи муаллиф дар дигар асарҳо маълумот пайдо кардан имкинот надод.

Пас аз таҳқиқи ҳамачонибаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» – и Руи Гонсалес де Клавихо метавон чунин хулосаҳо кард:

1. Руи Гонсалес де Клавихо ба намояндагони ашрофи сарватманд тааллуқ дошта, дар бораи зиндагиномааш танҳо аз асари ӯ «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403– 1406» маълумот пайдо кардан мумкин аст.
2. Пас аз ишғоли як қатор мамлакатҳои аврупоӣ аз ҷониби туркҳои Усмонӣ хатари забти мамлакатҳои дигари аврупоӣ пеш омад ва барои ҷилавгирӣ

аз он аврупоиҳо хостанд, ки бо мамолики дигар иттиҳоди зидди туркӣ таъсис диҳанд. Пас аз ғалабаи Темур бар султон Боязид дар соли 1402 ҳокимони мамолики аврупоӣ барои якҷоя бар зидди туркҳои Усмонӣ мубориза бурдан ба қароргоҳи Темур намояндаҳои худро фиристоданд.

3. Темур дар мубориза бар зидди туркҳои Усмонӣ ба дастгирии мамлакатҳои аврупоӣ, ки дорои флоти неруманд буданд, ниёз дошт ва барои созмон додани иттиҳод бар зидди туркҳо ба назди ҳокимони мамлакатҳои аврупоӣ сафорат ва номаҳо фиристод.
4. Шоҳи Кастилия ва Леон Генрихи III де Трастамар барои барқарор кардани робита ва таъсиси иттиҳод дар мубориза бар зидди туркҳои Усмонӣ сафорати худро бо роҳбари Руи Гонсалес де Клавихо ба дарбори Темур фиристод.
5. Клавихо дар муддати сафараш дар Самарқанд ва иқомат дар ин шаҳр, қайдҳо, мушоҳидаҳо ва чизҳои дидаву шунидаашро дар рӯзномаи худ зикр кардааст.
6. Бо дарназардошти муҳим будани матолиби сафарномаи Клавихо таваҷҷуҳи ноширон, олимон, таърихнигорон ва мутарҷимонро ба худ ҷалб кард ва ин асар борҳо ба забонҳои мухталифи дунё тарҷума ва нашр гардид.
7. Ҳангоми таҳлил ва муқоисаи тарҷумаҳои ин асар маълум гашт, ки миёни онҳо тафовут ва норасоӣҳо ҷой дорад.
8. Тарҷумаи асари Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» ба забони русӣ, ки академик И.И. Срезневский ва И.С. Мирокова анҷом додаанд, хеле муҳим буда, миёни донишмандон чун тарҷумаи комил шинохта шудаанд ва онҳо чун манбаи асосӣ ба ҳангоми омӯзиши ин асар дар диссертатсия истифода гардиданд.
9. Клавихо дар вақти ташрифи худ ба Самарқанд аз шаҳрҳо, ҷазираҳо ва маҳалҳои аҳолинишин гузашта, ҳангоми тасвифи он мавзӯҳо ба мавқеи ҷойгиршавӣ, маъданҳои зерзаминӣ ва ҷойҳои ҷолиби онҳо диққати махсус додааст.

10. Ҳангоми тавсифи қасрҳо ва ибодатгоҳҳо муаллиф ба намуди зоҳирӣ ва дохилии онҳо тавачҷуҳ карда, маконҳои тамошобоб ва дидани онҳоро бо тамоми ҷузъиёташ тасвир намуда, ишораҳои ба таърихи бунёди қасру ибодатгоҳҳо дорад.
11. Муаллиф дар вақти инъикоси руҳдодҳои таърихӣ ва мулоқот бо ашхоси намоён, дар баъзе ҳолатҳо доир ба ин ё он воқеаҳо андешаҳои шахсии худро баён менамояд, ки онҳо дар муайян кардани ҷаҳонбинии ӯ нақши муҳим доранд.
12. Қисмати зиёди маводи ҷуғрофии Клавихо, хусусан доир ба шаҳрҳои Кеш ва Самарқанд, дар дигар сарчашмаҳои хаттии асри миёна дида намешаванд, ки он арзиши сафаргуфтаҳои Клавихоро дар омӯзиши таърих ва фарҳанги давраи таҳқиқшаванда бештар менамояд.
13. Муқоисаи татбиқии маълумоти ҷуғрофии Клавихо бо ахбори муаллифони дигари асри миёна аз он шаҳодат медиҳанд, ки ба ҷуз аз баъзе лаҳзаҳои алоҳида ахбори муаллиф умуман саҳеҳ ва боэътимод буда, ба воқеаҳои таърихӣ мувофиқат менамоянд.
14. Клавихо тамоми ахбори роҷеъ ба шарҳи ҳоли Темурро дар масири сафараш ба Самарқанд гирд оварда, ҳини ба шаҳри Кеш расидан аз суҳбатҳо бо ашхоси гуногун ба онҳо афзудааст.
15. Клавихо таъкид мекунад, ки Темур аз мардумони муқимии Кеш (яъне тоҷикон) нест ва аз қабилаҳои муғулист.
16. Сабаби аз лашкаркашиҳо, харобкорихо ва куштори мардуми бегуноҳи кишварҳои фатҳнамудаи Темур хеле кам навиштани Клавихо дар он буд, ки ӯ аз ин воқеаҳо иттилои комил надошт ва танҳо аз он ваҳшигарихои Темур менависад, ки худ шоҳиди ҳол буд.
17. Темур қариб дар ҳамаи лашкаркашиҳои ҳарамсарояш, ба хусус ҳамсари калониаш Сароймулкхонум ва ҳамсари дигараш Тумоноғоро ҳамроҳ дошт.
18. Клавихо аз намояндагони хонадони Темурӣ дар бораи писари Темур – Мироншоҳ маълумоти бештар оварда, сабаби ба харобкорихо даст заданашро дар беморӣ ва ғурури ӯ мебинад. Лашкаркашии Темур ба

вилоятҳои зертобеи Мироншоҳ сабаби даъвои ҳукумати саросарии қаламрави Темуриҳо кардани ӯ мебошад.

19. Ахбори шарҳи ҳолие, ки Клавихо дар бораи Темур, занони ӯ ва баъзе аз намояндагони хонадонаш медихад, бисёр арзишманданд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ, мисли «Рӯзномаи ғазавоти Ҳиндустон»-и Гиёсуддини Алӣ, «Зафарнома»-и Шомӣ, «Зафарнома»-и Яздӣ ва «Матлабу-с-саъдайн»-и Абдураззоқи Самарқандӣ, ки ҳамзамони Темур ва намояндагони ҳукуматгари хонадони ӯ мебошанд, дар бораи айёми ҷавонии Темур то ба сари қудрат расидани ӯ дар соли 1370 усулан ҳеҷ маълумоти мушаххасе вуҷуд надорад. Навиштаҳои Клавихо ин норасоӣ дар шарҳи ҳоли Темур бударо аз миён мебардорад.
20. Ахборе, ки Клавихо дар асараш дар бораи пазироии ҳайати испанӣ дар қаламрави давлати Темур дар тӯли сафараш ва дар Самарқанд дар дарбори ӯ баён мекунад, хеле муҳим буда, суроғи аксари он матолиб дар дигар сарчашмаҳои таърихӣ ин давр вуҷуд надоранд. Клавихо ҳодисаҳои ба ҷашм дида ва дар онҳо ҳузур пайдокардаашро чи тавре ки буданд, тасвир кардааст.
21. Дар вилоятҳо ва шаҳру деҳоти қаламрави давлати Темур, ки дар сари роҳи сафари ҳайати испанӣ ба Самарқанд қарор доштанд, бо фармони Темур фиристодагони испаниро бо маросим ва одатҳои хоси меҳмонпазирӣ, ки дар он ҷойҳо вуҷуд дошт, қабул мекарданд.
22. Ҳар шахси хонадони Темур ва ё наздик ба ӯ, ки дар ин ва ё он вилоят ва ё шаҳр ҳоким буд, меҳост бо пазироии хуби сафирон ва ё фиристодагони ӯ дар назди Темур имтиёзе ба даст биёварад. Агар сокинони ягон маҳал ниёзи сафиронро иҷро намекарданд, ба онҳо ҷазо дода мешуд.
23. Шароб хӯрдан дар қаламрави давлати Темур, ки дар лашкаркашиҳоаш шиори ғазавотро медод, як чизи маъмулӣ буд. Аз тасвири ҷашну базмҳои Темур бармеояд, ки ӯ чун шахси фурсатталаб ба баҳонаи ғорати Ҳиндустон ҷанги муқаддас барои ислом- ғазавот эълон мекунад, аммо ба ҳангоми барпо намудани базму ҷашнҳо ёсои чингизиро ба шариати исломӣ тарҷеҳ медихад ва бо ҳамин симои воқеии худро ошкор месозад.

24. Сабаби бархурди таҳқиромези Темур нисбат ба сафирони чинӣ дар асоси масъалаи пардохти боҷ ба амал омада буд.
25. Ахбори Клавихо оид ба нуктаҳои муҳими маросимҳо бо матолиби сарчашмаҳои таърихии дигар қиёс шуда маълум гардид, ки аксари маводи дар асари Клавихо қайд гардида саҳеҳ буда, бо ҳаводиси таърихии он замон мувофиқат менамоянд.
26. Аз баррасиҳои матолиби Клавихо ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ маълум мешавад, Туқтамишхон ягона хонест, ки аз Темур намеҳаросид ва доим бо ӯ дар ҷидол буд. Туқтамишхон ба назари таҳқиру ҳақорат ба Темур менигарист ва ӯро ҳеҷ сазовори ҳукумат намедонист. Чун насаби Темур ба хонадони ашрофи муғулӣ, яъне Чингиз намерасид ва инчунин собиқаи фаъолияти ӯ аз дуздӣ ва роҳзанӣ оғоз шуда буд, бинобар ин хонадони ашрофи муғул, ки Туқтамишхон дар шумори онҳо буд, Темурро ҳамеша бо чашми кам медиданд ва шахсияти ӯро намепазируфтанд. Туқтамиш чун дар Дашти Қипчоқ рақибони қавидасте дошт ва аз онҳо шикастҳо дидааст, ба далели заъфи низомияш ба Темур рӯй меовард ва чун барояш фурсат мусоид мегашт, ба қаламрави ҳукумати Темур ҳучум меовард ва онро ғорату вайрон мекард. Шаҳодати ин ҳарфҳо навиштаҳои Клавихо мебошанд, ки ин матлабро на танҳо шунидааст, балки вайронаҳои ба дасти лашкари Туқтамиш анҷомшударо бо чашми худ дидааст.
27. Ахбори Клавихо роҷеъ ба муносиботи ду ҳокими турки таҷовузгари асри миёнагӣ – султон Йилдирим Боязид ва Темур дар асоси шунида ва дидаҳояш бисёр муҳим буда, ба хангоми қиёс бо матолиби ҳамсони дар манобеи таърихии дигар вучуддошта воқеияти худро ба исбот расонидаанд. Маълумоти муфассали Клавихо роҷеъ ба ҳокими Арзинҷон, шоҳзодаи арманӣ Заратан (Таҳартан) ва иқдоми ӯ дар бораи начоти сокинони Арзинҷон аз шамшери ин ду таҷовузгар, ки барои ҳалосӣ ба яке аз онҳо (Темур) паноҳ бурд, инчунин ҳодисаи ба сари мардуми Севос овардаи Темур ва ғайра барои равшантар намудани авзои сиёсии ин замони минтақа кумаки ҷиддӣ хоҳад кард.

2. ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶО

Натиҷаҳои омӯзиш ва таҳлили мавзӯи мавриди таҳқиқ имкон медиҳад, ки ба бисёр масъалаҳои баҳсталаб ва камомӯхташудаи охири асри XIV ва ибтидои асри XV равшанӣ андохта шавад. Илова бар ин натиҷаҳои таҳқиқот ба муҳаққиқон дар таҳияи асарҳо ва курсҳои лексионии ба таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик алоқаманд мусоидат менамояд.

Барои бо мазмун ва мундариҷаи асари Руи Гонсалес де Клавихо ошноӣ пайдо намудан ва аз воқеаҳои таърихӣ охири асри XIV ва ибтидои асри XV бештар огоҳӣ ёфтан нуктаҳои зерин тавсия карда мешаванд:

1. «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406»–и Руи Гонсалес де Клавихо бо шарҳу эзоҳи таърихӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума ва нашр шавад.

2. Ба хоҳири маълумоти бештар пайдо кардан доир ба таърихи равобити мамалики аврупоӣ бо Мовароуннаҳр ва ошно шудан бо вазъи сиёсии охири асри XIV ва ибтидои асри XV дар факултети таърихи донишгоҳҳои Тоҷикистон барои омӯзиши асари Клавихо ва дигар сафирону сайёҳони аврупоӣ курси махсус таъсис диҳанд.

3. Маводҳои нави ба таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросони охири асри XIV ва оғози асри XV, ки аз рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406» дарёфт шудаанд, ба шакли брошюра ба таърих расонида, дастраси устодон ва донишҷӯёни факултаҳои таърих намоянд.

4. Матолиби мардумшиносӣ роҷеъ ба Эрон, Хуросону Мовароуннаҳр, ки дар рисолаи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403–1406» фаровон зикр шудаанд, аз ҷониби шуъбаи мардумшиносии Институтити таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ мавриди таҳқиқ қарор гиранд ва шомили асарҳои мардумшиносӣ гарданд.

5. Истифодаи натиҷаҳои таҳқиқи асари Клавихоро ба ҳангоми навиштани таърихи асрҳои миёнаи халқи тоҷик, ба хусус охири асри XIV ва оғози асри XV, таҳияи курсҳои махсус дар факултети илмҳои инсонӣ ва иҷтимоии донишқадаву донишгоҳҳои Тоҷикистон муфид мебошанд.

НОМГУЎИ АДАБИЁТ

I. МАЪХАЗХО

1. Абдурразоқи Самарқандӣ. Матлаъу-с-саъдайн ва маҷмаъу-л-бахрайн. Мукаддимаи А. Навоӣ. Техрон, 1372 ҳ.-443 с.
2. Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни ал-Мукаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим. Мутарҷим Алӣ Накии Мунзавӣ. – Техрон, 1361.х. – Ҷ. 1. -479 с; - Ҷ. 2. -
3. Абуисҳоқ Иброҳим Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. Ба кӯшиши Эраҷи Афшор. –Техрон, 1360 х. -405 с.
4. Абутахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Перевод В.Л. Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. Выпуск. 6. Самарканд, 1899. С. 153-259.
5. Ал-Йа’куби. Китаб ал-булдан // МИТТ. -Т. I.-М.;Л., 1939. С. 146-150.
6. Алоуддин Атомалик Муҳаммад Чувайнӣ. Таърихи Чаҳонкушой. Чувайнӣ, Атомалик Муҳаммад. Ба саъй, эҳтимом ва тасхеҳи аллома Муҳаммад Абдулваҳҳоби Қазвинӣ. –Ҷ. I. Лейден, 1911. -626 с.; –Ҷ. II, 1916. – 383 с.; -Ҷ. III, 1937. -634 с.
7. Амин Аҳмад Розӣ. Хафт иқлим. Бо саъй ва тасхеҳи Чавод Фозил. Ҷ. III. Техрон, бе нишондоди соли нашр. -536 с.
8. Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Тарҷума аз забони арабӣ, мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда А. Муродзода. Душанбе, 2018. -400 с.
9. Байхаки Абулфазл Муҳаммад ибн Хусейн. История Мас’уда. 1030-1041. Пер. А.К. Арендса. Ташкент, 1969. -1009 с.
10. Волков И.В. Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473- 1478 гг. / Текст, перевод, комментарий // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Под ред. С.Б. Бочарова и А.Г. Ситдикова. Казань-Симферополь-Кишинёв, 2015. -711 с.
11. Гардези. Зайну-л-ахбор. Ба нашр омодакунанда. Хабиби. Техрон, 1363.

12. Гиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс; перевод и примечания А.А. Семёнова. Москва, 1958. -205 с.
13. Закариё ибн Мухаммад ибн Махмуд ал-Казвини. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. Бейрут, 1960. -678 с.
14. Захириддин Мухаммад Бабур. Бабур-наме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1958. -528 с.
15. Бабур-наме: Записки Бабура / Перевод М.Салье. Общ. ред. и доработка С.А. Азимджановой; Институт востоковедения АН Республики Узбекистан. Изд. 2-е, доработанное. Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. -464 с.
16. Ибни Батута, Абуабдуллоҳ Мухаммад ибни Абдуллоҳ ал-Лавотӣ ат-Танҷӣ. Сафарнома. Дар ду чилд. Тарҷумаи Мухаммадалии Муаҳад. Техрон, 1370 ҳ. Ҷ. I. -639 с. –Ҷ. II. -520 с.
17. Ибни Ҳавкал. - *Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ibn Naukal.* Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1873 (BGA, II). -405 с.
18. Ибни Ҳавкал. Сурату-л-арз. Тарҷумаи Ҷаъфари Шиор. Техрон, 1345 ҳ.ш. - 401 с.
19. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. Москва: Наука, 1988. -128 с.
20. Иосафат Барбаро. Сафарнома // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Техрон, 1381 ҳ. С. 19-121.
21. Истахрӣ Абу Исҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Нашри 1. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1340 ҳ.ш. (1961). -405 с.; Нашри 2. Техрон: Муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1994. - 357 с.
22. Қазвинӣ Ҳамдуллоҳ. Нузҳату-л-қулуб. Таҳрири Г. Ле Стренҷ. Нашри аввал. Техрон: Асотир, 2010. -378 с.
23. Катерино Дзено. Сафарнома // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Техрон, 1381 ҳ. С. 199-281.

24. Мавлоно Шарафиддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷ.1. Тасҳеҳи С.Муҳаммадсодиқ ва А.Навой. Техрон, 1387 ҳ.ш. -990 с.
25. Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ҷилди дувум. Тасҳеҳи С.Муҳаммадсодиқ ва А.Навой. Техрон, 1387 ҳ.ш. -962 с.
26. Ҷилди дувум. Тасҳеҳи С.Муҳаммадсодиқ ва А.Навой. Техрон, 1387 ҳ.ш. -962 с.
27. Марко Поло. Книга Марко Поло. Перевод старофранцуск. текста И. П. Минаева. - М.: Географиздат, 1955. -376 с.
28. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Введ., пер. с перс., примеч. и указ. Б. А. Ахмедова. Ташкент, 1977. -167 с.
29. Мирмуҳаммад ибни Саидбурҳонуддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд. Равсату-с-сафо фи сират-ил-анбиё ва-л-мулук- ва-л-хулафо. Ҷ.6. Техрон: Пирӯз. 1339 ҳ.ш.-889 с.
30. Мирмуҳаммад ибни Сайид Бурҳониддини Ховандшоҳ маъруф ба Мирхонд. Таърихи Равзату-с-сафо. Ҷилди 5. –Техрон, 1339 ҳ. -628 с.
31. Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим - *Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi*. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877; ed.2: 1906 (BGA, III). -512 с.
32. Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим. Тарҷ. Алӣ Нақии Мунзавӣ. –Ҷ. I. Техрон 1361 ҳ. -479 с.
33. Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Душанбе: Эр-Граф, 2019. -400 с.
34. Рашидуддин Фазуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ба тасҳеҳ ва таҳшияи Муҳаммад Равшан. Мустафо Мусавӣ. Ҷилди I. Техрон: Албурз, 1373 ҳ. -869 с.
35. Руи Гонсалез де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями составленными под редакцию И.И. Срезневского. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1881. -455 с.

36. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского. Перевод, предисловие и комментарий И.С. Мироковой. Москва: Наука, 1990. -211 с.
37. Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд. Тарҷумаи И.Юсуфӣ. Душанбе: Эр-Граф, 2016 . -288 с.
38. Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. Техрон, 1337 ҳ. (1958).-387 с.
39. Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. Бо тасхеҳи Эҳсони Ёршотир. -Чопи дувум. Техрон, 1344 ҳ. (1965).-387 с.
40. Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Ба забони форсӣ тарҷумаи Масъуди Раҷабниё. Бо тасхеҳи Эҳсони Ёршотир. -Чопи сейум. Техрон, 1366 ҳ. (1987). -387 с.
41. Сафарномаи бозургони винизӣ дар Эрон // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Техрон, 1381 ҳ. С. 377-458.
42. Сафарномаи Винченцо Долсондрӣ // Сафарномаҳои винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Техрон, 1381 ҳ. С. 461-479.
43. Сафарномаҳои венезиён дар Эрон. Тарҷумаи М.Амирӣ. Техрон. 1381 ҳ.ш. -507 с.
44. Хондамир. Таърихи ҳабибу-с-сияр. Қилди севум. Зери назари М.Сиёқӣ. Техрон: Хайём, чопи чаҳорум, 1380.-759 с.
45. Худуд-ул-олам. Таҳиягари матн Н. Қосимов. Душанбе: Дониш, 1983. - 132 с.
46. Чань Чун. Си ю цзи или описание путешествия даосского монаха Чань Чуня на Запад / Перевод с кит. с примеч. Архимандрита Палладия // Труды члена русской духовной миссии в Пекине. Т. IV. СПб., 1866. С. 266-373.
47. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку: Элм, 1984. -86 с.

48. Шихобуддин Абуабдуллоҳ Ёқут ибни Абдуллоҳ ал-Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Бейрут, 1977. Дар 5 ҷилд. -Ҷ. I. -540 с.; -Ҷ.2. -549 с.; -Ҷ. 3. -470 с.; -Ҷ. 4. -501 с.; -Ҷ. 5. -461 с.
49. Яъқубӣ, Аҳмад ибни Яъқуб. Ал-Булдон. Тарҷумаи доктор Муҳаммад Иброҳими Оятӣ. -Техрон, 1382. -Ҷ. I. -610 с.; -Ҷ. 2. -644 с.

II. АСАРҲОИ ТАҲҚИҚОТӢ

50. Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Таърихи муғул. Техрон: Нигоҳ, 1387. -616 с.
51. Абдуллоев С. Самарқанд // Ҷуғрофияи таърихии давлати Сомониён. Хуҷанд, 2000. С. 98-101.
52. Али Рамазанипачи. История взаимоотношений Ирана с Венецией во второй половине XV-XVI вв. (по материалам «Путевых записок венецианцев в Иране»). Дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Душанбе, 2015. -166 с.
53. Амиршоҳӣ Н. Темур – дувумин чеҳраи хунрези таърих // Фарҳанг. -№1. Душанбе, 2004. С.11-23.
54. Бартольд В.В. Ещё о христианстве в Средней Азии // Соч. –Т. II. -Ч. 2. -Москва, 1964. С. 315-318.
55. Бартольд В.В. Улугбек и его время // Соч. Т. II. -Ч. 2.-Москва, 1964.–С. 25-248.
56. Бартольд В.В. Аму-дарья // Соч Т. 3. Москва, 1965. С. 319-325.
57. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Соч. Т. V. -М., 1968. С. 19-192.
58. Бартольд В.В. Дербент // Соч. -Т. III. С. 419-430.
59. Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор // Сос. Т. VII. –Москва, 1971. С. 229-273.
60. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения. Т. VII. -Москва, 1971. С. 31-228.
61. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Соч. -Т. II. -Ч. I. -Москва, 1963. С. 651-772.

62. Бартольд В.В. Мечеть Биби-ханым // Сочинения. Т.IV. Москва, 1966. С.116-118.
63. Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 г. // Сочинения Т.II. Ч.2. Москва: Наука, 1964. С.362-379.
64. Бартольд В.В. Отец Едигея // Сочинения Т.II. Ч.I. Москва, 1963.- С.797-804.
65. Босворт К.Э. Таърихи Ғазнавиён. Тарчумаи Х.Ануш. Нашри дувум. Ҷ.I. Техрон: Интишороти Амири Кабир, 1363.
66. Буват Л. Таърихи муғул. Темуриён. Тарчума ба форсӣ М.Бехфурӯзӣ. Техрон: Ардашер, 1384. -304 с.
67. Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая орда и его падение. М.-Л., 1950.
68. Гулямов А.Г. Склеп Джехангира в Шахрисабзе / Известия АН Уз ССР. Ташкент, 1949. -№2. С.98-106.
69. Давидович Е.А. О происхождении и значении термина «мири» в днежном хозяйстве Средней Азии XV- начала XX вв. // История и культура Средней Азии. Москва, 1976. С. 124-127.
70. Зарринкуб А. Рӯзгорон. Таърихи Эрон аз оғоз то сукути салтанати Паҳлавӣ. Чопи панҷум. Техрон: Махорат, 1383. -1014 с.
71. Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения Средней Азии в XVI-XVII вв. Москва-Ленинград, 1954. - 377 с.
72. История Самарканда. -Т. 1. С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. - Ташкент: Фан, 1969. -484 с.
73. История таджикского народа. Т.II. Книга первая. Под редакции Б.Г.Гафурова и А.М.Беленицкого. Москва: Наука, 1964. -492 с.
74. История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. -579 с.
75. Йозеф фон Гаммер-Пургштал. Таърихи императории Усмонӣ. Тарчума ба форсӣ М.Алиободӣ. Ҷ.I. Техрон, 1367. -793 с.
76. Камол Ҳ. Мироншоҳ – нусхае аз Темур» // Зиндагӣ. –№7. Душанбе, 2005. 17 феврал. С.12; –№8. 24 феврал. С.12.

77. Камол Ҳ. Низомуддини Шомӣ ва «Зафарнома»-и ӯ // Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Баргардонанда А.Муродзода. Душанбе, 2019. С. 9-14.
78. Камол. Ҳ. Темур. Оё метавон аз ӯ чун мусалмон ва инсон мутадайн ном бурд? // Фарҳанг. -№2. Душанбе, 2004. С.10-13.
79. Камол. Ҳ. Шаробхорагӣ мӯчиби марги Темур // Фарҳанг. -№5-6. Душанбе, 2004. С.17-23.
80. Камол Ҳ., Шарифзода А. Асрори дафни Темур // Фарҳанг. -№3, Душанбе. 2004. С.15.
81. Ле Стренч Г. Ҷуғрофияи таърихии давлатҳои хилофати Шарқӣ. Ба забони форсӣ тарҷумаи Маҳмуди Ирфон. –Техрон, 1390 ҳ. -609 с.
82. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. - М.: Учпедгиз, 1956. -752 с.
83. Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Муқаддимаи мутарҷим //Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур . Баргардонанда А. Муродзода. Душанбе, 2018. С.20-28.
84. Негматов Н.Н. Государство Самановов. Душанбе: Дониш, 1977.
85. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку, 1949.
86. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. Москва-Ленинград, 1960. -492 с.
87. Петрушевский Ф.И. Общая метрология. Ч. 1-2. -СПб., 1849. -824 с.
88. Пигулефская И.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1958. -390 с.
89. Ромаскевич. А.А. Изваяния и изображения львов в Иране // Иранское искусство и археология. III международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М-Л., 1939. С. 209-215.
90. Саидов А. Социально-экономическое положение Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV-XV вв.// История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.478-549.

91. Срезневский И.И. Чтения Хождение за три моря Афанасия Никитирна в 1466-1472 гг.-СПб., 1857. -288 с.
92. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дуввум. Худжанд, 2008. -815 с.
93. Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Пажӯҳиш аз донишгоҳи Кембрич. Тарҷумаи Я.Ожанд. Техрон, 1382. -467 с.
94. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т.3. М.-Л., 1948. -860 с.
95. Эшонкулов У. Земледельческое хозяйство Мавераннахра и Хорасана во второй половине XIV-XV вв.// История таджикского народа. Т.III. Душанбе: Дониш, 2013. С.470-478.
96. Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. 1946. № 8-9. С. 42-74.

III. АДАБИЁТ БА ЗАБОНҲОИ АВРУПОӢ

97. Bretschneider E. Mediaeval Researches from Eastern Asiatic sources. Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13 th to the 17 th century. Vol. 1–2. London: Trübner & CO, Ludgate Hill, 1888.
98. Clavijo R.G. Embassy to Tamerlane. 1403-1406 Introduction and comment by G. Le Strange. L., 1928. -373 p.
99. Coleccion de Cronicas y Memorias de los Reyes catolicos.T.3.Madrid,1779. - 612 p.
100. Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarkand A.D. 1403-1406. Translated for the First Time with Notes, a Preface, and an Introductory Notes about Life of Timour Beg by C.R. Markham.L., 1859. - 266 p.
101. Portada de Historia del Gran Tamorlán, Sevilla, 1582.
102. Fletcher J. F. China and Central Asia, 1368–1844. In: Fairbank J. K. (ed.) The Chinese World Order: Traditional China’s Foreign Relations. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968.
103. The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, by Ruy Gonzalez de Clavijo. Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by

I.Steznevsky. St.Petersbourg, 1881. Reprinted with a Foreword by I.Dujcev.L.,1971. -455 p.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

[1-М]. Джонмуродов Шамшод Мирзоевич. Руи Гонсалес де Клавихо и его сочинение «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)». –Душанбе, 2020. -100 с.

**Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА Вазорати маориф ва илми
Федератсияи Россия ба таъб расидаанд:**

[2-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Маълумоти Клавихо дар бораи баъзе шахрҳои Мовароуннахр / Ҷонмуродов Ш.М. // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. - №5 (66). Душанбе, 2015. С. 261–264.

[3-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Тавсифи баъзе шахрҳои Хуросон дар китоби Руи Гонсалес де Клавихо “Рузномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (1403-1406)” / Ҷонмуродов Ш.М. // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. -№4 (71). Душанбе, 2017. С. 163–168.

[4-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Ахбори Руи Гонсалес де Клавихо дар бораи Темур / Ҷонмуродов Ш.М. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №3/7. Қисми II маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума Душанбе, 2017. С. 37–41.

[5-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Сведения о Руи Гонсалеса де Клавихо и его сочинения “Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)” / Ҷонмуродов Ш.М. // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. - №2 (85). Душанбе, 2020. С. 230–234.

[6-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Асари Клавихо «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур дар солҳои 1403-1406» ва тарҷумаҳои он / Саидов А., Ҷонмуродов Ш.М. // Муаррих. № 1 (25). -Душанбе, 2021. –С. 70-76.

Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо батабърасида:

[7-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Тавсиф ва сохтори рисолаи Гонсалес де Клавихо “Рузномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур” / Ҷонмуродов Ш.М. // ДМТ (Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Масоили мубрами Манбаъшиносии муосир”. Душанбе, 2016. С. 170-176.

[8-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Инъикоси шаҳрҳои Хуросон дар асари Руи Гонсалес де Клавихо / Ҷонмуродов Ш.М. // Масоили муҳими таърихнигории муосири тоҷик. Маводи конфронси илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 25-солагии Иҷлосияи XVI Шӯрои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: ДМТ, 22 ноябри соли 2017. С.239-250.

[9-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Сафарҳои Аҳмади Дониш ба Россия ва натиҷаҳои он / Ҷонмуродов Ш.М. // Маводи конфронси илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Аҳмади Дониш дар сарғаҳи гузариш аз донишҳои таърихӣ ба илм». Душанбе, 2018. С.38-43.

[10-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Сарчашмаи ҳуқуқи конституционӣ ҳамчун илм / Ҷонмуродов Ш.М. // Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: масоили таърихи пайдоиш ва нақши он дар рушди падидаҳои давлату ҳуқуқ (бахшида ба 25-умин солгарди қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) (дар ҳаммуаллифӣ). Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2019. С. 248-257.

[11-М]. Ҷонмуродов Ш.М. Абдуллоҷон Исҳоқов муаррифгари Саразми Бостонӣ / Ҷонмуродов Ш.М.// Саразм-ғаҳвораи тамаддуни халқи тоҷик (Маводи конференсияи илмӣ-назариявии «Саразм-оғози тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон шаҳри Душанбе, ДДОТ ба номи С. Айни. 18-уми сентябри соли 2020». С.187-190.

[12-М]. Джонмуродов Ш. М. Историко-географические сведения Руи Гонсалеса де Клавихо о городах Тебриза и Нишапура / Джонмуродов Ш.М.// Материалы международной научно-практической конференции «XII Ломоносовские чтения», посвящённой Дню таджикской науки и 30-

летию установления дипломатических отношений между Республикой Таджикистан и Российской Федерацией (Часть II. Общественные и гуманитарные науки). Душанбе, 29 – 30 апреля: Филиал МГУ, 2022. С. 40 – 45.